tarih VE toplum

5000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ MAYIS 1990

77

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

ZEKİ ARIKAN - SALİH ÖZBARAN
Muhteşem Süleyman ve Zamanı Kollokyumu
6

OSMAN DOĞRU
Belgelerle "Meclis Tahkikat Encümeni'nin Çevresi"
9

HALİL ERDOĞAN CENGİZ
İnsanlar Nelerle Uğraşmış...
18

İLHAN BARAN
Türk Müzikolojisinin Önemi
21

ALIM KARAMÜRSEL
Eski Türklerde Defin Törenleri
23

NÂZIM H. POLAT
İstanbul Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı
26

TAHA TOROS
Türk Karikatürünün Babası
30

ORHAN ŞAİK GÖKYAY
Divan Edebiyatında Çiçekler
34

STANFORD SHAW
19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketleri II
40

KÂZIM BERZEG
İslâm Âleminde Çerkez Liderliği Dönemi
48

MEHMET Ö. ALKAN
Ceride-i Felsefiye Dergisi ve Bohor İsrael
50

KİTABİYAT

ARİF HİKMET PAR
İstanbul Adaları

REŞAT D. TESAL
Tesalya Meydan Harbi

İLBER ORTAYLI
Diyarbekir Seyahatnamesi

İPEK PINAR
Yol Kavşağında Türkiye
57

Kapak: I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin öndegelen devlet ricâlini tasvir eden Ludwig Koch'un bu tablosu (1916) Alişan Dobra'nın New York'taki özel koleksiyonunda bulunmaktadır.

tarih toplum MAYIS 1990 • CİLT 13 • SAYI 77

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Düzelti:** Fatih M.Öztan, Remzi Abbas / **Okur İlişkileri:** Mürvet İşgör / **Satış ve Dağıtım:** Adil Şallı

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta / **Montaj:** Ümit Ayar / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Ersin Çalışkan / **Renk Ayrımı:** Sepco Grafik / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1990

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 60.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 5 000 TL

OKUYUCU MEKTUPLARI

هدیه لریمزك « اوچونجی لیسته » سنی یارین درج ایده جکز

چکن نسخه لریمز ده یازدیغمز کبی ۷,۰۰۰ لیرا قیمتنده و ۱,۰۰۰ دن فضله هدیه لریمزه نائل اولمق ایچون ساده جه قوپونلریمزی طوپلامق کافیدر . غزته مزك قوپو-نلرینی منتظماً طوپلامق دیمك ، بایرام هدیه لریمزی آلمایه حاضر لانمق دیمکدر. هدیه لریمزك اوچونجی لیسته سی یارینکی نسخه مزده درج ایدیله جکدر .

Ne zamandan beri **SADECE GAZETE?**

Cumhuriyet'in 1928 yılına ait bir sayısının ilk sayfasından kopya ettiğim yukarıdaki ilândan da anlaşılabileceği gibi, bu gazetenin kurucusu Yunus Nadi, günlük basında, tiraj arttırmak için armağan verme usulünü ilk uygulayanlardan biriydi.

M.Fatih ÖZTAN, İstanbul

Hediyelerinizi Almağa Hazırlanınız

Geçen nüshalarımızda da yazdığımız gibi 7.000 lira kıymetinde 1.000'den fazla hediyelerimize nail olmak için sadece kuponlarımızı toplamak kafidir. Gazetemizin kuponlarını muntazaman toplamak demek, Bayram hediyelerimizi almağa hazırlanmak demektir. Hediyelerimizin üçüncü listesi yarınki nüshamızda derc edilecektir.

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu ay, Orhan Şaik Gökyay hocamızın "Divan Edebiyatında Çiçekler" yazı dizisinin ikincisini sunmakla mutluyuz. Görün, bizde ne biçim lâle yazını varmış! En uzun yazımız ise, Osman Doğru arkadaşımızın ilk kez yayımlanan belgelerle bezediği, 30. yıldönümünde, DP'nin Tahkikat Encümeni incelemesi. Taha Toros üstadımız da, ölümünün 40. yılında Türk karikatürünün babası Cem'i anmakta.

Türkolog Stanford Shaw'un geçen sayıda ilk yazısını yayımladığımız Tanzimat öncesi Osmanlı yasama meclisleriyle ilgili araştırmasının geri kalanını, bu kere kısa bir bio-bibliografik notla birlikte basıyoruz. Mehmet Alkan kardeşimizin *Ceride-i Felsefiye* ve Bohor İsrael Efendi hakkındaki ilginç incelemesine yer vermemiz nedeniyle, bu ay bir de Türkiye'de Solun Tarihinden belge koymadık. Nâzım Polat, İstanbul'da 70 yıl önce kurulan Müdafaa-i Milliye örgütünün temel belgesini gün ışığına çıkarmakta.

Halil Erdoğan Cengiz'in pek beğenilen Hayali Cihan Değecek (!) Geçmiş Zaman dizisinden bir yenisini sunuyoruz. Alım Karamürsel'in incelemesi ise, gömü âdetleri gibi biraz makabr bir konuya değin olmakla birlikte, kültür tarihimizin önemli bir boyutuna ışık tutmakta. İzmirli tarih profesörleri Zeki Arıkan ile Salih Özbaran, Kanunî'nin Paris seferini anlatıyorlar. Kâzım Berzeg dostumuz, Çerkezlerin Osmanlı hilâfetine öngelen İslâm âlemine liderliğini biz gafillere hatırlatmakta. Değerli besteci İlhan Baran'ın doğu ve batı yaklaşımlarını tartışan müzikoloji yazısını da ilgiyle karşılayacağınızı umuyorum.

Kitabiyat sayfalarımızda (biri eski biri yeni) ikisi Türkçe, biri Fransızca, biri İngilizce, ama ikisi de Türkiye'ye ilişkin, dört kitap tanıtılıyor: Reşat Tesal Tesalya savaşını, Arif Hikmet Par, Pars Tuğlacı'nın Adalar'ını, Serap Yılmaz "Yol Kavşağı Türkiye"yi, İlber Ortaylı da Evliya'nın Diyarıbekir'inin İngilizcesini her zamanki gibi beğenerek okuyacaksınız.

Gelecek ay buluşmak üzere, hepinize selâm ve sevgiler sunuyorum.

METE TUNÇAY

UBEYDULLAH EFENDİ

DEĞERLİ araştırıcı İsmail Arar, *Amerika Hatıraları*'nı İletişim Yayınları arasında okuyuculara sunduğumuz (Mahmut Esat Bozkurt'un dayısı) Ubeydullah Efendi hakkındaki kupür ve not dosyasını, incelemem için bana verdi. Bu kitabı önemli bir sunuşla basıma hazırlayan A.Turan Alkan'ın zikrettiği kaynaklar dışında, dosyada bulunan gazete kesiklerini beş bölüm halinde sıralamak mümkün:

1) Ubeydullah Efendi'nin eski harfli dört makalesi. Ne yazık ki, bu kupürlerin hangi gazetenin hangi günkü sayısından kesildiği üstlerine yazılmamış. Ancak, "Cumhuriyet ve Din" üstbaşlığıyla yayımlanan ilk üçünün *Cumhuriyet*'in 1928 yılı sayılarında çıktığı anlaşılıyor:

i. Cumhuriyet Devrinde Dinin İnkişafı,

ii. Cumhuriyet Şekl-i Hükûmetini Şeriat Tecviz Eder mi? (No. 1387)

iii. Din ve İlim (No. 1273)

iv. Asrî Din (İlmî Bahisler)?

2) Ölüm haberi ve o günlerde hakkında çıkan yazılar:

— "Ubeydullahın Ölümü," *Yedigün*, No. 232 (18.8.1937)

— "Memleket Kıymetli Bir Evlâdını Kaybetti," *Akşam* (12.8.1937)

— Hasan Âli Yücel, "Ubeydullah (efendi)," *Akşam* (15.8.1937)

— Ahmet İhsan Tokgöz, "Merhum Ubeydullah," *Akşam* (25.8.1937)

— Dr.F.T. (Fethi Tevetoğlu ?), "Merhum Ubeydullah'ın Afgan Seferi," *Akşam* (30.8.1937)

3) Dr. Hüseyinzade Ali'nin (Turan) *Tan* gazetesindeki dört gün süren yazı dizisi: "İttihat ve Terakki Nasıl Kuruldu? Ubeydullah Efendinin Oynadığı Roller," 4-7 Mart 1938.

4) Halûk Y.Şehsuvaroğlu'nun *Akşam* gazetesindeki üç gün süren yazı dizisi: "Ellidört sene evvel Londra'da Ubeydullah Efendinin mücadeleleri," 15-17 Temmuz 1950.

5) Dündar Akünal, "Gericiliğin Karşısında Bir Medreseli: Ubeydullah," *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1987.

Bunlardan başka, Arar'ın şu notları da araştırıcılar tarafından değerlendirilebilir:

— Ölüm tezkeresinin Meclis'te okunuşu: 5.11.1937 (Kâzım Öztürk, s.131).

— S.K.İrtem, "Meşrutiyette Saray ve Babıâli," *Akşam*, 14 Mart 1939'da başlayan yazı dizisi, (tef. 115-116).

— Ubeydullah (Şehremini Camii Hatibi). *Tezkire-i Şükûfeciyan* (Meşhur Türk Çiçeklilerinin tercüme-i halleri).

— Ömer Rıza [Doğrul], *Yeni Mecmua*, Sayı 13 (28.7.1939), s.16, 17 ve 34.

METE TUNÇAY

NOT: Geçen ay Koleksiyoncunun Dağarcığından sayfamızda yayımlanan (Mason) Ahmet Muhtar Beye ait Refik Şahadetnamesi'nin merhum Nafıa Vekili Ahmet Muhtar Cilli'ye yakıştırılmasıyla yanıldığımızı sonradan fark ettik.Cilli,notta verilen doğum tarihinden de anlaşılacağı gibi, 1925'te 54 yaşında idi. Manisa doğumlu Mason birader ise, o tarihte 47 yaşındadır. Özür dileriz.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

"TARİK"ten seçmeler

MELİHA YETKİN

İCMAL

Siyasetle Uğraşan Bulgar Bakanları Türkleri Yoksul Düşürüyor!

□ Politika işleriyle iştigalden ziyadece haz eden Bulgaristan erkân-ı hükûmetinin bir takım murakabât-ı düveliyyeye meydan-ı vâsi' [devletlerin gözetimlerine geniş meydan] açmaları entrikacılara tamamen fırsat-bahş-ı ilkâât [fırsat vermiş] ve küçük büyük işlerde müstelzim-i müdahalât-ı bî-gayât oluyor [sonu olmayan müdahaleler gerektiriyor] imiş.

Ticaret muâhedeleri akd olunması maddesi dahi ecnebilerle mukavelâta girişmek modasını ihdas edip şimdi heman her konsolos ile bir müzakere cereyan ediyor imiş.

Servet-i memleket umûmen tedennide [aşağı inmede, gerilemede] ise de ehl-i İslâm elinde emvâl bırakılmamak kaidesi nice seneler devam eylediğinden o kaidenin neticeleri şimdi müşahede edilip Müslümanlar içinde hiç zengin adam kalmamış imiş... (3 Mayıs 1980)

İtalyan Politikası

□ Meclis-i Âyânda cereyan eden bir müzakerenin neticesi üzerine mösyö Krispi'nin istifâsı muhakkak zannolunmuş olduğu halde dün Roma'dan gelen telgrafnâme mealine nazaran Meclis-i Âyânın müzakeresi suret-i diğere tahvil ederek [başka şekle dönüşerek] mösyö Krispi mevkîinde kâim olmuş ve istifa ihtimalini şimdilik bertaraf etmiştir.

Fakat mösyö Krispi'nin muhalifleri olan (Nikotera) ile rüfekası [arkadaşları] Meclis-i Meb'usânda gerek mesele-i maliyyeden ve gerek Afrika'da cereyan etmekte olan ahvâlden dolayı alem-i ifrâz-ı ihtilâf [anlaşmazlık ayrılmalarının, kopmalarının işareti] olarak mösyö Krispi'yi müşkil bir mevkide bırakacakları ve Prens Bismark'ın istifasından sonra zaten İtalya politikasının uğrayacağı tahavvülâtı [değişiklikleri] görerek bir hal-i tereddüd-i iştimâlde [tereddüdün kapladığı, şâmil olduğu bir halde] bulunan Başvekil-i müşarünileyhin her türlü mesâîsini tas'îb edecekleri [zorlaştıracakları] Roma gazetelerinin cümle-i rivayâtından bulunmuştur... (9 Mayıs 1890)

TELGRAF

Acem Padişahına İskandinav Nişanı

□ İsveç ve Norveç Kralı haşmetlû Oskar hazretleri tarafından şehâmetlû İran Şahı hazretlerine ihdâ edilen nişanın i'tâsına memur olan mösyö Traşkof'un taht-ı riyasetinde bulunan İsveç heyet-i sefareti ve devlet-i müşarünileyhanın Dersaadet sefareti başkâtibi Rusya kumpanyasının (Rostof) nâm vapuru ile dünkü gün Batum tarikiyle Tahran'a müteveccihen Dersaadet'ten hareket etmişlerdir... (7 Mayıs 1890)

Girit Bizim Canımız...

□ İstanbul gazetesi Nisanın on altısı tarihiyle Girit'teki muhbirinden şu meâlde bir mektup almıştır:

"Büyük perhizin son haftası ile Paskalya yortuları bazı bedbînânın tahayyülâtına [karamsarların tasarladıklarına] karşı kemal-i sükûn ile geçmiş olduğundan Yunanilerin iddiasına muhalif olarak memlekette huzur-ı âsâyişin ber-kemal idüğü anlaşılıyor. Girit muhacirleri ile birtakım Yunan gönüllülerinin Girit'e gelmeleri muhtemel idüğü rivayet olunuyor ise de bu gibi bir vak'anın zuhura gelmeyeceği kaviyyen me'muldür [kuvvetle olasıdır].

Herhalde sa'y ü amelleri sayesinde sene-i sâbıka iğtişâşâtından [karışıklıklarından] dolayı dûçar oldukları ziyanları tamire muhtaç olan Hıristiyan zür-

râî [çiftçileri] bu muhacirler ile Yunan gönüllülerini kendilerine lâyık bir surette kabul edeceklerdir... (1 Mayıs 1890)

Zabıta Olayları

"Zaptiye Nezaret-i Allyyesinden"

☐ Üç yüz altı senesi Martı ibtidâsından nihayetine değin bir mah[ay] zarfında Üsküdar polis meclisine dokuz yüz yedi evrak havale ve tevzi olunup bundan sekiz yüz kırk adedinin muamelesi bi'l-icra mütebâkî altmış ikisi şehr-i Nisana devredildiği Üsküdar Mutasarrıflığından alınan cetvelden ve geçen Salı gecesi Beşiktaş'ta icrâ-yı lu'biyyât eden oyunculardan Cemal'in caketini sirkatle [çalmakla] İstinye cihetinde füruht etmekte [satmakta] iken görülerek derdest edilen Kıbtî taifesinden Hamal Osman'ın Ayvansaray cihetinde Kahveci Necib'in dükkânından dahi beş Mecidiye sirkat etmiş olduğu haber verilmesine binâen hakkında lâzım gelen muamelenin icrâsına teşebbüs olunduğu ve Feridiye Caddesinde sâkin asâkir-i Şâhâne cerrahlarından Mıgırdıç efendinin mahdumu Andon dünkü Çarşamba gecesi saat bir buçuk kararlarında Talimhâne Meydanından geçerken Yenişehir sâkinlerinden ve Taksim'deki Katolik Mektebi şâkirdânından Agob önüne çıkarak hilâf-ı edeb ve terbiye tecavüzâtta bulunmasından ve Andon da lisanen müdafaa etmesinden dolayı merkum Agob Andon'u çakı ile arkasından darb ve cerh etmesiyle merkum der-dest ve mecruhun [yaralının] muayenesiyle lâzım gelen muâmelesinin icrâsına mübâderet olunduğu Beyoğlu Mutasarrıflığından alınan jurnalden müstebân olmuştur... (2 Mayıs 1890)

Kahire 30 Nisan

Dış Haberler

☐ Fransa ve Rusya devletleri Mısır mahkemelerinde Avrupalı âzâ kabul olunmadığı halde mehâkim-i muhtelite [karma mahkemeler] usulünün tevsîine muvafakat etmediklerinden muhtelit adliye komisyonu lağv olunmuştur.

Bu bâbta Mısır Hükûmeti tarafından bir cevap verilmez ise müzakerât-ı siyasiyye icrâ olunacaktır.. (2 Mayıs 1890)

☐ Bulgar gazeteleri hareket-i müstakim-âne ve insaniyet-kârîsinden dolayı İtalya Hükûmetine beyan-ı teşekkür ediyorlar.

Otuz nefer râhibin taht-ı tevkife alındıkları hakkında şâyî olan rivayet bî-asl ü esastır.

Sırbistan Hükûmeti hudutta bulunan mösyö (İstanbolof) un memurlarını nezâret tahtında bulunduruyor... (2 Mayıs 1890)

Sahte Avukatlar

☐ Dâvâ vekili süsünü vererek onu bunu dolandıran ayak takımlarının hâlâ günden güne tezâyüd etmekte [artmakta] olduğunu görüyoruz. İhkâk-ı hakk [usulü dairesinde bir hak] değil ancak ceplerine nasıl olup da üç beş kuruş getirebileceğini düşünerek bin türlü şeytanetlerle birçok zavallıları dolab-ı ihtiyâle [hile, düzen dolabına] düşüren bu haşerâtın kurdukları plânlar hakikaten en âkil-i eshâb-ı mesâlihi hayrete düşürecek derecededir. Kimi vükelâ-yı deâvîden bazı meşhur zevâte iddia-yı intisab ederek işlerini üç gün zarfında şöyle yaptıracaklarını böyle ettireceklerini beyan ile birçok zavallının ceplerini boşaltıyor, işlerini telvîs ediyor [bozuyor], kimi rüesâya, adliye memurlarına şiddetle mensub bulunduklarını ve o sâyede her isteklerini yaptırabileceklerini beyan ile birçok safdan ahâlînin paralarını alarak hukukunu pây-i mâl ediyor.

Hâlbuki İzmir'de ne öyle iş bulmak için simsara muhtaç olacak dâvâ vekili, ne de hatır için, dostluk için haktan udûl edecek [vazgeçecek] adliye memuru vardır. Hususâ ki bu ayak takımlarının dâvâ vekilleri veyahut adliye memurları ile münasebetleri kendilerini karşıdan şahsen tanımalarından ibarettir... (3 Mayıs 1890)

MUHARRERÂT

-Varaka-

Salgın Bitti

☐ Dokuzuncu Daire-i Belediyyenin hâvî olduğu mahallâtının ekserisinde kızamık ve kızıl hastalığının zuhuru gazete-i mutebereleriyle evvelce ilân kılınmış idi. İki aydan beri icrâ-i hükm ve tesir eylemekte bulunan (kızamık) hastalığı el'an daire dahilinde Üsküdar'ın ekseri mahallâtında ve Kuzguncuk cihetlerinde müstevlî [yaygın, salgın] surette icrâ-i ahkâm eylemekte ve bu bâbta lâzım gelen tedâbir-i tıbbiyye ve tahaffuziyye [tıbbi ve korunma önlemleri] tamamiyle icrâ olunduğu ve kızıl hastalığı leh-ül-hamd kâmilen mündefi' olduğu görülmüştür... (1 Mayıs 1890)

Dokuzuncu Daire-i Belediye Tabibi
Elhac
Hüsnü

Aynı Hekime Teşekkür

☐ Geçen Şaban-ı Şerifin yirmi sekizinci Cuma günü salât-ı Cumayı [cuma namazını] eda etmek üzere Şehzâde Cami-i Şerifine gidip namazı kıldıktan sonra bir baş dönmesi ârız olarak ve üşüyüp titreyerek cami-i şeriften çıkmaklığım ile kendimi kaybettim. Beni tanıyan bazı ehibbâ [dostlar] derhal yanıma gelerek bir araba celbiyle irkâb ettirilip [bindirilip] hâne-i âcizîye gönderilmiş ve bir yatak yapılıp içine yatırılmış, işte hastalığın şiddet-i tesirinden bu muamelelerin hiçbirisinden haberim olmayıp keyfiyet Şehremini devletlû paşa hazretlerinin mesmû'u olmasıyla [işitmesiyle] heman emânet ser-tabibi mirliva saadetlû Hüsnü Paşa hazretlerini taraf-ı âcizâneme sevk ve i'zâm buyurmuşlardır. Müşârünileyh vüsûl bulmasıyla derhal bendenizi muayene ederek hastalığımın gayet mühim ve mühlik [öldürücü] yani zatürrieye munkalib [dönüşmüş] olmasını görmesiyle aceleten icrâ-i tedaviye başladılar ve üç gün sonra dahi Mâbeyin-i hümâyun cenab-ı mülûkâne etıbbâsından kaymakam izzetlû Yusuf Zeki bey haber almasıyla yetişip müşârünileyh ile ınaan [beraber] bakmakta ve saye-i seniyye-i hazret-i Padişâhide hamd olsun bu dert ve elemden günden güne ifâkat bulmakta [iyileşmekte] olduğumdan müşâr ü mumâileyhüm hazerâtına bilhassa teşekkürât ederim... (1 Mayıs 1890)

An-Âzâ-yı Meclis-i Emanet Ahmet Hulusi

Anadolu Yakasında Asayişsizlik

☐ Kadıköyü Polis İdaresinin bir vakitten beri meşhud olmakta [görülmekte] olan adem-i inzibat ve idaresi şu günlerde tezâyüd eylemiş ve hatta geçen gece Haydarpaşa Caddesinde saat beş buçuk raddelerinde ketebeden Bedri bey nâmında bir zâtın önüne iki üç şahıs çıkarak soymak istemişlerse de mumâileyh tarafından edilen feryad üzerine bereket versin o civarda bulunan bekçi yetişerek tahlîs-i girîbân eylediği [yakasını kurtardığı] gibi beledî dairesi dahi araba ve hayvanları olduğu halde şu eyyâm-ı mübarekede iyâb ü zihâbın [gidip gelmenin] toz deryaları içinde kalmasını nasıl tecviz ettiği [câiz gördüğü, izin verdiği] anlaşılır şeylerden olmadığından mercî-i âlîsinin nazar-ı dikkatini celb etmekliğimiz bir varakada bildirilmiştir... (4 Mayıs 1890)

Muhteşem Süleyman ve Zamanı Kollokyumu

Kanuni Paris'te

ZEKİ ARIKAN-SALİH ÖZBARAN

19. yüzyılın en önemli siyasal olaylarından biri, Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasındaki yakınlaşmadır. Akdeniz'in doğusunda ve batısında yeralan bu iki devletin ortak bir tehlikeye, Şarlken "emperyalizmi"ne karşı birleşmesi iki dünya, hattâ iki uygarlık arasında bir dengenin kurulmasına doğru atılmış ileri bir adım olarak görünmektedir (Krş. E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris, 1958, I-LXIII). Böylece Türkiye ile Fransa arasında uzun vadeli bir "dostluğun" temelleri atılmış, Kanuni Süleyman ve I. François bu yakınlaşmada öncü bir rol oynamışlardır. Bu siyasal yakınlaşma, ekonomik bir nitelik kazandığı gibi Fransa'da Doğu'ya daha doğrusu Türkiye'ye yönelik bilimsel araştırmalara da ortam hazırlamıştır. XVI. yüzyılda henüz emekleme döneminde olan bu araştırmaların giderek daha sağlam ve kapsamlı sonuçlar verdiği görülecektir.

Öte yandan Türkiye'ye gelen Fransız gezginlerinin yazdıkları seyahatnameler, batı kamuoyunda Türklere yönelik, Ortaçağ'dan beri süregelen kalıplaşmış olumsuz yargı ve görüntülerin silinmesinde oldukça etkili olmuştur. Unutmamak gerekir ki Fransa'da sadece 1480-1609 yılları arasında Türkiye ve Türklere ilişkin olarak seksen kitap yayınlanmış bulunuyordu (Krş. G. Atkinson, *La littérature géographique française de la Renaissance*, Paris, 1927; Carl Göllner, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, Bükreş-Berlin, 1961-1978, I-III). Türk kavramı, Türk görüntüsü Fransa tarihinde, edebiyatında ve düşüncesinde oldukça derin izler bırakmıştır. Seyahatnamelerin dışında, konusunu Türkiye ve Türklerin oluşturduğu yığınla eser bunun ilgi çekici örnekleri olarak görünmektedir (Krş. C.D. Rouillard, *The Turk in french history, thought and literature*, Paris, 1938). Sözün kısası Türk - Fransız "kadim" dostluğu zaman zaman görülen kesintilere, aksaklıklara ve hattâ olumsuzluklara rağmen tarihin derinliklerinden süzülerek günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir...

Bütün bunlar 7 Mart 1990 günü saat 10.00'da Paris'te ünlü Grand Palais'de çalışmalarına başlayan *Muhteşem Süleyman ve Zamanı* (Soliman le Magnifique et son temps) kollokyumunun açış konuşmalarında dile getirildi. Grand Palais'nin Auditorium'unda böyle bir toplantı yapılırken sarayın diğer salonlarında yine Kanuni Sultan Süleyman ve zamanını tanıtmaya yönelik eserlerden oluşan bir sergi de büyük bir ilgi kaynağı oluyordu. Başta Topkapı Sarayı Müzesi olmak üzere diğer Türk müzelerinin de katkısıyla gerçekleşen, 15 şubatta açılan ve 14 mayısa kadar devam edecek olan bu sergi, Avrupa'nın belli başlı müze ve kolleksiyonlarından derlenmiş ilgi çekici tablo, ferman, yazma, giysi, silah, plan, harita, sikke vb. eserleri kapsamaktadır. Serginin özenle ve açıklayıcı bilgilerle dolu olarak basılmış 340 sayfalık kataloğu bu konuda yeterli bir fikir vermektedir (*Soliman le Magnifique 15 Fevrier-14 Mai. Galeries Nationales du Grand Palais*, Paris, 1990).

Daha önceleri, son üç yılda Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Japonya gibi ülkelerde açılan, Amerika ve İngiltere'de sempozyum ve konferanslarla renklendirilen böyle bir serginin Paris'te kollokyumla birlikte öncekilerden daha kapsamlı olduğu gözlenmiştir.

Bu sergi çerçevesinde Ecole du Louvre, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Musée du Louvre, Association française d'Action artistique vb. kuruluşların işbirliği ve Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın maddi desteğiyle düzenlenen bilimsel toplantı, 7-10 mart tarihleri arasında tam dört gün sürdü. Bu dört gün içinde ve sekiz oturumda, sekiz ülkeden gelen bilim adamları tarafından 39 bildiri sunuldu ve tartışıldı. Bu yoğun bilimsel etkinlik, Sultan

Süleyman ve zamanını tanımaya, tanıtmaya yönelik sergiyi daha da anlamlı kıldı. Dört gün boyunca salonda hazır bulunan kalabalık bir izleyici topluluğu bunu yeterince kanıtladı. Programda bildiri sunacağı kesinleşmiş bilim adamlarından ikisi dışında (Türkiye'den Başbakanlık Arşivi Genel Müdürü Prof. Dr. İsmet Miroğlu, Romanya'dan Stefan Goroevi) hepsi toplantıya katıldı. Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunduğu için toplantıya yetişemeyen Suraiya Faroqhi'nin bildirisi ise oturum başkanı tarafından okundu. Böylece önceden belirlenmiş ve kesinleşmiş programda önemli bir aksaklık olmadı. Bildiriler beş ana başlık altında toplanmıştı:

1) Kaynaklar ve Değerlendirmeler
2) İnsan ve devlet adamı olarak Kanuni
3) İmparatorluk ideolojisi ve bunun belirtileri
4) Klasik Osmanlı Sanatı (2 oturum)
5) Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim bütünlüğü ve taşradaki farklılıklar (2 oturum).

Profesör Robert Mantran tarafından sunulan ilk bildiri, Kanuni zamanındaki Osmanlı tarihçiliğinin bir çözümlemesiydi. Tarihçiliğin bu dönemi büyük bir gelişme gösterdiğine değinen Mantran, ortaya çıkan eserlerde, olayların resmi görüşe uygun bir biçimde kaleme alındığı üzerinde durdu. Ayrıca bu tarihçilerin köken olarak, meslek olarak bir sınıflamasını da yaptı. Bu sınıflandırmaya göre tarihçilerin büyük bir çoğunluğu Osmanlı kökenli olup devlet memuru idi (kadı, kâtip, asker, vezir vb.). Saray ya da Sultan Süleyman'a bağlılık yanında kimi tarihçilerin olaylara eleştirel bir yaklaşımla *(esprit critique)* eğildikleri üzerinde de duran Mantran, bütün bu eserlerin dilin gelişmesine de katkıda bulunduğunu belirtti. Paris'in ünlü Bibliothèque Nationale'ında Kanuni dönemiyle ilgili yazma ve belgelerin bir dökümü burada Türkçe yazmaları sorumlusu olarak görev yapan Annie Berthier tarafından yapıldı. Berthier'nin verdiği bilgilerin ışığında, daha önceki kataloglarda (Blochet) yeralmayan oldukça zengin kaynakların Paris Ulusal Kitaplığında buluduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.

Venedik kaynaklarından yola çıkan Alberto Tenenti, Venedik'in İstanbul'daki elçilerinin verdikleri raporlara göre, Sultan Süleyman'ın bir görüntüsünü çizdi. Venedik'in bu tarihlerde Osmanlılar açısından Avrupa'nın en önemli bir "haber" merkezi ödevini gördüğünü unutmamak gerekir. Avrupalı yazarların da bu konuda sık sık Venedik'e başvurduklarına şüphe yoktur. İstanbul'daki olaylarla ilgili haberler, bir ayda Venedik'e ulaşıyordu. Bununla birlikte elçilerin Sultan Süleyman'ın kişiliği konusunda verdikleri bilgi ve haberler çoğu kez birbirleriyle çelişmektedir. Hele hele onun saltanatının ilk yıllarına ilişkin değerlendirmeler bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. Savaşçı bir hükümdar, mükemmel bir Türk *(c'est un Turc parfait)*, şeriata bağlı, Hıristiyanlığın düşmanı vb... yargılar bu raporları süslemektedir. Ancak yine de Venedik kaynakları onun gerçek kimliğini kavramamıza yardımcı olmaktadır. Tenenti'nin bildirisi, o dönemde Avrupa'da yayınlanmış diğer kaynaklarda bulunan bilgilerle tamamlanmakta ve bütünleşmektedir. Franck Lestringant'ın Rönesans dönemi tarihçilerine (Giovio, Thevet, Postel vb...) göre Sultan Süleyman'ın portresi üzerindeki bildirisi bu açıdan dikkati çekmektedir. Lestringant Rönesans dönem tarihçilerine göre Kanuni'nin portresini incelemekle kalmadı aynı zamanda onun devlet adamı olarak kimliği, tutumu ve kimi uygulamaları üzerinde durdu. Kimi tarihçiler (Postel gibi) Kanuni'yi insancıl, âdil ve sözüne bağlı biri *(Son Humanité, Justice et Fidélité)* olarak niteleyerken, kimileri de Şehzade Mustafa'nın öldürülmesinden ötürü kendisini suçlamaktadırlar. Ancak bu "katil"de Hürrem Sultan'ın olumsuz rolü de belirtilmekte ve bu korkunç olayın devletin yapısından (monarchie seigneuriale) kaynaklandığı da dile getirilmektedir. Nitekim devletin yapısını ifade eden *monarchie seigneuriale* teriminin Jean Bodin (1530-1596) tarafından kullanıldığı ve günümüzde de taraftar bulduğuna dikkat çekildi. Bütün bu tartışmaların, Prof. Halil İnalcık'ın Kanuni'yi insan ve bir devlet adamı olarak inceleyen bildirisiyle tamamlandığını belirtmek yerinde olur. Prof. Halil İnalcık, Kanuni'yi bir insan ve devlet adamı olarak incelerken onu zayıf ve güçlü yanlarıyla tanımamıza yardımcı oldu. Hürrem Sultan'ın nüfuzu, çevresindeki devlet adamlarıyla ilişkileri, akrabalık dereceleri ve bunların devlet yönetimindeki rolleri (Celalzade, Ebussuud vb) bu bildiride ortaya kondu. İnalcık'ın Türkçesini ve İngilizcesini okuduğu Kanuni Süleyman'ın Hürrem Sultan'a yazdığı gazeli, bu kadının hükümdar üzerindeki etkisini bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Hürrem onun kalbini fethetmeyi başarmıştı. Bu bağlamda Alan Fisher'in Kanuni ve çocukları; Leslie

Muhteşem Süleyman ve Zamanı Kollokyumu'nun broşüründen sayfa.

Peirce'in de Kanuni ailesi arasındaki anlaşmazlıkların siyasal yansımalarını temel alan bildirilerine de işaret etmek isteriz. Fisher, şehzadelerin bulundukları sancaklarda sultanın ve saray çevresindeki entrikaların etkisi altında olduklarını vurgularken Peirce de saray çevresindeki evlenmelerin vezirlerle sultan kızları, kardeşleri ve torunları arasında olduğuna değindi. Bunun Osmanlı iç politikasını belirleyen bir öğe olduğunu *(One mother one son policy)* ifade etti.

Akdeniz dünyasının klasikleşmiş bir tarihi niteliğini kazanan Braudel'in *Akdeniz*'inde acaba Osmanlı tarihi nasıl bir yer tutmaktadır? Bu sorunun yanıtını Maurice Aymard veriyordu. Braudel, Türk arşivlerine girmemekle birlikte bu boşluğu Türk tarihçilerine ve Türkiye üzerine araştırma yapan diğer tarihçilere çağrıda bulunarak doldurmayı başarmıştır. Bu bakımdan *Akdeniz*'in ikinci basımı (1966), birinci basımından (1949) oldukça farklıdır. Çünkü Osmanlı tarihine ilişkin bölümler nerdeyse yeniden yazılmış, oldukça zengin malzemenin ışığında sorunlar yeniden değerlendirilmiş ve yeni çözümlemelere gidilmiştir. Bu konuda tezini onun danışmanlığında yapan Prof. Mantran'ın verdiği örnekler ve yaptığı açıklamalar ilgi çekiciydi. Özellikle Braudel'in Ömer Lütfi Barkan'la kurduğu iletişimin ne kadar yararlı sonuçlar verdiğini Mantran belirtmiş oldu.

. Jean Aubin ve Nicolas Vatin'in bildirilerini Akdeniz bağlamında ele almak gerekir. Prof. Jean Aubin, Napoli krallığı ve Türk tehlikesi başlığını taşıyan bildirisinde, bu tehlikenin söylenti, dedikodu ve rivayetlere bağlı olarak nasıl geniş bir yer tuttuğunu açıkladı. Bu çerçevede bir Haçlı düşüncesi gündeme gelmekle birlikte bunun hiçbir zaman gerçekleşmediğini ifade etti. Vatin'in, Rodos'un fethine ilişkin bildirisi yeni malzeme, yorum ve çözümlemeler içeriyordu. Michel Fontenay'ın, XVI. yüzyılda Akdeniz'de Osmanlı ve Avrupa devletlerinin deniz gücünü gemilerin boyutlarına, askerlerin kökenine ve mesleklerine varıncaya kadar karşılaştırmalı bir biçimde ele alan bildirisi, denizcilik tarihine önemli bir ışık tutmaktadır. Her iki tarafın güç dengeleri bakımından durumları karşılaştırmalı olarak ortaya kondu. Stefane Yerasimos'un Osmanlı-Fransız ilişkileri ve Trablusgarp'ın fethini ele alan bildirisi Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemdeki Akdeniz politikasının boyutlarını kavramamıza yardımcı oldu.

Osmanlı dış politikasının Balkanlar ve Kafkaslar üzerindeki etkileri de ele alındı. İmparatorluğun taşra yönetiminin esasları ve belirgin özellikleri Amnon Cohen, Salih Özbaran, Geza David ve Machiel Kiel'in incelemeleriyle ortaya çıktı. Anadolu'dan bir örnek ise Zeki Arıkan'ın Saruhan sancağının sosyal ve ekonomik durumunu ele alan bildirisi oldu. Cohen, Kanuni dönemindeki Kudüs'ün gelişiminden sözederken, ekonomik yönden merkeziyetçi bir politikanın güdülmediğini dile getirdi. Şer'iye sicillerinin büyük ölçüde Arapça tutulduğuna dikkati çekerek ancak merkezden gelen emirlerin Türkçe olarak suretlerinin yazıldığına işaret etti. Machiel Kiel de Osmanlı ile birlikte Atina'nın çöküşünü iddia eden Babinger'in vaktiyle ileri sürdüğü görüşlere karşı çıkarak, Atina ve çevresindeki nüfus artışı, zeytinyağı ve şarap üretimindeki gelişmenin önemine dikkat çekti. Kiel özellikle tapu-tahrir kayıtlarına dayanarak ve bunları plan, harita ve istatistik tablolarla özetleyerek herkesin ilgisini çeken bir bildiri sundu. Maddi refaha, nüfus artışına bağlı olarak yeni birçok kiliselerin de yapılmış olduğuna değindi. Geza David ise Budin beylerbeyinin gelirlerini, bunların kaynaklarını istatistik verilerle açık seçik olarak ortaya koydu. Bu konudaki bilgilerimizin sınırları da genişlemiş oldu.

Suraiya Faroqhi'nin, 1480-1540 yılları arasında tapu-tahrir defterlerine dayanarak yirmi şehir örnek alınmak suretiyle hacca gidenlerin sayılarını nüfusa oranla vermesi ilgiyle karşılandı. Sözgelimi bu oran Bor'da % 10, Ermenek'te % 3, Adana'da % 4 olarak saptanmış bulunmaktadır. Yalnız bildiride de dile getirildiği gibi, Hacı adı kimi zaman özel ad olarak kullanılmakta ve bu adı taşıyanların her zaman hacca gitmiş olması gerekmemektedir.

Toplantıda geniş ölçüde ele alınan konulardan biri de Kanuni döneminde, edebiyatta ve güzel sanatların çeşitli dallarındaki gelişmelerdi. Abdullah Kuran, Filiz Yenişehirlioğlu, Nurhan Atasoy, Gülru Necipoğlu, Michael Rogers, Günsel Renda, Filiz Çağman, Julian Raby, Zeren Tanındı, İrene Melikof, Alexandre Popoviç gibi araştırıcıların bildirileri bu açıdan oldukça doyurucu olmuştur. Dönemin dinsel ve ideolojik boyutları Cornell Fleisher, Colin İmber ve Ahmet Yaşar Ocak'ın sunduğu bildirilerde ele alındı. Bu bağlamda Fleisher, Lütfi Paşa'nın, Kanuni'nin hilafetini meşru göstermeye çalışması üzerinde durarak Kanunname ve Süleymanname'lerden örnekler göstermiş, onun *mehdi* bir kimlik benimsemek eğiliminde olduğunu ifade etmiştir. İmber ise Ebussuud'un da yine onu meşru bir halife *(inheritor of great caliphate)* olarak gördüğünü ve hattâ dinin devletle bütünleştiğini *(dynasty and religion became the same)* ifade etti.

Gilles Veinstein, Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Claudia Römer, Kanuni döneminin bazı diplomatik belgelerine biçim ve içerik yönünden yaklaşmanın ilgi çekici örneklerini verdiler. Veinstein bu belgelerde kullanılan kimi ifadelerin bir onur, bir güç simgesi olduğuna dikkat çekti.

Toplantının bütün bildirileri kapanış oturumunda Halil İnalcık, Gilles Veinstein, Amnon Cohen, Cornell Fleisher ve Stefane Yerasimos tarafından değerlendirildi. Bu değerlendirmede Kanuni'nin insan ve devlet adamı olarak incelendiği, döneminin çeşitli iç ve dış sorunlarına ışık tutulduğu, ancak bazı noktaların eksik kaldığı üzerinde durulduğu. Prof. İnalcık, Kanuni ve döneminin hâlâ bilimsel bir çalışmasının yapılmadığını belirtirken, kollokyumda ekonomik ve tarımsal sorunların yeterince işlenmediğini ifade etti. Cohen ise böyle kısa bir dönemin konuların ayrıntılarına inilmesi bakımından yararlı olduğunu, ancak kazanılan zaferler kadar kaybedilen savaşların da ele alınması gerektiğini, ekonomik ve sosyal tarihin eksik kaldığını vurguladı. Fleisher de Osmanlı tarihinin artık dünya tarihi bütünlüğü içinde ele alınmaya başlandığını, bu kollokyumun Amerika ve İngiltere'dekilerden sonra tarihçiliğe yeni boyutlar kazandırdığını, "ideolojik, idari ve sosyal" çeşitliliklerin bulunduğunu belirtti. Ancak yerli ve yabancı kaynakların daha çok incelenmesi, dinsel ideolojinin aydınlığa kavuşturulması, "sosyal elit"in üzerinde durulması gerektiğini savundu. Stefane Yerasimos da sosyal ve ekonomik tarihin eksik kaldığına işaret ederek Kanuni dönemi hakkındaki bilgilerimizin genişlediğine değindi. Bu toplantının gerçekleşmesinde büyük emeği geçen, bildirilerin sunulması sırasında ilgi çekici konuşma ve müdahaleleriyle dikkati çeken Veinstein, toplantıda sunulan bildirilerin önümüzdeki yılın başında basılacağı müjdesini verdi.

Bizler bu kollokyuma katılan birer kişi olarak toplantı sırasında tuttuğumuz notlar çerçevesinde yukarıdaki değerlendirmeyi yapmaya çalıştık. Bildirilerin özetleri henüz basılmadığı için tek kaynağımız kişisel gözlem ve notlarımız olmuştur. Bildirilerin özünü vermeye çalışırken bunları bir eleştiri süzgecinden geçirmedik. Çünkü böyle bir değerlendirmenin ancak bütün bildirilerin basılmasından sonra daha sağlıklı olacağına inanıyoruz. □

1960 Baharı'ndaki Kriz
Belgelerle "Meclis Tahkikat Encümeni"nin Siyasal Çevresi

OSMAN DOĞRU

27 Mayıs döneminin D.P. uygulamalarına bakışı, bizim bugün 27 Mayıs'ı değerlendirmemizin önemli bir ögesini oluşturuyor. D.P. masluplarını "rehabilite" eden Anavatan iktidarı, dileriz, günün birinde kendisi "rehabilite" edilmek durumunda kalmaz.

DEMOKRAT Parti iktidarı, 1961 Anayasası Başlangıcı'nda: "... Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidar..." olarak nitelendirilmiştir.

Meşruluğun yitirilmesine yolaçtığı belirtilen "tutum ve davranışlar"dan en önemlilerinin, Nisan 1960'da yürürlüğe konan bazı hukuksal tasarruflar olduğu konusunda görüş birliği vardır. Bu tasarruflar: 18 Nisan 1960 tarihli 2247 sayılı "C.H.P. ve bir kısım basının faaliyetlerini tahkike memur Meclis Tahkikat Komisyonu"nun kurulmasına ilişkin Meclis kararı ile, 27 Nisan 1960 tarihli 7468 sayılı "Meclis Tahkikat Encümenlerinin vazife ve selâhiyetleri hakkında"ki yasadır.

T.B.M.M.'nin bu yasama tasarrufları ile bunlara dayanarak Komisyonun aldığı kararların *"Anayasallığı sorunu"* üzerinde çok şey söylenmiştir. Konu hukuksal açıdan ele alındığında iki tez kurulabilmiştir.

Bu Meclis tasarruflarını 1924 Anayasasına aykırı bulan birinci teze göre: bu işlemler Anayasada yeralan temel hak ve özgürlükleri Anayasal düzenle bağdaşmayacak ölçüde sınırlamış (demokratik devlete aykırılık), ve ayrıca Anayasa'da öngörülen yasama ve yürütme ile yargı oranı arasındaki güçler ayrılığı ilkesine dayalı iktidar modelini değiştirmiştir (hukuk devletine aykırılık).

Sözkonusu işlemleri Anayasaya uygun bulan ikinci teze göre: Meclis tasarruflarının ve onun seçtiği komisyon ve kararlarının Anayasa aykırılığı ileri sürülemez; çünkü Anayasal denetime yetkili organ yine Meclisin kendisidir; temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasındaki sınırı yine Meclis saptar. Üstelik Cumhuriyet dönemi Anayasa pratiği bu işlemlerin benzerlerine hatta daha ileri derecede sınırlayıcı olanlarla doludur. Anayasa normları, anayasa pratikleri ve kamu hukuku öğretisi bu yöndedir.

Bu tezlerden birincisi yaygın kabul görmüş;[1] 27 Mayıs müdahale iktidarının eski iktidar ile yapacağı siyasal hesaplaşmada sorumluluk konusu ve sınırını belirlemiş;[2] Yassıada Mahkemesi'nin gördüğü "Anayasayı ihlal Davası"nın temel unsurunu oluşturmuş; 1961 Anayasasının Başlangıcındaki hüküm ile normatif hale getirilmiştir. Yine bu tez üstünlüğünü, Demokrat Parti iktidarını ve 1924 Anayasasının çöküşünü çözümleyen Siyaset Bilim ve Kamu Hukuku kuramcılarının çözümlemelerinde sürdürülmüştür.[3]

İkinci tez ise, Yassıada Mahkemesinde görülen davalarda verilen yazılı savunma belgeleri arasında sıkışıp kalmıştır. Bu tasarruflardan sorumlu tutulanlar, kimi zaman bu tasarrufları "bir siyasî hata" olarak nitelemişlerdir.

27 Mayıs döneminde ve Yassıada yargılamaları sırasında, bu konuyu hukuksal tezlerin dışında, *"siyasal çevresi"* içinde ele almak mümkün olmamıştır. Konu siyasal çevresi içinde düşünülemeyince, tasarruflara neden olan amaç, Demokrat Parti iktidar yetkililerinin iktidarlarını bir "dikta rejimi kurma pahasına da olsa sürdürmek" olarak belirlenmiştir. Bu tip bir amaç yükletilmesine karşı yargılananların ileri sürebildikleri tek şey, böyle bir "dikta kurma amacını akıllarından bile geçirmedikleri" olmuş ve bunu kanıtlamak yükümlülüğü ile karşılaşmışlardır.

Konunun siyasal çevresi içinde ele alınması halinde, 27 Mayıs müdahale öncesindeki iktidar- muhalefet diyaloğu, partilerarası kutuplaşma görülebilecek; muhalefet partilerinin ve muha-

lif diğer unsurların faaliyetlerinin bir bilânçosu çıkarılacak, bir başka deyişle, kritik tasarrufların tahrik kaynakları gündeme gelecektir. Ne var ki, bu düpedüz 27 Mayıs müdahalesinin ve ona katılan eski muhalif unsurların yargılamaya konu edilmesi anlamına gelecektir.

Bu konunun Yassıada yargılamaları sırasında neden siyasal çevresi içinde ele alınmamış ya da alınamamış olması, savunmanın buradaki tutumu[4] *tam bir klinik olaydır*, ancak şu anki konumuz bu değildir. Bu incelemenin konusu, Demokrat Parti iktidar yetkililerinin tasarrufları yaparken güttükleri siyasal amaçları, gelişen siyasal olayları niteleme biçimlerini, iktidar-muhalefet diyalektiği içinde gösterecek verileri toplamakla sınırlıdır.

C.H.P. ve bir kısım basının faaliyetleri hakkında Meclis Tahkikat Encümeninin kurulması kararının ve yetki yasasının temelinde, demokratik siyasî iktidar mücadelesi usullerine bir *"disiplin verme"* görüşü yeralır. Bu disiplin, iktidar partisi önderlerine göre, 1960 baharında yapılmasına karar verdikleri ama bir türlü hukuken ilân etmedikleri erken genel seçimler için özellikle gereklidir.[5]

İktidar, muhalefetin iki yönden getirdiği eleştirilerin baskısı altındadır. Birincisi, muhalefete göre iktidar 1957 seçimlerinde yüzde 48 oy almış ve millet nazarında azınlığa düşmüştür; üstelik seçim sistemi sayesinde Mecliste yüzde yetmiş gibi bir oranda sandalye elde etmiştir. Bu adaletsiz bir durumdur. İkincisi, muhalefetin 1959 baharında başlattığı *"ilkbahar taarruzu"* muhalefete yöneltilen çeşitli saldırılarla sonuçlanmıştır. Muhalefet bu olayları Meclis gündemine sokmak, bir tahkikat mevzuu yapmak istemekte, böylece siyasal sorumluluk yolunu işletmeyi düşünmektedir. Ne var ki, bu soruşturma önergeleri bir türlü Meclis gündemine alınmamaktadır.[6]

İktidar partisi, iktidar mücadelesinde kendisine prim kazandıracak bazı düzenlemeleri bu ana kadar getirmiştir.[7] Ancak anamuhalefet 1960 baharında seçim yapılacak gibi hazırlıklara başlamış, bu yasal çerçeveden yakınmasına karşın, bu düzenlemelerin kaldırılmasını seçime gitmek için kesin bir koşul olarak girmemiştir.[8]

Bu anlamda erken genel seçimlere gitmek, muhalefet etme vanalarının da açılması anlamına gelecektir. Ne var ki, tam bu sırada, Mart sonunda, siyasal partiler arasındaki kutuplaşmanın artmasından ötürü,[9] siyasal tansiyonun çok yüksek olduğunu gösteren bir yerel olay meydana gelmiştir. Kayseri olayları olarak Türk siyasal tarihine geçen bu olay,[10] iktidar yetkililerine, 1975 seçimleri sonunda meydana gelen kamu düzenini bozucu nitelikteki Gaziantep olaylarını[11] anımsatmış, iki olay arasında koşutluk kurmalarına yolaçmıştır. Üstelik bu kez olaya yeni boyutlar eklenmiş, muhalefetin 1957 seçimlerinden sonra ordu kesimine uzanan olumsuz propagandası,[12] Kayseri olayları dolayısıyla bir binbaşının gösterişli istifası ile ürününü vermiş,[13] ve istifanın yayınlanması basın üzerinde de etki yaratacak geniş bir yankı uyandırmıştır.[14]

Artık, siyasal mücadelenin yasal çerçevesini gözden geçirmek üzere, D.P. grubu tarafından 1959 başında özel olarak kurulan Tedbirler Komisyonu[15] gibi bir komisyonun kurulması yeterli görülmemiş, ivedi önlemlerin alınabileceği bir ara rejim formülü aranmıştır. Güven içinde bir seçim yapılması isteğini, seçimin kazanılması halinde bir ihtilâlin meydana geleceği kaygısına dönüştüren bu siyasal koşullara karşı, Demokrat Parti grubu tam bir teyakkuza geçmiştir.

Demokrat Parti taşra örgütleri tarafından ivedi önlem alınması konusundaki istekler,[16] D.P. grubunda yankısını bulmuştur. İşte 7 Nisan 1960 tarihli D.P. grup toplantısı bu fırtına içinde geçmiş, bazı milletvekillerinin grup başkanlığına verdikleri önergelerde, Takrir-i Sükûn kanununun bir yıl süreyle yeniden yürürlüğe konulması dahi istenmiştir.[17] Bu siyasal heyecan karşısında Meclis Tahkikat Komisyonu'nun kuruluşunu, bir ara formül olarak da görmek mümkündür.

Bu siyasal iktidar mücadelesine disiplin vermenin hukuksal biçimi için, neden daha çok bilinen Anayasal formüllerin (örneğin, sıkıyönetim ilânı ya da gerekli yetkilerin hükûmete verilmesi) yerine Meclis üyeleri arasından seçilen bir Komisyonun faaliyet göstermesini tercih edildiği kritik bir sorundur.

Bu sorunun çözümü için şu gerekçeler ileri sürülebilir: Birincisi, karşılaşılan siyasal sorunları çözmede, yetkileri artırılmış olsa dahi, hükûmetin siyasal gücünün tükenmiş olduğunun anlaşılmasıdır.[18] İkincisi, böyle bir komisyonun idari ve yargısal mekanizmaların bürokrasisinden uzak, esnek bir biçimde çalışmasındaki işlevselliktir. Üçüncüsü, belki, Meclis tahkikatı açma konusunun güncelleşmiş olmasıdır.

Ne var ki, Komisyonun kurulması, ve faaliyetleri siyasal gerginliği artırmışken, Meclis Tahkikat Komisyonu'nun, hukuksal açıklık getirmek ve aldığı kararlara karşı yaptırımı ağırlaştırmak adına yetki ve görevlerine ilişkin yasanın getirilmesi, muhalif gösteriler için uygun bir zemin oluşturmuştur. Bu gösterilere karşı ise D.P. grubunun hukuksal karar niteliğine dönüşmeyen daha ağır talepleri de olmuştur.[19] 28 Nisan 1960'da ilân edilen sıkıyönetim bu krizi bilinen formüllerle giderme yoluna dönüşüm göstermiştir. Ancak, krizin temelinde iktidarın bulunduğu ve ne pahasına olursa olsun bir erken seçim ile çözülebileceği anlaşılmıştır.

Başbakan 15 Mayıs'ta İzmir'de seçimlerin hazırlıkları ile meşgul olduklarını, mümkün olduğu kadar çabuk seçimlere gideceklerini açıklamıştır.[20]

Tahkikat Komisyonu Başkanı Hamdi Sancar.

Yine 24 Mayıs'ta, Komisyonun faaliyetlerinin devam ettiği bildirilmesine karşın,[21] Başbakan 24 Mayıs'ta, 3 aylık süresi olan Komisyonun işini bir ayda bitirdiğini, böylece komisyonunun olağanüstü bir mahkeme olmadığının anlaşıldığını söylemiştir.[22] Bu açıklama üzerine, Komisyonun İstanbul'da bulunan bazı üyeleriyle Komisyonun birçok kararının kaldırılmasını isteyeceklerdir.[23]

Soruşturma konusu, yetkileri ile bir *"siyasî kambur"* olduğu anlaşılan Komisyonun faaliyetlerine usulüne uygun olarak son vermenin zorunluluğu görülmüştür, ama 27 Mayıs askerî müdahalesi krizlerin *Anayasal Düzen içinde* giderilmesini önleyecektir. □

Meclis Tahkikat Encümenlerinin vazife ve selâhiyetleri hakkında 7468 sayılı yasa tasarısının eleştirisi için bk. H.N. Kubalı'nın ve T.Z. Tunaya'nın demeçleri *Demokrat İzmir* ve *Ulus* gazeteleri 27.4.1960; E. Özbudun, "Anayasayı İhlâl Davası münasebetiyle 7468 sy. kanun üzerine bazı düşünceler", *Forum*, 15 Şubat 1961, c.XIII s.9-11

[2] 27 Mayıs günü İstanbul'dan çağırılan ve İlim Heyeti olarak bilinen Anayasa On Projesi Hazırlama Komisyonu aslında darbenin meşruiyetini açıklamak üzere çağırılmamıştır. (bk. İ. Giritli, *Fifty Years of Turkish Political Development*, İstanbul, 1960, s.102; ayrıca M.B.K.'nin 13 tebliğine göre: "Yeni Anayasanın hazırlanması vazifesi Sayın Rektör Sıddık Sami Onar'ın Başkanlığındaki profesorlerden mürekkep yüksek bir ilim ve hukuk heyetine tevdi edilmiştir.") Ancak bu Komisyon 28 Mayıs 1960 günü M.B.K. Başkanına sunduğu raporda, (bk. R.G. 1.7.1960) darbenin meşruiyetine temel bulmak için D.P. iktidarının gayrimeşru olduğunu savunmuştur. D.P. iktidarı yetkililerinin yargılanmasından söz edilmediği halde, bu rapordan iktidar yetkililerinin suçluluğu sonucu çıkarılmıştır. Bu konudaki ilk yorum, C.H.P. yayın organı *Ulus* gazetesinde 30.5.1960 tarihinde "D.P.'nin Durumu" başlıklı yazıda yapılmıştır. Kanımca, darbeye tarihsel yönünün verilmesinde bu yazı bir belge niteliğindedir. (Bk. Ek 1) Bunu, İ. İnönü'nün 1.6.1960 tarihli basın toplantısındaki yorumu izlemiştir. İnönü'ye göre; ("M.B. Hükümet bunların (D.P. yetkililerinin) gayrimeşru ve suçlu olduğunu İlim Heyeti raporu ile ilân etti...") bk. 2.6.1960, *Ulus*.

[3] Bk. O Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul 1971; İ. Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, Ankara, 1965; B. Tanör, *Türkiye'nın İnsan Hakları Sorunu*, İstanbul, 1990; s. 369.

[4] Yassıada yargılamalarının Anayasayı İhlâl Davasında 97 avukat adına verilen ortak savunma (sınırlı sayıda basılan bu metni Av. Hüsamettin Cindoruk'tan elde ettim) 127 sayfalık anabölüm ve üç ekten oluşmaktadır. Giriş bolumünde "... müdafaa, iddianın tesis ettiği metoddan tamamen ayrılmak ve bütün faaliyetini yalnız hukukî esaslar üzerinde teksif etmek kararında..." olduğu belirtmiş (s.1). "Eğer 2. Cumhuriyeti kuranlar, mevcut hukuku yıkmak ve yeni bir hukuk yaratmak isteseydiler, daha açıkçası ihtilâl hukukuna sığınmaya luzum gorseydiler, ne Yüce Divanın, ne iddia makamının, ne de müdafaa muessesesinin bugun burada işi yoktu. 20. asrın medenî Türkiye'sinde en medenî ihtilâli yapanlar bu aziz toprakları üstünde, arızî de olsa, normal hukuk nizamı dışında istisnaî bir adalet sistemine yer vermemişler, ihtilâl hukukunu tatbik etmemişler, münhasıran kendilerine mevdu bu haktan feragat etmek kahramanlığını göstermişlerdir..." diye devam etmiştir. (s.2) Anayasayı İhlâl Davasında, ortak savunmayı ilgilendiren "Tahkikatın genişletilmesi" talebi savunmanın olayı kavrayış derinliğini göstermesi bakımından önemlidir. (Belge No: 1102)

[5] 1960 baharında seçim yapılacağı soylentileri yılın başından itibaren dolaşmaya başlamış, "C.H.P. Yönetim Kurulu seçimleri ele aldı" (19 Mart, Cumhuriyet), "D.P. Meclis grubu seçim konusunu ele alıyor" (21 Mart, Cumhuriyet) haberleri yayınlanmış, ilk defa 27 Mart'ta Başbakan Yardımcısı Medeni Berk tarafından "seçimlerin pek yaklaştığı artık aşikârdır. Mesele, sadece tarihin ilânından ibarettir" şeklinde resmen açıklanmıştır. İktidar partisinin bir erken seçime çok daha önceleri karar verdiği, Adnan Menderes'in Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes'e yazdığı 25.3.1960 tarihli mektuptan da anlaşılmaktadır. (Bk. EK 2) (Belge No: 5070)

[6] Muhalefet, 1959 baharında meydana gelen Uşak ve Topkapı olayları dahil 11 kadar olay hakkında soruşturma onergesi vermiştir, ama Meclis içtüzüğünde, onergelerin belli gunde Meclis gündemine alınması zorunluluğu bulunmadığından, Meclis Başkanlığı gündemde bunlara yer vermemiştir. Ne var ki, bu konuda muhalefetin ısrarı üzerine önergelerin gündeme alınma eğilimi belirdiği, "D.P. Grup idare heyetinin Meclis müzakerlerinde Muhalefet hakkında alınması icab eden kararlar hakkında not"tan anlaşılmaktadır. (Bk. EK 3) (Belge No: 200)

[7] İktidar partisine siyasal prim kazandırıcı nitelikte yasalardan başlıcaları, şunlardır: 1. Muhalefet partilerinin Radyodan propaganda yapma olanaklarının kaldırılması, bunun yerine, "Devlet ve Hükumet işlerinde vazife alanların, bu işler etrafında yapacakları konuşmalarla, alâkalı daire ve müesseselerin kendi faaliyetlerini gösterir şekilde yayınlayacakları her türlü matbua seçim propagandası mahiyetinde sayılmaz", hükmünun getirilmesi, (5545 sy. Milletvekilleri seçimi kanununda değişiklik yapan 30.6.1954 tarihli 6428 sy. yasa). 2. Seçim propaganda donemi dışında, siyasi partilerce ve siyasi propaganda donemi dışında, siyasi partilerce ve siyasi propaganda kastıyla toplantı ve gösteri yürüyüşu düzenlenmesini; "her nerede olursa olsun, tezahürat veya gösteri veya protesto maksadıyla yahut maksadı mahsusa müstenü olarak toplanılması"nı yasaklayan 27.6.1956 kabul tarihli 6761 sy. yasa. 3. Bakanların ve kamu görevlilerinin eleştirmelerini son derece güçleştiren 6334 ve 6732 sayılı Neşir yolu ile veya Radyo ile yahut Toplantılarda işlenen bazı suçlar hakkında kanunlar.

[8] 22 Mart 1960'da C.H.P. yönetim kurulunun, büyük bolgelerin aday isimleri üzerinde durduğu haber verilmiş; 8 Nisan'da C.H.P. genel merkezinin teşkilâtına, seçimlerin teknik taraflarını ve teferruatını tesbit eden ve teşkilatın bu yolda eğitilmesi istenen *"gizli bir genelge"* gonderildiği bildirilmiştir. *(Cumhuriyet)*

[9] Siyasi partiler arasındaki kutuplaşmanın artmasında bir gosterge olarak siyasi partilerin teşkilatlanması gosterilmiş, M.B.K. hukümeti İçişleri Bakanı Muharrem Kızıloğlu 27.7.1960 günlü yaptığı radyo konuşmasında, oncekilere ek olarak sadece 1956-1960 yılları arasında il, ilçe, ocak, bucak duzeyinde C.H.P.'nin 1877, D.P.'nin 1755, C.K.M.P.'nin 1516, 1959'da infisah eden Hurriyet Partisi'nin 4167 teşkilât kurmuş olduğunu açıklamıştır. (bk. *R.G.* 30.7.1960)

[10] Kayserî olayları üç aşamada meydana gelmiştir. 1. 24 Mart 1960 günü Yeşilhisar ilçesinde kamu düzeninin bozulması, 2. Yeşilhisar olaylarını yerinde incelemek ve 3 Nisan'da Kayseri'de yapılacak olan C.H.P kongresine katılmak üzere Ankara'dan hareket eden İsmet İnönü'nün İncesu'da askerî birlikler tarafından yolunun kapatılması.

[11] 1957 seçimlerinin Gaziantep'te az farkla D.P. tarafından kazanılması üzerine başlayan olay.

[12] İktidar partisi yetkililerini son derece etkileyen olumsuz propaganda ornekleri için, (Bk. EK 4, 5, 6) (belge No: 5066, 5065, 5101)

[13] Kayseri olaylarının üçüncü aşaması İncesu'da İnonu'nün yolunun kesilmesi için oraya gonderilen birliklerin komutanı Kurmay Bnb. Selâhattin Çetiner'in yayınlanan istifanamesi:

"Anayasanın 70. maddesi seyahat hak ve hürriyetin vatandaşların tabiî hukukundan saymasına ve ordunun kanunun zikrettiği haller dışında emniyet ve zabıta kuvvetleri yerinde kullanılmasına imkân bulunmamasına rağmen, Sayın İnönü ve arkadaşlarına karşı emir ve komuta ettiğim birlikleri bu hukukî sınırlar dışında kullanmaya zorlandım. Bu hususu subay çıkarken yaptığım yeminle bağdaştıramıyorum. Ayrıca Anayasanın 94. maddesinde "kanuna aykırı emirlere itaat etmenin memuru mesuliyetten kurtarmayacağı' tasrih edilmiş bulunmaktadır.

Bu itibarla... teessür içinde istifa ediyorum." (6 Nisan 1960, *Cumhuriyet*), istifa kamuoyunda desteklenmiş, C.H.P. Kocaeli teşkilâtı, istifa eden Binbaşıya beş bin liralık çek göndermiştir. (6 Nisan 1960, *Cumhuriyet*)

[14] Binbaşı Selahattin Çetiner'in istifası ile ilgili olarak, Askerî kanunlara karşı itaatsizliğe ve askeri inzibat vazifelerini ihlâle teşvik edenler hakkında tahkikat yapılmakta olduğundan Bnb. S. Çetiner ile ilgili her türlü neşriyat, Sulh Ceza Hakimliğince, 7.4.1960 gün ve 144 sayılı karar ile" yasak edilmiştir. (8 Nisan 1960, *Cumhuriyet*) Ayrıca 9 gazetenin (*Cumhuriyet, Milliyet, Yeni Sabah, Tercuman, Dünya, Gece Postası* ve *Vatan*) sahip ve sorumlu mudurleri hakkında İstanbul C. Savcılığınca T. Ceza Kanununun 153. maddesinin, askerî kanunlarla itaatsizliğe, yeminlerini bozmaya teşvik edenlerle, askerî muhalif hareketleri ovenlere dair hukmü gereğince soruşturma başlatılmıştır.

[15] 1959 yılı başında Demokrat Parti grubu tarafından ozel olarak kurulan "Tedbirler Komisyonu" bazı yasalarda değişiklik yapılmasını ongören bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor, 6.5.1959 tarihli D.P. Meclis grubu Olağanüstü toplantısında tartışılmış, "Raporun tanziminden sonra geçen zaman zarfında hadiselerin çok daha ilerlemiş olması sebebiyle; tedbirlerin yeni duruma göre ayarlanması ..." için Komisyonun görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. (Belge No: 4916), Demokrat Parti Meclis grubunun siyasi iktidar mücadelesine disiplin verme arayışında bir aşama olarak önemi bulunan rapor metni için, Bk. Belge No: 5091.

[16] 1960 erken genel seçimler ve alınması gereken onlemler konusunda D.P. yerel yetkililerinin gorüşlerini yansıtması bakımından İsmail Say tarafından D.P. Gaziantep II İdare Kurulura ve D.P. milletvekilleri Ali Ocak ve Süleyman Kuranel'e gonderilen bir mektup için, Bk. EK 7, Belge No: 192.

[17] D.P. Meclis grubunun 7.4.1960 tarihli toplantısında C.H.P. ve basın hakkında soruşturma açılması ve çeşitli önlemlerin alınması konusunda verilen bazı onergeler için, Bk. Belge No: 5008.

[18] D.P.'nin 7.4.1960 tarihli Meclis grup toplantısında Başbakan Adnan Menderes'in saptamasına göre: "Bugün memleket kabili idare olmaktan çıkmıştır. İşler çoktan laçka olmuştur, Adliye işlemiyor. İdare acze düşmüştür. Matbuat muhalefetle beraber koskoca bir hıyanet makinası kurmuştur. Cereyan eden hadiseler karşısında hükümet tek başına hiçbir şey yapamaz. Meclis olarak bu hadiseler vaziyet etmek lazımdır." (Anayasayı İhlâl Davası, gerekçe s. 154)

[19] D.P. Meclis grubunun 2.5.1960 tarihli toplantı tutanağı özeti için, Bk. EK 8. (Belge No: 5099). 5099)

[20] Başbakan Adnan Menderes'in açıklamaları için bk. (16-17 Mayıs 1960, *Cumhuriyet*) Anamuhalefet partisi Genel Başkanı İ. İnönü de seçim konusundaki yanıtında: "Kararları ciddi ise böyle bir seçime ait tedbirleri millete derhal ilân etmelidirler" demiş ve tedbir olarak şunları ileri sürmüştür: Hür basın olmalı, radyonun insanlık ve hukuk prensiplerine uygun olarak kullanılması; seçmen kutuklerinin yenilenmesi; seçimleri idare edecek hâkimlerin teminata kavuşturulması; Devlet cihazının ve vasıtalarının millet hizmetinde kullanılması.

[21] Meclis Tahkikat Komisyonunun İstanbul'da faaliyet gösteren Tâli Encümen başkanı Bahadır Dülger'in Başbakan Adnan Menderes'e, faaliyetleri ve İstanbul'daki sıkıyönetim uygulamaları hakkında gönderdiği mektup için, Bk. Belge No: 193.

[22] *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1960.

[23] İstanbul'daki görevli Meclis Tahkikat Tâli Encümen üyelerinden K. Biberoğlu ve H. Dura'nın Başkanlığa gonderdikleri mektup için, (Bk. EK 9) (Belge No: 9076)

EK. 1

30.5.1960
Ulus

Günaydın

BÜLENT ECEVİT

D.P.'nin Durumu

ANAYASA Komisyonunun Milli Birlik Komitesi Başkanına sunduğu rapor, Türk Ordusu'nun başardığı hareketin ne kadar meşru ve ne kadar yerinde bir hareket olduğunu tereddüde yer bırakmayacak bir açıklıkla belirtmektedir. Bu, devlet idaresinde meşruiyetin iadesi için, devlet idaresini meşruiyet dışına ve ahlâk dışına çıkmış bir zümrenin ellerinden kurtarmak için girişilmiş bir harekettir.

Rapor, "Bugün içinde bulunduğumuz durumu âdi ve siyasî bir hükümet darbesi saymak doğru değildir," diyor.

Bu durumu "bir hükümet darbesi" saymak doğru olmadığı gibi, zaten mümkün de olamaz. Çünkü ortada, herhangi bir hukukî tarife sığacak "hükümet" kalmamıştı.

Milli Birlik Komitesi'nin Meclisi feshini de Meclise karşı bir darbe saymak mümkün değildir. Çünkü gene Anayasa Komisyonunun belirttiği gibi, "milleti temsil etmesi gereken B.M.M. siyasi iktidar tarafından hakiki bir teşri organ olmaktan çıkarılarak şahıs ve zümre menfaatine hizmet eden bir parti grubu haline getirilmiş olmak suretiyle fiilen münfesih hale gelmişti."

D.P. hükümetinin ve Meclisin bu hukuk dışı durumu kabul edilince D.P.'nin ve D.P. Meclis grubu üyelerinin durumları üzerine de eğilinmesi pek tabiidir.

D.P. Meclis grubunun istisnasız bütün üyeleri, D.P. hükümeti ile suç ortağıdırlar. Oyları ile iştirak ettikleri başka bütün suçlar bir yana bırakılsa bile, 15 kişilik Tahkikat encümenine sınırsız yetkiler tanıyan ve gerçekte Anayasanın ve bütün kanunların iptali demek olan kanunu kabul etmiş olmakla D.P. grubu üyeleri, D.P. hükümetinin, D.P. iktidarının ve B.M.M.'nin gayrimeşru hale gelmesinde bütün D.P. hükümeti üyeleriyle, Tahkikat Encümeni üyeleriyle, kanun teklifini imzalayanlarla ve baş tertipçilerinden biri olduğunda şüphe bulunmayan sabık Cumhurbaşkanı ile aynı ölçüde sorumluluk altına girmişlerdir.

Sadece üç milletvekili -biri D.P.'den ikisi milletvekilliğinden ve D.P.'den- istifa etmek suretiyle sorumluluktan kurtulmuşlar, fakat onların dışında hiçbir D.P. milletvekili "ben bu kanuna oy vermedim" diyecek ölçüde bile protestoda bulunmamıştır.

Bu kanunun çıktığını bile bile D.P.'de kalanlar da D.P. milletvekilleri kadar sorumluluğa katılmışlardır. Bu kanunu çıkaranlardan, bu kanuna oy verenlerden hesap sormak için bir fevkalâde kongre toplamaya bile hiçbir D.P.'li açıktan teşebbüs etmemiştir. Denebilir ki, normal kongresini 5 yıldır yapamayan bir parti teşkilatı fevkalâde kongreye nasıl teşebbüs edebilirdi?

Fakat bu sorunun karşısına hemen bir başka sorunun dikilmesi mukadderdir; 5 yıldır kongresini yapmayan bir parti, Cemiyetler Kanununa göre artık bir "parti", bir siyasi cemiyet sayılabilir mi idi?

Gerçek odur ki, D.P. hükümetinin gayrimeşru ve B.M.M.'nin fiilen münfesih hale gelmesinden çok daha önce D.P.'nin kendisi gayrimeşru ve fiilen münfesih hale gelmişti.

Bu durumda demokrasimizi kurtarmak için girişilen cesurane ameliyede, D.P.'nin herhangi bir rolü olabilmesine imkan bulunmadığı, üzerinde durulması gereken bir ciddi meselе olarak ortaya çıkmaktadır.

EK. 2

(25.3.1960)
(5070-2)

Sayın Ethem Menderes
Millî Müdafaa Vekili
A n k a r a

1- Mukarrer toplantı için bu sefer Paris'e gidilmesini ve bu suretle uzunca bir müddet memleketten uzakta kalınmasını pek uygun görmemekteyim.

Bütün Vekil arkadaşlarımın ayrı ayrı kendilerine birer bölge seçerek birkaç Vilâyetten teşekkül edecek olan bu bölgelere yaklaşan seçimlere kadar 2,3 defa kazalarına varıncaya kadar gidip meşgul olmaları esasen tatbike koyduğumuz bir programın icabıdır. Birçok Vekil arkadaşların bu mevzuda vazife aldıkları ve yaptıkları yurt gezilerini ajans haberlerinden öğrenmişsinizdir.

Bu geziler, Vekâleti ve Vekâlet vazifelerini alâkadar eden mevzuların yanında ve bilhassa parti işlerini mahallinde görmek, gidilen yerlerde sinema gibi büyük ve umumî binalarda vatandaşları toplayarak onlarla günün hadiseleri üzerinde heyecanlı ve hazırlayıcı konuşmalar yapmak, günün ahvalini, siyasî vaziyetini onlara anlatmak şu sırada ehemmiyetle takip etmekte olduğumuz bir yoldur.

Vekil arkadaşların bir kısmı Bayramda da bu gezilerini devam ettireceklerdir. Bayramdan sonra şimdiye kadar böyle bir vazife almamış olanlar da bu harekete katılacaklardır.

Sizin için Diyarbakır, Urfa, Mardın, Van cihetlerini münasip görmekteyim. Bu Vilâyetlere ilâve etmek isteyeceğiniz başkaları varsa onları da programlaştırınız. Bu Vilâyetlerden bazıları başka arkadaşlar tarafından ziyaret edilmiş bulunuyor. Ancak bunu kâfi görmemekteyim. Yaklaşan seçimler karşısında vaziyetin icabını ve ehemmiyetini takdir edeceğinizden eminim.

2- Faruk Tunca meselesinde Vekâletin ve bizzat Vekilin istisnaî ve mahsus bir ehemmiyet atf ile meşgul olması zannediyorum ki meseleyi daha da ilâk etmek veya esasen zararlı halde deveran etmekte olan münakaşa ve mücadeleleri daha da alevlendirmek gibi bir suitesir icra edebilir. Daha iyisi bunu ait olduğu makamların takdir ve tasvibine terkederek Vekâletin hacet hininde hakem ve hakim vaziyetde bulunmasını temin etmektir.

Muhabbetle gözlerinizi öperim.

Başvekil
Adnan Menderes

Aslı gibidir.

EK. 3

(200)

Grup İdare Hey'eti:

1- Gruba ait tedbirler:

Grup mensuplarının Ankara'da bulunmalarını te'min,

2- Arkadaşlarımıza vazife verilmesi ve yerlerinin tesbiti, (listeler tanzim edilmiştir. Ekiplere pazartesi günü vazifeleri gösterilecektir.)

İdare hey'etimiz bu ekiplere nezaret edecektir.

3- Konuşmalara dikkat edilerek yerinde reaksiyon gösterilmesi hususu grup azalarına telkin olunacaktır.

Riyasete Müteallik Olanlar:

1- Reis vekilleri ile divan kâtiplerinin dikkatinin çekilmesi (muhalefet tarafından gösterilecek hareketler ve söylenecek sözlere karşı tüzük hükümlerinin müsamahasız tatbiki ve bilhassa şimdiye kadar Meclis konuşmalarında hadise çıkarmaları ile tanınmış olan malûm eşhasa 5-10 celse meclisten çıkarılmaları hakkındaki karara kadar gidilmesi ve icabında muhalefetin tutumuna ve haline göre müzakerelere ara verilmesi veya celsenin tatil edilmesi bu arada idare amirlerinin de dikkatini çekmek lâzım.

Tahkikat takrirlerinden Uşak'a ait olanların iadesi hususunda ısrar ediyoruz. Bunun icrası hakkındaki noktai nazarımız da şudur:

Reis kendilerini çağırsın (grup reislerini) ve desin ki sizin bu takririniz peşin ithamname hükümlerini ihtiva etmektedir. İstizah takrirlerine ait olanı için Meclis riyaseti takrir sahiplerinden grup temsilcilerini çağırarak verdiğiniz takrir elfazı tahkiriyeyi ve hükümden evvel mahkûmiyeti gösterir ifadeler ile doludur.

Bu takriri bu halile Mecliste okutmaklığım dahilî nizamnamenin 93. maddesi müvacehesinde mümkün değildir. Takririniz dosyalarımızda gündeme alınmadan kalmaya mahkûmdur. Eğer Uşak ve müteakib şehirler hadiseleri dolayısıyla Meclis tahkikatını tahrik etmek istiyorsanız ifade adabına uygun yeni bir takriri getiriniz. İstiyorsanız bu yeni takrirde bu yenileme muamelesinden bahis edebilirsiniz deyip kendilerine bu tefhimi şifahen yapmakla beraber istemeleri ihtimaline binaen veya resen kısaca yazı ilede tebliğ etmek mümkündür.

Takriri yenilediklerı takdirde münasip görürsek ileriki günlerde bir nisbette bütün takrirler tarih sırasıyla ve hepsi birden aynı gündeme alınır. Bu münasip günün tarafımızdan seçilmesini mümkün kılmak üzere de Riyaset divanının takrir sahiblerinin konuşacağı günü ayrıca sayın başvekilimiz ile grup idare heyetinin müştereken tesbit etmesi lâzım gelecektir.

Her hâl ve kârda bu telkinatın grup idare heyetinden gelmiş olduğu hususu riyaset divanından mektum tutulması maslahata uygun olur.

Pazartesi Agâh Erozan:

Reislere şimdiden kararlı olmaları hususu bildirilirse çok muvafık olur. Bizim aldığımız tetbirler budur. Biz pazartesi grup idare heyetini toplayıp vazife taksimini ayarlayacağız.

(Arap harfleri ile yazılı)

.....

Grup idare heyetinin Meclis müzakerelerinde:

Muhalefet hakkında alınması icab eden kararlar hakkında not.

.....

Asılları (43) sayılı dosyada mahfuzdur.
10/3/960

EK. 4

Bursa: 1/12/1959
(5066)

Sayın Dr. Namık Gedik
Değerli Dahiliye Vekili

Bugün Bursa'daki Işıklar Askerî Lise Müdürü ziyaretime geldi. Sabahleyin postadan çıkan evrak arasında "Askerî Okul Müdürlüğü" adresine bir zarf çıktığını ve içinde ağır isnad ve tahrikleri taşıyan bir yazı bulunduğunu ihbar etti.

Mektubun bir örneğini ilişik olarak gönderiyorum. Bilhassa askerî makamlara bu kabil yazılar gönderilmesini son derece dikkate şayân buldum. Bu yazılara deli saçması veya muhalefet taktiği gözü ile bakıp geçivermek ve taşıdığı ehemmiyeti kabul eylememek kanaatimce muhataralı bir hareket olacaktır. Bence, bu sistemli bir harekettir ve yaklaşan seçimler arifesinde tertiplenmesi büyük manalar taşımaktadır.

Seçim kampanyası esnasında esasen yükselmesi tabiî ve mutâd olan umumî efkâr tansiyonunu ihtilâl kokusu taşıyan tahriklerle galeyana getirmek ve tabiî bir seçim mücadelesini mecrasından çıkarmak istidadını gösteren bu isnadları biperva ortaya sürmek eğer bir komünist taktiği değilse muhakkakki bir ihanet şebekesinin eseridir.

Lüzumlu hassasiyetle durumu takip ediyoruz. Bu mektuplardan başka kimselere gönderilip gönderilmediğini veya buna benzer tahriklerin tevali edip etmeyeceğini tesbite çalışıyoruz.

Mektubu okuyunca telefonla Ankara'dan zatı devletlerini aradım. İstanbul'da olduğunuzu öğrenince Müsteşarımıza durumu arz ettim. Telefonla İstanbul Valisi arkadaşımı bularak mektubu okudum ve zarfını aslıyla birlikte posta ile kendisine takdim ettim.

Muktezasının takdirini yüksek tasviblerine saygılarımla arzederim.

Vali
İhsan S. ÇAĞLIYANGİL

EK. 5

Seri No: 42

Hırsızlıklara ve kanunsuzluklara katılmayan D.P ve *Vatan Cephesi (Vw.)* yayınlarından.

(5065)

Birleşik basın yayın haberler bürosu bildiriyor

1- Avrupa ve Batı Almanya basın yayın haberler bürosu ve gazeteler Türkiye'nin iktisadiyatı (yani iç ve dış ticaret alış verişi) öldü demişler. Bu haber bizim gazetelerde öldü yerine hastadır diye geçmiş. Sayın okuyucularımız ikisi de yalan. Türkiye'nin iktisadiyatı ne öldü ve ne de hastadır. Yalnız koma halinde can çekişiyor. Acaba daha hangi devleti dolandırıp borç para veya kredi sağlanırda bir müddet daha koltuklarda, kadillac arabalarda, apartmanlarda kaç zaman yaşar ve süksemize halel gelmez diye düşünüyorlar.

2- 1960 senesinde umumî seçime gidileceği dedikoduları dolaşıyor. Bunun hakkında da bildiklerimizi açıklayalım. Acaba 14/Mayıs tarihinde Demokrat Partinin seçim gününün 10 yaşına bastığından istifade ederek bir kutlama töreni tertip etsek, Keşanda olduğu gibi develer, keçiler domuzları kesip kasaplar bu hayvanların mezbaha ücreti de vermeden dükkanlarında satsa, yine bazı bolluk yaratsak, Kızılay'da toplanan paraları ihtiyacı olanlara yardım ediyoruz diye D.P. aç kurtlarına dağıtsak, birçok tüccarlardan seçim masrafı yardımları alsak, yeni seçim kanununa seçimden evvel üç gün zarfında bindirilmiş amele kıt'alarını istediği yere sevk edip resmî müesseseler emrine sandıklar ihdası hakkındaki maddeyi koysak, nerede D.P. zayıfsa oraya bindirilmiş amele kıt'alarını sevk edip bunlara birkaç yerde rey attırsak, kütükler Hakimlerin nezaretine ve emrine verileceğine göre onları tazyikle bu işleri kendi adamlarımıza tevdi ettirsek buz gibi seçimi kazanır, yine Milletin başında boza pişiririz düşüncesi başta geliyor. Zira bunu yapmak mecburiyetindedirler. Çünki 1961'de Amerika'ya, Almanya'ya, Fransa'ya, İngiltere'ye, İtalya'ya yapılan ve çoğu dalaverici iktidar erkanının cebine giren milyarlarca. Borç ve kredilerin taksit zamanı geliyor. Şehirliye artık atacağı kazık kalmadı. Elektriğe, havagazına, vesaite, telefona zam ve elektriğe saat başına

ayda 10 lira, telefona 14 lira kira da alıyor. Şimdi sıra köylüyü kazıklamaya geldi. Toprak mahsulleri kanunu hazırlandı. Bu sefer de köylüyü kafese koyup reyini aldıktan sonra Buğdaydan, üzümden, pancardan, fasulyeden, mercimekten, soğandan, patatesten, meyvalardan hulasa köylünün yumurtasına varıncaya kadar kilo ve adet hesabıyla vergi alıp topladığı paralarla firenklere olan borçlarını ödeyecekler. Fakat bunu yapabilecekler mi? Millet artık son hadde geldi. Bu deli idare 960 da da seçimi kazanırsa muhakkak hile yapacaktır. O vakit memlekette ihtilâl çıkacak ve kan gövdeyi götürecektir. Frenklerde canım yurda konacaktır. Amerika onun için Demokrat Partiyi mahsus borca sokuyor. Memleketin hakimiyetini tamamiyle eline almak istiyor. Köylü dayı yaptıkların yetişir. Gözünü aç. Bu sefer aldanmamaya çalış. Seni kimse korkutamaz. Sen onları birleşirsen korkutursun. Bu planları alt üst edebilirsin...

3- Beyaz peynirin en yağsızı 7 lira, cılk yumurta 40 kuruş, et 7 lira, zeytinyağı 4 lira, şeker 350 kuruş, yufka 2 lira vesair bütün yiyecek maddelerinin pahalı olduğu söyleniyor. Ve öyledirde. Fakat şimdi istif yapılıyor. Bir seçim günü gelsin, bak bir hafta nasıl rahat edeceksin. Her şey bulacaksın. Amma seçimden sonra yine eski hale dönecektir. Varsın dönsün. Yalnız cebini ve menfaatini düşünen kalbinde vatan ve millet sevgisi olmayan neydi belirsizlerle dolan ve taşan memleket elbette böyle olur. Başta Menderes, Celal Bayar'ın hususi namussuzluklarını duymayan pek kalmadı. Hele Refik Koraltan, Japon Türk Sefirinin karısının ırzına geçti, kocası ile ikisinin ölümüne sebep olduda yine Meclis Reisi seçildi. Matbuat susturuldu. Mecliste de görüştürülmüyor. Merak etme Atatürkün emanetinin tamamiyle devrilmesi yakınlaşmıştır.

4- Demokrat Parti Millet Vekillerinin birçok bankalarda, meclisi idare azalıklarından, spor kulüplerinden maaşları olduğu söyleniyor. Bu ufak iştir. Çöken barajlar, sergi sarayları, ceplere indirilen paralar doları istediklerine 270 kuruştan verip 11 liradan satılmalar, nüfuz ticaretleri, hele muazzam sui istimaller, firenk bankalarındaki paralar, bir düşünselerde ondan sonra bu mes'uliyetleri üzerine alan Adnan Menderesi Allah kime bağışlayacağını tayin edecektir. Öyle Keşanda, şurada burada Sayın Menderes Allah seni bize bağışlasın diye 3-4 uydurulmuş serserinin sözlerinin ne kadar saçma olduğunu anlarsınız. Gözünüzü açın, etrafı iyi tetkik edin, memleket ve zavallı hale sokulan Türk Milleti mahvolmuştur. Vatan Amerikalıların sömürgesi olmuştur. Şimdilik bu kadar P.V.C.

EK. 6

25/6 mükerrer

seçim mevzuu, safahatı ve neticeleri

1- Demokrat iktidarın tutumu, 957 seçimlerinden sonrada muhalefete kayılması en son % 70 şi bulduğundan iç huzurun bozukluğu netice olarak nato ve birleşmiş milletler içinde zarar tevlit edeceğinden ve umumî itimat ve güneyi ortadan kaldırdığından 960 yılında seçim yapılması ve neticeye kadar istenilen kredinin verilemeyeceği Amerika tarafından beyan edildi. İlk müzakere geçen yaz Filoryada vekillerin ve bazı öncü mebusların huzuru ile yapıldı. Karar Başvekil Amerika'dan bol yardım alacak, sun'i bolluk yaratılacak, ucuzlatılacak arkasından hemen seçime gidilecekti. *Menderes Amerika'dan boş döndü, üstelik Refik Koraltanın Tokyo'da Türk Sefirin karısına tecavüzü bunların karı koca intiharı ortalığı bulandırdı.*

2- Başka yollardan harekete geçildi, devlet memurları, malzemesi, vesaiti seferber edilerek uydurma ve muvakkat gecekondu tapularına hız verildi bunu vatandaş yutmadı, radyo gazetesi ve radyo yalanları ile ancak müfrit D.P. teşkilatının çözülmesinin bir an için önüne geçilmekten başka bir işe yaramadığı anlaşıldı, *meydan efelerinin ötenlerin, dindarlık kisvesine bürünenlerin birkaç yerden mal ve ücret aldıkları resmen açıklandı? samet ağa oğlunun 40 milyonluk kredisi, Menderesin Topkapı Yenikapı asfaltında hala göz yumdurduğu müfettişleri tehdit ettiği 30 milyonluk sui istimaller, tevfik ilerinin, celal yardımcının İstanbul Belediye reisi kemal aygünün vali ethem yetkinerin eski vali tarhan, tarhanyanın evveliyat ve nesil yarışıklıkları ve sui istimalleri ve kendisine mehti, evliya süsü veren Menderesin Londrada düşen ve ismi saklanan kadının şarkıcı Saime Sinan olduğu ve efradı ailesine külliyetli para ile ağzı kapatıldığı, yerine bir başkasının aynı namda yurtdışına çıkarıldığı, pahalılık ve milletin ızdırabı binnetice memleketi Amerikalılara birçok haklar vererek satmaları karşısında türkün türklüğünün şahlandığını görerek seçimden vazgeçildi.*

3- Yalnız Türkiye'nin dahili huzursuzluğu hasimlere karşı Amerikayıda endişeye düşürdüğünden bu isteğe karşı seçim yapamıyoruz ancak iç huzurun ipini sizin elinize veriyoruz. Bir karışıklık halinde Amerika Silahlı Kuvvetleri müdahale edebileceğini bir mukavele ile şu günlerde kabul edip kanunu meclise vermek üzeredirler. Fakat bu hal Rusya'yı büsbütün kızdırdı ve bindirdi buna karşı Menderes zaman kazanmak için ben bizzat Rusya'yı ziyaret edüp hakik maksadımızı izah edeceğim dedi, gidebilecekmi, gidemeyecekmi, Bulgar hududundaki Rus füzeleri ne olacak. Amerika bu kadar yardımdan sonra bu işe ne diyecek bunu zaman gösterecek. Ancak bu adamlar milletin başını belâya soktuktan sonra kaçakcaklardır. Ondan evvel koltuklarını vermezler istedikleri gibi sıkı tedbir alırlar. Müştereklerde hırsız ve eşkiyadır. *Acele askeri bir idarenin işi ele alması ve memleketi milleti kurtarması lazımdır. Biz vazifeli ve yakınlarında olduğumuz halde vurmamız kâfi gelmez. Milli cephe yayınlarından.*

Aslı gibidir (5101)

EK. 7

D.P. İl İdare Kurulu Başkanlığına

Gaziantep

Seçim hakkındaki düşüncelerimi bildirmek yolunda 2/4/960 tarihinde aldığım emirlerinize cevaptır.

Mart ibdiaların da Millet vekillerimizle bendenizde bulunduğunuz akşam seçimin ihtilal meydana getireceğini arz etmiştim, şimdi musadenizle sebeplerini izah edeyim.

957 seçimlerinde tesbit ettiğim dört canlı vakadan başka 960 senesine kadar olan müşahedelerim ve yakın zamanda ihtilalin hudusuna medar olacak ittilalarım iledir ki, bu kanaata vasıl oluyorum, şu halde acızane bazı tedabir arz ediyorum.

1- İçinde her türlü tedbir mündemiç bir madde ile hükümetin meclisten selahiyet alması.
2- Mevki hırsı hastalığını bertaraf edinceye kadar (Eyüp Hanın idari usulunun kısmen tatbiki) acaba mümkünmüdür. Mesela Yeşilhisar, sabıkası cihetiyle de Gaziantepte Halk partisi kanun dışı.
3- Fikirleri müthiş zehirlerle meşbu ve tefekkür kabiliyetinden mahrum, basit halkçıların sukunete kavuşmaları için seçimin Ekim ayına taliki.
4- Millet meclisinin tatil kararından seçim sonuna kadar parti kongrelerine ve sair müteferrik ictimalara musade edilmemesi.
5- Meclisin tatilinden sonra muhalif Millet vekillerinin tekrar bir meclis ictimaı taleplerini akim bırakmak.
6- Seçim devresi sırasında hükümet aleyhinde bulunanların seri muhakeme usuluyle mevkufen muhakemeleri.
7- Seçim propagandası yapacak kimselerin yazılı olarak mevzuun seçim kuruluna bildirilmesi ve musade alması.
8- Seçim esnasında suç işleyen Millet vekillerinin masunuyetinin otomatikman kalkması.

EK. 8

Demokrat Partî
Meclis Grubu
İdare Kurulu
Sayı :.....

Geçen Toplantı Zabıt
Hülâsası

(5099-2)

Demokrat Parti Meclis Grubu Umumî Heyeti 2.5.1960 pazartesi günü saat 11'de Grup reisvekili Denizli Mebusu Baha Akşit'in reisliğinde toplandı.

Yoklama yapılarak ekseriyetin mevcudiyeti tesbit edildi ve celse açıldı.

Geçen iki toplantı zabıt hülâsası okundu ve tasvip olundu.

Trabzon Mebusu Fikri Karanis, son günlerde cereyan eden hâdiseler muvacehesinde Grup arkadaşlarımızın toplantılara devamının ehemmiyetine işaret etti.

Muhtelif mebuslar sözalarak çeşitli mevzular hakkında fikirlerini beyan ettiler.

Başvekil Adnan Menderes müteaddit defalar kürsüye gelerek son hâdiseleri etraflı bir şekilde izah etti. Ve alınacak tedbirler mevzuuna işarette bulundu.

Tahkikat Encümeni reisi ve Encümen mazbata muharriri Encümenin bugüne kadar yaptığı çalışmaları bildirdiler.

Riyaset tarafından *Grup toplantısına 337 arkadaşın iştirak ettiği* beyan edildi.

Görüşmeleri müteakip mevzu ile alâkalı ve alınacak tedbirleri gösteren aşağıdaki tahrirler sırasıyla reye vazolundu:

1- *İstanbul ve Ankara'da cereyan eden son isyan hareketlerine karışan, müşevvik ve tahrikçi olanlar (Üniversite hocaları ve Mebuslar dahil) hakkında hükümetçe derhal ve süratle takibata geçilmesi hususunda temennide bulunulması ittifakla kabul edildi.*

2- Suçlu görülen Mebusların teşrii masuniyetlerinin ref'i hususunun derhal karara bağlanması ittifakla, kabul edildi.

3- İsyan hareketlerinin mesullerini muhakeme etmek üzere hususî mahkeme kurulması yedi muhalif reye karşı büyük çoğunlukla kabul edildi.

4- Üniversite kanununun cereyan eden hâdiselere meydan vermeyecek şekilde yeniden ele alınarak islâh edilmesi hususu ittifakla kabul edildi.

3 Mayıs 1960 salı günü saat 11'de toplanılmak üzere inikata saat 14.10'da son verildi.

Reis	Kâtip	Kâtip
Denizli Mebusu	Bursa Mebusu	Muş Mebusu
Baha Akşit	Hüseyin Bayrı	Şefik Çağlayan

Kâtip
İstanbul Mebusu
Ali Harputlu

EK. 9

Sayı: 87

İstanbul: 26/5/960
(9076)

C.H.P ile bir kısım basının faaliyetlerini tahkike memur T.B.M.M. Tahkıkat encümeni Reisliğine:

Sayın Başvekilin 25/Mayıs/1960 tarihinde Eskişehir'de Anadolu ajansına verdiği beyanatta; komisyonumuzun vazifesini bitirdiği, Dosyalar üzerinde çalışarak raporunun tanzimi mesaisi ile meşgul olacağı ve Meclis dışındaki tahkikata müteallik çalışmalarının sona erdiği bildirilmiş bulunduğuna göre; Raporumuzun B.M.M.M.'nde karara bağlanmasına kadar tahkikata mevzu teşkil eden maddelerle tahkikat encümeninin vazife ve salâhiyetlerine ve bilumum karar, tedbir ve faaliyetlerine müteallik her türlü haber, havadis, beyan, tebliğ, mütalâa, vesika, resim ve yazıların neşrinin yasak edilmesi tedbiri hariç, komisyonumuzca tahkikatın selâmetle cereyanını temin maksadıyla ittihaz edilmiş bulunan sair kararlarla, Ceza muhakemeleri usulü kanununun 63. maddesine tevfikân alınmış bulunan kararın badema devam ve mer'iyeti için sebep kalmadığından ve sadece raporun hazırlanması için yeniden bu kabil tedbirler almaya ve alınmış tedbirlerin devamına lüzum bulunmadığından, bu hususlarda gerekli kararların ittihazı için Yüksek encümene teklifte bulunduğumuzu saygı ile arzederiz.

İstanbul'da Vazifeli Tahkikat Encümeni Azaları

Çorum Meb'usu N. Kemal Biberoğlu

Kastamonu Meb'usu Hilmi Dura

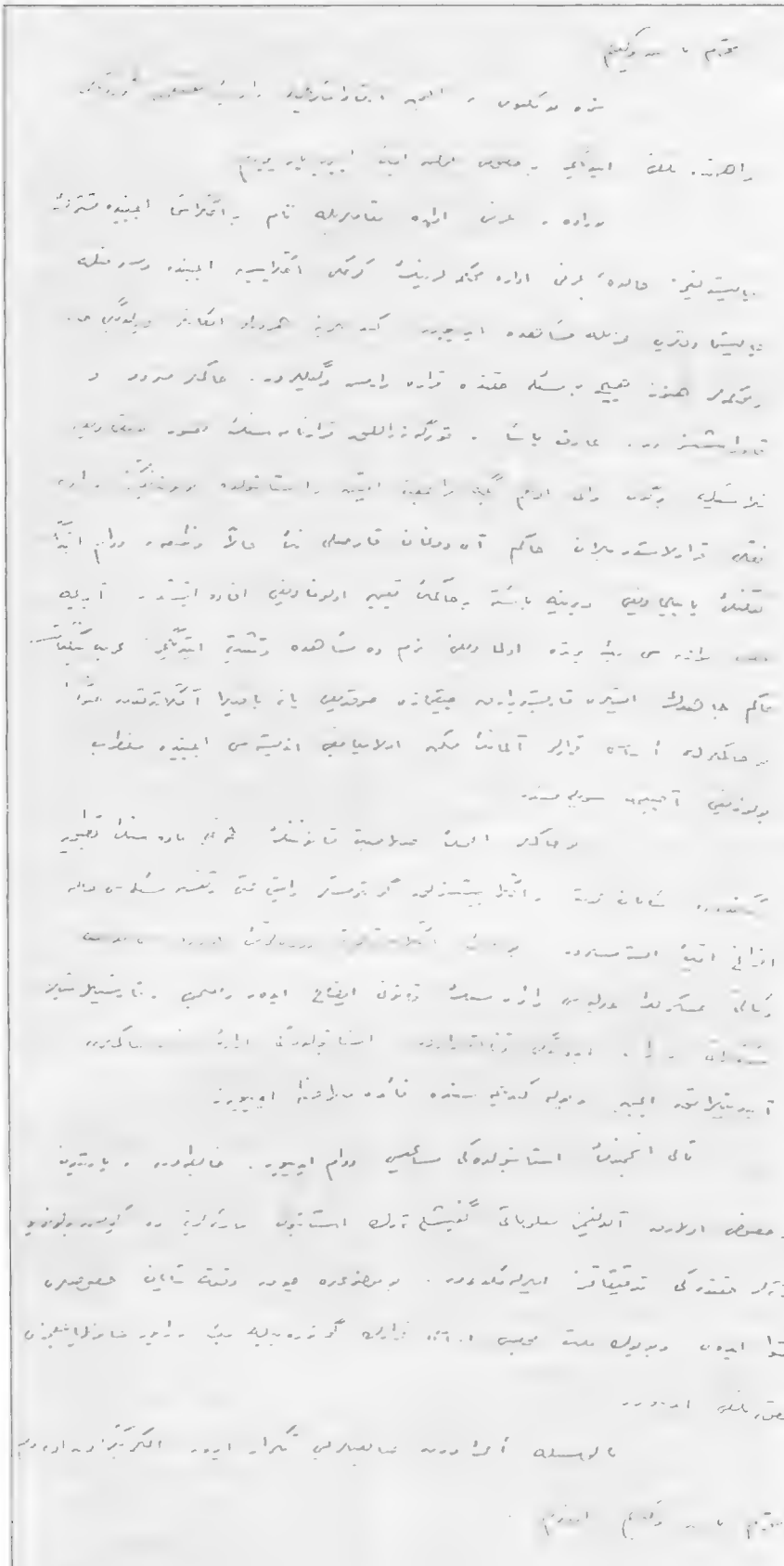

24. Mayıs 1960

Muhterem Başvekilim,

Size bu mektubu, Encümen arkadaşlarıyla beraber pek müstacel ve ehemmiyetli telakki ettiğimiz bir hususu arz etmek için yazıyorum.

Burada örfi idare makamlarıyla tam bir anlaşma içinde müşterek çalıştığımız halde örfi idare mahkemelerinin gerekli anlayış içinde ve süratle çalışmadıklarını hüzünle müşahade ediyoruz. Kendilerine her türlü imkânlar verildiği halde bu mahkemeler henüz hiçbir mesele hakkında karara varmış değillerdir. Hakimler müteredditve kavrayışsızdır. Arif Paşa korgenerallik kararnamesinin çıkmadığı telaşıyla bugün Vali Ethem Beye müracaat etmiş ve İstanbul'da bulunduğunuz sırada nakli kararlaştırılan hakim Aydoğan Karslı'nın halen vazifeye devam ettiğini, naklinin yapılmadığını ve yerine başka bir hakimin tayin edilmediğini ifade etmiştir. Ayrıca asabi muvazenesi pek yerinde olmadığını bizim de müşahade ve tesbit ettiğimiz Bahriye Binbaşısı hakim Cahid'in işleri karıştırarak çıkmaza soktuğunu yana yakıla anlattıktan sonra bu hakimlerle esaslı kararlar almanın mümkün olamayacağı endişesi içinde muzdarip bulunduğunu açıkça söylemiştir.

Bu hakimler Encümenin selahiyet kanunu 7. maddesinin tatbik şeklinde de şayanı hayret bir anlayışsızlık göstermişler ve işi hatta bir tefsir meselesi haline ifrağ etmek istemişlerdir. Bunların anlayışlarını düzeltmek üzere Milli Müdafaa Vekaleti askerlik adliyesi dairesinin kanunu izah eder bir tamimi karşılaşılan müşkülatı bertaraf edeceği kanaatı vardır. İstanbul'daki idareyi örfiye hakimlerini aydınlatmak için bu yola gidilmesinde fayda mülahaza ediyoruz.

Tahkikat encümeninin İstanbul'daki mesaisi devam ediyor. Zabıtadan, partiden ve hususi olarak aldığımız malumatı genişleterek İstanbul hadiselerine de girmiş bulunuyoruz. Gazeteler hakkındaki tetkikatımız ilerlemektedir. Bu mevzuda çok dikkate şayan hususları ihtiva eden ve Büyük Millet Meclisini esaslı kararlara götürebilecek bir rapor hazırlayacağımızı muhakkak telakki ediyoruz.

Bilvesile en derin saygılarımı tekrar eder ellerinizden öperim, Muhterem Başvekilim, efendim,

BAHADIR DÜLGER

Geçmiş Zaman Olur ki Hayali Cihan... III

İnsanlar Nelerle Uğraşmış...

HALİL ERDOĞAN CENGİZ

Eski kültürümüzü yüceltme eğiliminde olanlar, mütebahhir dostumuzun aktardığı şu incileri okusunlar da, bilim adına bir zamanlar ne yâvelerin geçer akçe olduğunu görüp ibret alsınlar.

HEKİMBAŞI Mustafa Behçet Efendi Hazretlerinin bilgi ve araştırmaları uçsuz bucaksız bir denizdir. Kazâen bunun içine düşenin kenâra çıkıp kurtulması kolay değildir. Fakat kazâya uğrayıp zeytinyağı denizine düşen arının, ölse bile, kurtulması mümkündür. Ünlü *Hezâr Esrâr*'da bu konuda şöyle denilmektedir:

Ölü Gibi Olan Arıyı Hayâta Döndürme

Sır 26. Arı, zeyt (zeytin) *yağına düşse; bayılup meyyit* (ölü) *gibi olur. Birkaç def'a tekrâr olundukda, bil-âhire helâk oldukdan* (öldükten) *sonra üzerine sirke serpilse hayât bulur.*

(٢٦) اری زیت یاغنه دوشسه بایلوب میت کبی

(١٣)

اولور بر قاچ دفعه تکرار اولندقده بالاخره هلاك اولدقدنصکره اوزرینه سرکه سرپلسه حیات بولور

Arı yararlı bir hayvandır. Bu yüzden onun diri tutulması için yapılan çalışmalar elbette takdirle karşılanmalıdır. Ancak, zehirli akrebi -üstelik, hazır ölmüşken- diriltmeye çalışmanın hikmetini anlamak her aklın kârı değildir.

Akrebi Öldürüp Diriltme

Sır 830. Hânıku'n-nemr (Aconit Feroce - Kaplan boğan otu, bilan otu) *nev'inden etîle (?) denilen nebât-ı semmî* (zehirli bitki) *envâ'ından* (türlerinden) *olmak üzere telli fu (fuv) nâm* (adlı) *devâ ki köki akrebe müşâbihdür* (benzer), *anınla bir akrebe mess olunsa* (dokunulsa) *ol akreb derhâl helâk olup* (ölüp) *üzerine harbak-i ebyaz* (beyaz harbak) *ki Türkçe "marulcuk" ve "yaban pazusı" dirler vaz' olunsa* (konulsa) *yine hayât bulur diyü MATYOL* (Mathiole) *tahrîr ider* (yazar).

Hikmeti bilinmeyen ve Avrupa'dan ithâl edildiği görülen bu sırrın, günümüzle ilişkili olarak, akrep afsunlamakta kullanılabilmesi ihtimâl dâhilindedir.

(٨٣٠) خانق النمر نوعندن اتیله دینلان نبات سمی انواعندن اولمق اوزره تللی فو نام دواکه کوکی عقربه مشابهدر امکله بر عقربه مس اولنسه اول عقرب درحال هلاك اولوب اوزرینه خربق ابیض که ترکجه مارولمق ویبان پازوسی دیرلر وضع اولنسه ینه حیات بولور دیو ماطیول تحریر ایدر

Kaplan boğan otunun Arapça adı sözlüklerimizde ve diğer bâzı kaynaklarda hânıku'n-nimr, hânıku'n-nemer, hânıku'n-nemr, hânik en nâmer, hâneki en nâmer gibi değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır.

Kükremiş Deveyi Sâkinleştirme

Sır 519. Na'na'-i berrî ki Yarpuz dirler, anın usâresi (öz suyu) *kükremiş* (kızgın) *devenün burnına taktîr olunsa* (damlatılsa) *heyecân ve gazabı fîl-hâl* (hemen) *teskîn olur* (yatışır).

(٥١٩) نعنع بری که یارپوز دیرلر انك عصاره‌سی کوکره‌مش دوه‌نك بورننه تقطیر اولنسه هیجان وغضبی فی الحال تسکین اولور

Yarpuz (Mentha pulegium): "Ballı babagillerden, çiçekleri birbirinden ayrı halka durumunda, nane türünden, kısa saplı, az veya çok tüylü, güzel kokulu bir bitkidir." Güreşte yenilen veya yendiği hâlde öfkesini alamayan yâhut günün modası *"sitires"* e yakalanan develer için bu devânın kullanılma-

sı mümkündür. Ancak çözümlenmesi gereken pek küçük bir mesele vardır: Ya deve iyice azınışsa, onu kim tutacak da, burnuna Yarpuzun öz suyunu damlatacaktır?

Devekuşu Yumurtasını Hareket Ettirmek

Eskiler günün birinde Avustralya'ya da göçmen işçi gönderilebileceğini hesâba katmışlar ve gidenlerin, orada, bol sirkeli çoban salatası yerken şaşırıp kalmamaları için bu sırrı açıklamışlardır:

(١٢) دوه قوشی یمورطه سنك قریب و بعیدینه سركه
وضع اولنسه قبوق كندو كندویه سركه یه طوغری
یونلوب جنبش و حركت ایلك خواصنده در مع هذا
دوه قوشی یمورطه سنه عاشق الخل تعبیر ایتدكلری بو
اجلدندر دیو طبرانی ... [illegible]
ایدر

Sır 72. Devekuşu yumurtasının karîb (yakın) *ve ba'îdine* (uzağına) *sirke vaz' olunsa* (konulsa) *kabuk kendü kendüye sirkeye doğru yönelüp cünbiş ve hareket eylemek havâssındadır* (hassasına, özelliğine sâhiptir). *Ma'a-hazâ devekuşu yumurtasına âşıkü'l-hall* (sirke âşığı) *ta'bîr itdükleri* (dedikleri) *bu ecildendür* (sebeptendir) *diyü TEBERÂNÎ, Mu'âlecât-ı Bokrâtiyye'sinde tahrîr ider.*

Eşek Dâvâsı

Eşek dâvâsı, bizim çocukluğumuzda, ya ortaokula gittiğimizde geometri derslerinde *(dik açı teoremi olarak)* okunur veya eşek sâhipleri ile başkaları arasında çıkardı. Oysa ki daha eski zamanlarda bir de eşeği anırtmak ya da anırtmamak dâvâsının bulunduğu yine *Hezâr Esrâr*'ın tanıklığından anlaşılmaktadır.

Anırmanın, bir eşeğin en doğal hakkı olduğunun bilincine varamamış bilisizler; tütün kaçırırken kolcuya, kız kaçırırken babasına yakalanmak istemeyen çıkarcı zâlimler; Kur'ân-ı Kerîm'de, *enkerü'l-esvât* yani seslerin en çirkini olarak nitelenen bir sesle uykularından uyanmak istemeyen rahat düşkünleri ve benzerleri, eşekleri anırtmamak için nice nice yollar arayıp bulmuşlardır. Bunlardan târihe geçen birkaç örnek aşağıdadır.

Eşeği Anırtmamak İçin

Sır 213. Hımârın (eşeğin) *kuyruğuna bir taş bağlansa yâhûd kulakları bir hayt* (iplik) *ile rabt olunsa* (bağlansa) *anırması sâkin olur* (sona erer).

(٢١٣) حمارك قویروغنه بر طاش بغلنسه یاخود
قولاقلری بر خیط ایله ربط اولنسه آنرمه‌سی ساكن اولور

Sır 250. Hımârın kuyruğundan bir kıl alınup ol (o) *kıl ile yine ol hımârın kuyruğı bağlansa, ol hımâr bir dahi anırmaz olur.*

(٢٥٠) حمارك قویروغندن بر قیل آلنوب اول قیل
ایله ینه اول حمارك قویروغی باغلانسه اول حمار بر دخی
آكرمز اولور

Sır 300. Hımârın dübürü (poposu) *zeyt yağı* (zeytin yağı) *ile tedhîn olunsa* (yağlansa), *ol yağ dübüründen zâil olmadukça* (gitmedikçe) *hımârun anırmadığı mücerreb* (denenmiş)*'dür.*

(٣٠٠) حمارك دبرینه زیت یاغی ایله تدهین اولنسه
اول یاغ دبرندن زائل اولمدقجه حمارك آكرمدیكی مجربدر

Eşeği Anırtmak İçin

Hem eşeklerin anırma özgürlüklerinden yana olduklarını göstermek hem de eşeklerin anıramadıkları zamânı telâfi ettirebilmek isteyen kişiler de aşağıdaki sırrı ortaya koymuslardır.

Sır 516. Afyûn (afyon) *sirke ile hall olup* (eritilip) *eşek burnına tılâ olunsa* (sürülse) *gözleri yaşarup sık sık anırmak ahz eyleye.*

(٥١٦) افیون سركه ایله حل اولنوب اشك بورننه
طلا اولنسه كوزلری یاشاروب صق صق آكرمق اخذ ایلیه

Peki, anırma özgürlüğünü anladık ama ya sık sık anırma ve gözyaşları ne oluyor? diye sorulursa, cevâbı son derece basittir: Onlar, başkaları tarafından verilen özgürlüğün bedelidir.

Horozu öttürmemek için başına Sîsam *(susam)* yağı sürmek yetişecektir (Sır: 150). Horozun dövüşken olması için, yumurtalarını çaylak kuşunun altına koymak yeterli olacaktır (Sır: 22). Fakat bu işi Avrupa yöntemleriyle başarmak isteyenlerin aşağıdaki sırra başvurmaları gerekecektir.

(٣) بالدیری قره دیو معروف اولان اوت خروسه
یدیرلسه دوكشده سائر خروسلره غالب كله‌جكی
مجرب اولمق اوزره یامس نام حكیم تحریر ایدر

Sır 3.Baldırıkara diyü ma'rûf olan (tanınan) *ot horosa yedirilse, döğüşde sâir* (başka) *horoslara gâlib geleceğini mücerreb* (denenmiş) *olmak üzere YAMES nâm hekim tahrîr ider.*

Buradaki *Yâmes*, muhtemelen *James* adlı bir Avrupalı olmalıdır. Batı uygarlığını sollayıp köşeyi dönen ulusların başarısı, herhâlde bu örnekte olduğu gibi, Batı'dan neyin alınacağını çok iyi bilen kişilerin isâbetli seçimlerinden kaynaklanmış bulunmalıdır. Şükrolsun ki bizim çağdaşlaşma gibi hayâtî bir mes'elemiz yoktur. Bu yüzden gelelim ineklerle ilgili sırra:

İneklere Cinnet Getirtme

Sır 518. İnek burnına gülyağı taktîr olunsa (damlatılsa), *inege cünûn* (delilik) *ârız olup, başını alup firâr eylediği* (kaçtığı) *mücerrebdür.*

(٥١٨) اینك بورننه كل یاغی تقطیر اولنسه اینكه
جنون عارض اولوب باشنی الوب فرار ایلدیكی مجربدر

Bu buluşun günümüzde ortaya çıkmaması İnekleri Koruma Vakfı üyelerini ikiye bölmemek açısından sevindiricidir. Çünkü üyelerin bir kısmının, ineklere parfüm koklatmak inceliğini akledebildiği için araştırmacının ödüllenmesini istemesi; diğer kısmının ise, delirmeye yolaçmasından dolayı, cezâlandırılmasını sağlamaya çalışması son derece doğal görülmektedir.

Küçük Karıncaları Öldürüp Diriltme

Sır 28. Ufak karıncalar su içine konılup helâk oldukda (öldüğünde) *ba'de't-tecfîf* (kuruttuktan sonra) *bir kâğıt üzerinde güneşe konularak üzerine toprak veya kuru dere kımu ekilse, karıncaların hayât bulup harekete başladıkları Keşmîr'de tecrübe olunmuşdur diyü Mekke-i Mükerreme'de bir Hindî* (Hindistanlı) *tabîbden mesmû'-ı fakîr olmuşdur* (Bu yoksul, Mustafa Behcet tarafından duyulmuştur).

(٢٨) اوفق قرنجه‌لر صو ایچنه قونیلوب هلاك اولدقده
بعد التجفیف بر كاغد اوزرنده كونشه قونیلوب اوزرینه
طپراق ویا قوری دره قومی اكیلسه قرنجه‌لرك حیات بولوب
حركته باشلادقلری كشمیرده تجربه اولنمشدر دیو مكه
مكرمه‌ده بر هندی طبیبدن مسموع فقیر اولمشدر

Burada da kabağın ufak karıncaların başında patladığı, kodamanların işlem dışı kaldıkları yazarın açıklamasından anlaşılmaktadır. Ancak dünyâmız sâdece acı çekenlerin, ölenlerin, delirenlerin dünyâsı değildir. Gülüp oynayanlar da vardır, keyfinden ağzının suyu akanlar da... Şimdi bu işin sırrını açıklayalım:

Kediyi Ferahlandırıp Ağzının Suyunu Akıtma

Sır 84. Kediye, Valeryane (Kedi otu, Valeriane Officinalis) *nâm otun kökü şemm edildikde* (koklatıldığında) *kediye ferah ve inbisât* (ferahlık, gönül açıklığı) *ârız olup hazzından, lu'âbı seylân eyleye* (ağzının suyu aka). *Lihazâ* (bun-

(٨٤) کدی یه والریانه نام اوتك کوکی شم ایدلدکده کدی یه فرح وانبساط عارض اولوب حفاظدن لعابی سیلان ایلیه لسینا والریانه یه کدی اوتی دیولر آسارون دخی بویله خاصیه مالکدر

dan dolayı) *Valeryane'ye kedi otu dirler. Âsârûn* (Arasum Europoeum) *dahi bu hâsseye* (özelliğe) *sâhibdir.*

İnsanın kendisini sevindirmesi, mutlu kılması işte bu kadar basittir.

Köpeği Ferahlandırıp Oynatma

Sır 197. Dârçîn (tarçın) *ve fülfül* (biber, karabiber) *etmek* (ekmek) *içi ile hamîr* (hamur) *idilüp kelbe* (köpeğe) *i'tâ olunsa* (verilse), *kelbe ferah ve neşât* (neş'e) *ve raks* (dans) *hâletleri* (hâlleri) *ârız olur.*

(١٩١) دارچین وفلفل تلك ایتنی ایله خمیر ایدلوب کلبه اطعام اولنسه کلبه فرح ونشاط وریقص حالتلری عارض اولور

Köpekler de mutlu edilebildikleri gibi öldürülebilen ya da delirtilebilen canlılardır.

Köpeği Delirtme Ya Da Öldürme Yolu

Sır 493. Söğüt ağacı tohumu köpeğe it'âm olunsa (yedirilse) *ya derhâl helâk yâhûd dîvâne olur* (hemen ölür ya da delirir).

(٤٩٣) سوکوت اناجی شخصی کوپکه اطعام اولنسه یا درحال هلاك یاخود دیوانه اولور

Fakat köpeklerin en büyük çilesi bu sırdan değil, aşağıdakinden kaynaklanmış olsa gerektir.

Kakasını Yapan Köpeğe, İşini Yarım Bıraktırmanın Denenmiş Yolu

Sır 609. Bir kelb (köpek) *tagavvut iderken* (kakasını yaparken) *bir âdem* (bir insan) *iki ellerinin serçe parmaklarını birbirine bend eylese, halka gibi olsa, ol bend* (bağ) *münhal olmadukça* (çözülmedikçe) *kelb tagavvut idemedügi mücerrebdür.*

(٦٠٩) بر کلب تغوط ایدرکن بر ادم ایکی الرینی سرچه وقلرینی بر برینه بند ایلیه حلقه کبی اولنسه اول بند متصل اولدقجه کلب تغوط ایده مدیکی تجربه در

Deneyden de geçmiş olan bu sır konusunda ağzını açabilmek kimsenin haddi değildir.

Tilkiyi Veya Kurdu, Bağırta Bağırta Öldürmek İçin

Sır 718. Tilki yâhûd kurt, bir mahalle (yere) *bağlanup üzerine bir ada soğanı* (Urginea maritima) *asılsa, ol hayvân der-hâl feryâd ü figan iderek bağını çözmeğe kemâl-i cehd ile* (son haddine dek

(٧١٨) تلکی یاخود قورت بر محله یه بغلنوب اوزرینه بر اطه صوغانی اصاسه اول حیوان درحال فریاد وفغان ایدرك باغنی چوزمکه کمال جهد ایله غیرت ایدوب باغنی چوزمیوب فرار ایده مدیکی حالده بالاخره اول کون هلاك اولور

çabalayıp) *gayret idüp, bağı çözemeyüp firâr idemedügi* (kaçamadığı) *hâlde, bilâhire ol gün helâk olur.*

Örümceği Hapsetme

Sır 234. Kabuğu soyulmuş sarmısak tesbîh gibi dâire şeklinde bir ipliğe tâbiye olunsa (dizilse) *ve yere konulup ortasına örümcek konulsa mezbûr* (anılan) *örümcek ortada kalarak dâireden hurûc idemeyüp* (çıkamayıp) *durur, diyü Matyol* (Mathiol) *tahrîr ider.*

Şeytana pabucu ters giydiren insan oğlunun elinden uçan kuşun kurtulamadığı söylenir durur. Burada, kuşlarla ilgili sırlara değinilmediğine bakılarak bu sözün doğru olmadığı kanısına kapılınmamalıdır. *Hezâr Esrâr*'ın 203 ve 477 sayılı sırları, kuşları ve piliçleri uyuşturup ölü gibi bir duruma sokma; 542 sayılı sırrı, kuşları sersemleştirme; 232, 256 ve 842 sayılı sırları da yine kuşları sarhoş etme konusundadır. Biz sonu gelmeyen bu sırları oynak bir parça ile keselim.

Yılan Oynatmak İçin

Sır 85. Erz (urz) ya'ni pirinç nebâtı henüz yeşil iken üzerine pertavsız (büyüteç) *tutulsa, serî'an* (çarçabuk) *muhterik olur* (yanar). *Ba'dehu* (ondan sonra) *bu mahrûkdan* (yanıktan) *bir kab-*

(٨٥) ارزیعنی رنج نباتی هنوز یشیل ایکن اوزرینه برتوسوزطوتاسه سریعاً یحترق اولور بعده یوخریه قدن

برقبضه عقداری اخذ اولنوب برلکن درونه بر قاچ عدد یپلان وضع وبو محروقدن اوزرلرینه الناً اولندقده یپلانلرعادتاً اباغه قالقوب رقص ایلدکلری معاینه اولنور دیو فلاحت نیخبه ده ابن وحشی تحریر وبیان ایلمشدر

za (tutam) *mikdârı ahz olunup* (alınıp) *bir leğen derûnuna* (içine) *birkaç aded yılan vaz'* (konulduğunda) *ve bu mahrûkdan üzerlerine ilka olundukda* (atıldığında) *yılanlar âdetâ ayağa kalkup raks eyledikleri* (oynadıkları) *mu'âyene olunur* (açıkça gözle görülür) *diyü* Felâhat-i Nabtiyye'*de İbnü Vahşî tahrîr ve beyân eylemişdür.*

Bunları okuyup, gülüp geçmek "Yâhû, nelerle de uğraşmışlar?" demek işin kolay tarafıdır. Eskiler bunlarla bile uğraşmışlar. Peki, günümüzün insanı, genellikle, birbirlerinin kirli çamaşırları, hangi takımın şampiyon olacağı, köşeyi nereden çabuk döneceği, kimin açığını yakalayıp üzerine yüklenip keyiflenebileceği gibi sayılı konular dışında neleri araştırmakla uğraşıyor? İnsanların büyük kısmı, kendi meslekleriyle ilgili ciddî araştırmaların bile kendi işleri olmadığını düşünüyor. Bilim adamları içinde kendi dalının yayınlarını almayanlar, alırsa okumayanlar, sâdece adını öğrenenler var. Bir de bunları alamayanlar, gerektiği kadarını sağlayamayanlar mevcut. Bu sonuncuların durumunu, problemlerini merak edenler *Dergâh*'ın birinci sayısında Prof. Dr. Ömer Faruk Akün'le yapılan konuşmanın sonlarına bakabilirler.

Bizim zorumuz Kedi Otu'nun özelliklerini araştıranlarla değil. Daha öncesini bir yana bırakalım; 1641-1693 yıllarında yaşamış olan hekimbaşılardan Hayâtîzâde Mustafa Fevzî Efendi, diğerleri meyânında kedi otunun da, kaplan boğan otunun da Arapça, Türkçe, Farsça, Latince, Süryânice, İspanyolca, Frenkçe adlarını yazmış, *Hezâr Esrâr*'dakilerle kıyaslanamayacak kadar yüksek bir bilim düzeyinde bunları ele alarak hangi insan hastalıklarında, ne şekilde kullanılacağını açıklamıştır. *Hezâr Esrâr*, sâdece kendi çağının değil, en azından kendisinden 140-175 yıl önce yaşamış Türk hekimlerinin bilgisinin bile gerisine düşerek, üstelik bunları Avrupa'dan alınmış yeni bilgiler gibi göstererek, ister istemez insanları -bugün bile- eczâne ya da doktor yerine aktara yollayan çağdışı zihniyetin temsilcisi olmuştur. Oysa ki aynı târihlerde çağdaş eczâcılık ve tabâbetin ne olduğunu iyi bilen genç Türk tabibleri de vardı. Bunlardan biri Bern Dârü'l-Ulûm-i Tıbbiyesi Profesörlerinden Karl Benz'in, Fransızcaya da çevrilmiş olan eserini *Müfredât-ı Tıbb ve İlm-i Tedâvî* adı altında dilimize kazandıran Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye Fenn-i İspençiyârî Hocası Doktor Binbaşı Hüseyin Efendi'dir. Eser, Mekteb-i Tıbbiyye matbaasında, *Hezâr Esrâr*'dan sâdece 7 yıl sonra, 1292 yılında basılmıştır. 395-16 sayfadır. Bu zâtın ve eserinin adı, Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde gözümüze iliş-memiştir. □

Türk Müzikolojisinin Önemi

İLHAN BARAN

CUMHURİYETİN kuruluşundan beri, Türk müziği ve Batı müziği, başka bir deyişle tek sesli müzik ve çok sesli müzik taraftarları arasında süregelen bitmez tükenmez tartışma ve iddialar, Türk sanat ve düşünce hayatına hiçbir ciddi katkı getirmemiştir. Yarım yüzyıllık, bu gereksiz ve temelsiz iddiaların, teknik bilgilere ve müzikolojiye dayanmaktan çok duygusal yaklaşımlardan kaynaklanması, ve hiçbir tutarlı dünya görüşüne dayanmaması, sonuçta Türkiye'yi müzik sanatından yoksun bir ülke haline getirmiştir. Türk müziği ile Batı müziği ya da tek sesli müzik ile çok sesli müzik mensupları ve partizanları arasındaki bu "tarihî" çekişmenin aslında, teknik olarak, hiçbir temeli yoktur. Bu temelsizliğe, bir açıklık getirmeye çalışalım.

Zengin bir geçmişe sahip olan Türk müziği, Batı kültürünün dışında kalan bütün müzik türleri gibi tek seslidir. Bu tek sesliliğin, bir kusur olup olmadığı hakkındaki tartışmalar, diğerleri gibi çok uzamıştır. Batı kültürü, bin yıl önce çok sesliliğe geçmeye başladığına göre, tek sesli müzik türlerinin, aşama yapamamış müzik türleri oldukları tartışılmaz bir olgudur. Hiç müzik bilmeyen bir aydın dahi kolayca kestirebilir ki, dört ayrı ezginin birbirine paralel olarak ve saptanmış kurallar içinde duyulması bir tek ezginin sürmesine nazaran, insan düşünce ve duyarlılığının çok daha ileri bir aşamasını temsil eder. Yine de Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da, bu noktaya çok takılmamak gerekir idi. Bunun için iki gerekçe öne süreceğim:

A. Tek sesli müzik, Batı kültüründeki karmaşık çok sesliliğe nazaran geri kalmış bir teknolojiyi temsil ederse de, bu teknoloji içinde yine de iyi ve güzel şeyler yapılamaz değildir. Yalnız bunun için müziğin dışında, iyi bir genel kültüre ve evrensel bir dünya görüşüne sahip olmak gerekir. Demek ki, tek sesli olarak yeteri kadar asil ve yeteri kadar evrensel yaratılar yoksa, bu tek sesli tekniklerden ya da bu işle uğraşan bestecilerin kusurlarıdır. Çünkü, tarihsel aşamasını tamamlamış düşünce sistemleri içinde bile, daha uzun süre iyi ve güzel şeyler yapılabilir. Tarih bunun örnekleri ile doludur.

B. Türk müziğinde kullanılan, otuzkırk kadar orijinal makamı acaba tümden modası geçmiş, sadece tarihsel olmuş bir malzeme midir? Bu iddia, Batı müziğini ve çok sesliliği bilgisizce ve anlamadan savunan geniş kesimlerce sık sık ortaya atılmaktadır. Bu kesimler, çağdaş müzik tekniklerini etüd etmek yeteneğine sahip olsalardı, yirminci yüzyılın en zengin müzik malzemesinin, tek sesli modlar (diziler, makamlar) olduğunu müşahede ederlerdi. Bu modlar, tek ses-çok ses tartışması yapanların hayal bile edemeyecekleri karmaşık çok sesli tekniklerle işlenir. Bu tek sesli modlar, Batı literatüründe kontr puan olarak, üçlü akor yapıları içinde, dörtlü akor yapıları içinde, ikili akor yapıları içinde, polikord akor yapıları içinde, karma akor yapıları içinde, armonik sentez yapıları içinde, caz armonisinin olanakları içinde ve hatta parçalanarak, atonal tekniklerle ve çok ileri bir insan düşüncesi aşamasında işlenmektedir. Dolayısıyla Türk makamları da yalnız Türkiye'nin değil bütün uygar dünyanın çağdaş müziğini besleyecek olan bir müzik dili teşkil eder.

İleri sürdüğüm bu iki gerekçe sonunda: Cumhuriyet dönemindeki müzik

politikasının doğru yörüngesine oturtulamadığı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu konuyu biraz açmaya çalışayım: Türk müziği ve Batı müziği, diğer deyişle tek sesli müzik ve çok sesli müzik birbirinin alternatifi değildir. Sürekli olarak ikisi arasında bir tercih yapmaya kendini zorlamak çok yanlış bir kültürel tutumu benimsemek olur. Tek sesli müzik ile çok sesli müzik, Türkiye gibi çağdaşlaşma sürecini yaşayan bir ülkede, uygar çoğulcu ve demokratik kültürün bir sonucu olarak, birarada yaşayan iki değişik renk olarak algılanmalıdır. Burada, elli senedir yapılan içi boş ve de kof kavganın atladığı esas önemli nokta şudur:

Tek sesli ve çok sesli müzik dilleri ancak kalite ve evrensel doğruluk için rekabet etmelidirler. Bu tür bir rekabet her iki kesimin kalitesini yükselteceği için, çoğulcu ve demokratik Cumhuriyet kültürü için, mükemmel bir katkı teşkil edebilirdi. Bu yapılmamış, bunun yerine her iki kesim birkaç basit slogan ile birbirlerini yıpratmaya çalışmışlardır. Sonuçta, esas yıpranan yeni Türk kültürü olmuştur.

Konu bu noktaya gelince gerek tek sesli gerek çok sesli kesim ve kuruluşların, nasıl bir müzik politikası izlemesi gerektiği hakkındaki kişisel görüşlerimizi toparlamakta yarar görüyorum. Türk müziği geleneğine dayanan kuruluşlar, geleneği en iyi şekilde yaşatma ve icra etme görevi ile yetinmelidirler. Yani onaltıncı yüzyıl Türk müziğini aynı o dönemin enstrümanları, belki kıyafetleri, grupları ve özgün makamları ile icra etmelidirler. Aynı şekilde örneğin on sekizinci yüzyılın Türk besteleri de kendi otantik özellikleri ile icra edilmelidir. Sonuçta Türk müziği kesiminin son derece muhafazakâr ve tarihe dönük olarak sanat dünyamıza katkıları umulur. Tek sesli bestelerin, kendi gelenekleri içinde, ya da daha serbest bir dil olarak devamı ise yaratıcı bireylerin işidir; kuruluşlar ya da teorisyenler bu konuda reçete belirtemezler. "Türk çok sesliliği" ya da kontrabas, piyano, viyolonsel, arp gibi Batı enstrümanlarının konuya ithali ile olay son derece hafiflemekte ve bir kültürel olgu olarak bütün ümitlerini yitirmektedir. Tek sesli bir müzik eğitiminden gelerek, evrensel ve mukayeseli müzikoloji yapılamaz; Armoni sistemleri icad edilemez; Enstrümantasyon renkleri bulunamaz; Geleceğe dönük bir müzik düşüncesi yaratılamaz. Bütün bu kültürel sentezler için muhakkak surette Batı tipi kompozisyon ve müzikoloji bilgileri ile donanmak gerekir. Sonuçta tek sesli Türk müziği kesiminin misyonu, geçmişin en doğru şekilde korumaktır.

On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren yurdumuza giren Batı müziğinin ya da çok sesli müziğin yerleşmesi misyonunu üzerine alan kuruluş ve şahısların yapmaları gereken eylemler çok daha karmaşıktır. Bu kesim ve bu kuruluşlar gerek Türk müziği tarihini gerekse Batı müziği tarihini çok iyi bilmek durumundadırlar. Türk müziği tekniklerinin mukayeseli incelenmesi, paradoksal görünse de ancak çok sesli müzik kuruluşları içinde gerçekleşebilir. Batı müziğinin ise, yarım yüzyıldır yapıldığı gibi sadece klâsik ve romantik dönemlerinin algılanabilmesi, bu kesim adına büyük bir kültürel giderek beyinsel eksikliğe ışık tutmaktadır. Batı kültürü, kendi içinde karmaşık bir bütünlüğe sahiptir. Biz bu bütünlüğün, orasını ya da burasını tercih etme durumunda değiliz. Klâsik ve romantik dönemlerle birlikte, çağdaş dönemin tümü ya son doksan yıl; Caz teknikleri ve YENİ MÜZİK denen klâsik nota dışı müzik türleri, eğitim ve icra platformuna muhakkak surette getirilmelidir. Çağdaş bir kompozisyon içinde kullanılan *Chromatic Cluster*'ları, barbar olarak niteleyen beyinsel ucubelerle, çok sesli kesimin bir yere varamayacağı açıktır. Çok sesli müziğin, ustalarının, Türkler değil Avrupalılar olduğunu hatırlamamız ve orada yaratılan eserleri üretilen bilgileri, kendi az gelişmişlik süzgecimizden geçirmeden aynen öğrenmeye ve anlamaya çalışmamız çok iyi olur. Çok sesli Batı müziğinin Türkiye'de yayılması gibi bir misyonu yüklenen kuruluşlar ve şahıslar, bu misyonu herhangi bir sansür koymadan ve batılı bir düşünce tarzı ile savunmalıdırlar.

Şimdi, konunun en can alıcı noktasına geliyoruz. Yarım yüzyıldır, hemen her gün ve de anlayan anlamayan hemen herkes *Ulusal Müzik* ve *Müzikte Ulusallık* üzerinde konuşmuş ve bitmez tükenmez suçlamalara girişmiştir. Sanatta ulusallığın, hamasî, duygusal bir' konu olmayıp tamamen teknik bir konu olduğu nedense hiç hatırlanmamıştır. Sanatta ulusallığı heyecanlı ve hamasiyat düşkünü babayiğit bürokratlar değil, fevkalâde bilgili ve üstün yetenekli sanatçılar sağlarlar.

Müzikte, ulusal akımlar ondokuzuncu yüzyılın ortalarından, yirminci yüzyılın ortalarına kadar sürmüş ve olağanüstü başarılı olmuştur. Çok sesli müziğin esas babaları olan İtalyanlar, Almanlar ve Fransızlar gibi birinci derecede ekol kurucu uluslardan sonra, Ruslar, Çekler, Polonyalılar, İngilizler, Macarlar ve Amerikalılar da kendi ekollerini kurmuşlardır. Yalnız, bizim müzik camiamızda, bu ekoller halk ezgilerini kullandıkları için varolmuşlardır zannediliyor. Düşünce sistemimizdeki tek seslilik, böylece, Batıyı yorumlamamıza da olumsuz olarak etki ediyor. Sanki, ezgi kullanmak gibi tek sesli nedenlerden dolayı ulusal ekoller oluşmuş gibi bir hava yaratılıyor. Bu, büyük ölçüde yanlıştır. Batının ulusal ekollerinde, doğal olarak bazı halk müziği fragmanları kullanılmakla birlikte, ulusal ekolü asıl vareden, *Kontrpuan ve Armoni dönüşümlerinde, halkın ortak duyarlılığını ve heyecanını yakalayan özgün dönüşümler yaratabilmektir.* Batıdaki ulusal ekoller, bu dönüşümleri başardığı için vardır, yoksa halk ezgilerini ya da tarihî ezgileri kullandıkları için değil... Böylece şu olgu açık seçik olarak ortaya çıkıyor: Ulusal müziğin özü çok sesli kombinezonlar üzerinde bulunabilecek özgün renkler ile ilgilidir. Tek seslilik ile ulusal müzik yaratılması, eşyanın tabiatına ters düştüğü için, olanaksızdır. Bu açıdan, konuyu özelleştirelim. *Ulusal Türk Müziği* nasıl tanımlanacaktır? Bir kere ezgi kuruluşları ve ritm özellikleri, Türk ve Anadolu tarihinin derinliklerinde olağanüstü bir malzemeye sahiptir. Ezgi malzemesinin, makamsal olduğunu söylemeye bile gerek yok sanırım. Şimdi, bu tek sesli malzeme, Batının bin yıldır üstün bir yetenekle oluşturduğu armoni ve kontrpuan tekniklerinin süzgecinden geçecek, uygar dünyada en son kullanılan bütün müzik teknikleri de gözönüne alınarak, Türk ve Anadolu insanının ortak duyarlılığını ve heyecanını yansıtan yeni çok seslilik dönüşümleri elde edilecektir. Bu bir çeşit sentezdir. Fakat olayın tutarlı olması, bu sentezin, bütün uygar dünya tarafından benimsenebilmesi için, estetik açıdan Batı'daki benzerlerinin altında olmaması gerekir. Yoksa sedce *Yöresel Müzik* olur, *Ulusal Müzik* olmaz. Eğer, buraya kadarki görüşler doğruysa, çok sesli müzik eğitimi veren kurumlarda en azından yaratıcı olacaklar için, Türk ve Batı müzikolojisinin bütün dönemlerinin öğretilmesi gereksinmesi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yine ortaya çıkan çok önemli bir gerçek, *Ulusal Müzik* sorununun amatörce bir heyecan ya da kontrolsüz bir hamasiyatla değil, Batı düşünce tarzının kullanıldığı mükemmel bir tahsil ve terbiye ile çözüleceğidir.

Türkiye, *Ulusal Müzik* sorununu, Batılaşmayı ve çağdaşlaşmayı başardığı ölçüde çözecektir. Kanımca ne eksik, ne de fazla.□

Eski Türkler'de Defin Törenleri ile İlgili Usûl ve Âdetler

ALIM KARAMÜRSEL

Eski gömme yöntemlerimizin olağanüstü çeşitliliği, değişik uygarlıklardan etkilendiğimizi kanıtlıyor. Öte yandan, Başkan Kennedy'nin cenaze töreninde bile, boş eğerli bir siyah atın tabutun önü sıra yürütülmesi, belki bir Türk âdetinin Batı kültüründe süregelen uzantısıdır.

TÜRKLER uzun yıllar Orta Asya merkez olmak üzere çok geniş bir sahada değişik büyüklükte ve kuvvette devletler kurmuşlardır. Bu sebeple diğer bazı etnik grupların tesiriyle Türkler'in çok değişik usûl ve âdetler uyguladıkları görülmektedir.

Eski Türkler'in ölü gömme âdetlerine ait ilk bilgiler M.Ö. III. yüzyıla aittir. Bu kaynaklardaki haberlere göre, "Hunlar ölülerini tabut içine koyarlardı. Bu tabut iki katlı olup iç ve dış tabutlardı. Bu tabutları altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örterlerdi. Ağaç dikilmiş mezarları ve matem elbiseleri yoktu. Ölü ile beraber öldürülen yüz hatta yüzden fazla olurdu" (Hyasint I,16).[1]

Çin kaynaklarından elde edilen diğer bilgilere göre, eski Türkler'in defin törenleriyle ilgili usûl ve âdetleri şöylece sıralayabiliriz:

a- Ölü için yapılan yas merasimi "yoğ".*

b- Ölüyü gömmek.

c- Ölüyü yakmak.

d- Birden fazla ölü gömmek.

e- Cesetleri mumyalamak "tahnit etmek".

f- Eşyaları ve yiyecekleri ile birlikte gömmek.

g- Kabirlerinin bir köşesine at gömmek.

h- Alpın mezarı yanına kendi heykelini "sin" ve "balbalını" dikmek.

i- Ölüyü tabuta koyup ağaca asmak.

a- Ölünün arkasından yapılan muhtelif uygulama çeşitleri bulunan yas törenine genellikle "yoğ" denir. Türkler'de en önemli ve eski âdetlerdendir. Kitab-ı Dede Korkut, Manas Destanı gibi eski Türk âdetleri hakkında önemli kaynak teşkil eden eserlerde bu törenin değişik şekil ve uygulamalarına rastlamaktayız. Bu törenlerde ayin, ziyafet ve ağıt yakmak gibi âdetler görülmektedir. Yine Dede Korkut hikayelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzlar'ın cenaze törenleri biraz İslâmlaşmakla beraber Hun ve Göktürkler'in defin törenlerinden farksızdır.[2]

Yoğ, Hunlar'dan itibaren her devirde Türk boylarında görülmektedir. Hunlar'da cenazelerin tabutu altın, gümüş ve kıymetli taşlarla süslenir, hizmetkârlar ve odalıklar arkasından gelirlerdi. Gençler daha arkasından gelirlerdi. Hunlarda bu merasim sırasında güreşler tertip edilmesi çeşitli surette yorumlanacak ilginç bir âdetti. Bazen de bu esirlerin başı kesilerek kurban edilirdi. Kazaklarda esir yerine koyun ve deve kesilerek ziyafet verme şekliyle bu gelenek devam etmiştir. Hunlar'da matem âyini yedi defa yapılırdı. Bu yedi rakamına verilen özel değerin İslâmiyetten çok önce ve eski zamanlardan beri devam edegeldiğini göstermektedir (üçler, yediler, kırklar).

Yoğ'u Tukyularda da görüyoruz. Bu konu hakkında Orhun âbidelerinde pasajlar vardır. Buna göre ölünün bulunduğu çadır etrafında koyun, sığır at kurban ederler, ata binip çadır etrafında yedi defa dönerlerdi. Ağlarlar, yüzlerini sembolik olarak bıçakla keserler, bazen de ölünün atını eşyasını yakarlardı. Kağanların "hükümdar" mezarları üstüne birer evcik halinde türbeler inşa ederler bazen de türbe duvarlarına cenk resimleri yaparlardı.[3]

Yoğ merasiminde abartılmış yas gösterileri ve burada yüzlerini kesmek gibi âdetleri ile bugün hâlâ Şiî Azerî Türkleri'nin "Kerbelâ Vak'ası" dolayısıyla Muharrem günlerinde yapılmakta olan mâtem gösterileri arasında büyük benzerlik göze çarpmaktadır.

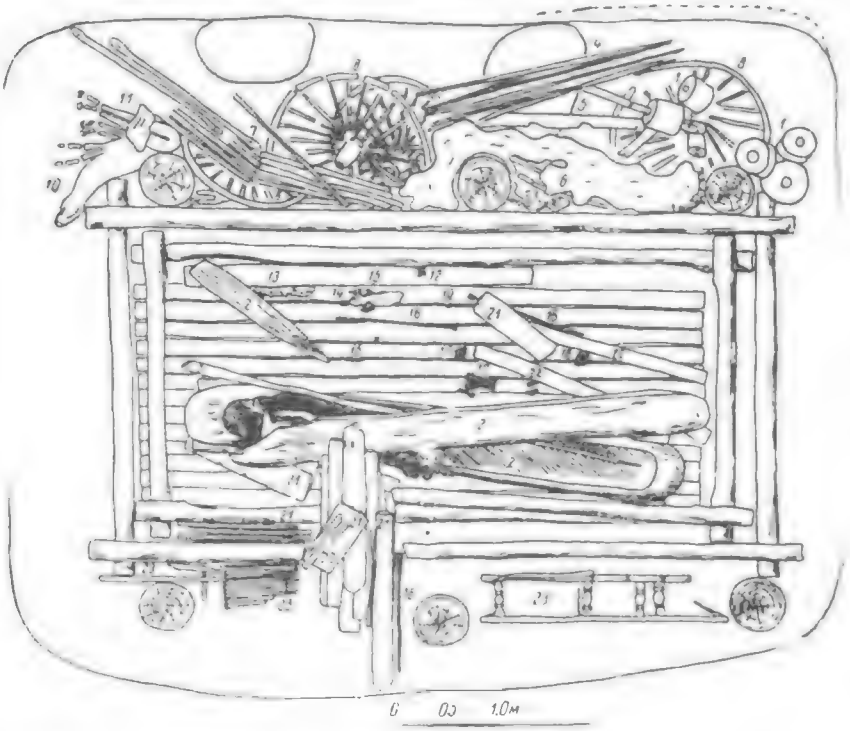

Beşinci Pazırık Kurganı'nın durumu (Rudenko'dan).

b- Hemen bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde ölen kimsenin cesedinin toprağa gömülmesi genel bir âdetti. Ancak bu usûlün değişik dönemlerde ve değişik tarzlarda yapıldığını görmekteyiz.

Hunlar'da ölülerin gömülmesi yılın muayyen zamanlarında yapılırdı. "Muayyen zamanlarda ölü gömme geleneği" Göktürkler'de sekizinci yüzyıla kadar devam etmiştir. Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, Göktürk topluluklarında ilkbaharda ölenler, otların ve yaprakların sarardığı sonbahar mevsiminde, kışın ölenler ise bitkilerin yeşillendiği, çiçeklerin açtığı ilkbaharda toprağa verilirdi. Bazen cesetler yakılır, kalanlar gömülürdü.[4]

c- b maddesinde görüldüğü gibi, cesedin önce yakılıp, kalan bakiyenin gömülmesi şeklinde olurdu.

Ölümden sonra cesedin yakılması âdetinin, kötülüklerden temizleme amacıyla yapıldığı sanılmaktadır.[5]

d- Altaylar'da bazı Hun kurganlarında erkek cesetleri yanında kadın cesetleri de görülmüştür. Bu asil kişinin odalığı, öbür dünyada kendine hizmet etsin diye gömüldüğünü göstermektedir. Aynı şekilde Pazırık'da iki ve beş nolu kurganlarda ağaç kütüğünden oyularak yapılmış bir lâhitte erkekle beraber bir kadın cesedi görülmüştür. Dördüncü Pazırık kurganında ise iki ayrı lâhitte hem erkeğin hem de kadının cesedi bulunmuştur.[6]

e- Türkler'de çok eski tarihlerden itibaren cesetleri mumyalamak âdetini zaman zaman görmekteyiz.

Hun asillerinde cesetlerin tahnit edilmesi sebebi, muayyen zamanlarda gömülme geleneğinden doğuyordu. Ayrıca bu âdet dolaylı olarak çok emek ve zaman isteyen büyük tip kurganın bitimine bağlıydı. Küçük tip kurganlarda tahnit edilmiş cesetlere rastlanılmamıştır. Çünkü mumyalama işi asil kişilere mahsusdu.

Şibe Pazırık kurganlarında tahnit edilmiş kadın ve erkek cesetleri görülmüştür. Buradaki cesetlerin iç uzuvları ve kafa tasları boşaltılmış olup içleri kokulu ot, kozalak ve toprakla doldurulmuştur.[7]

Mumyalama sırasında iç uzuvlarının çıkarılması nedeni, kötülüklerin insan içinde toplanması fikrinden doğmaktaydı. Bu iç uzuvlar (miğde, barsak, ciğerler) yerine, insanın ölümden sonraki hayatında bedeninin gücünü sağlayacak doğadan toplanmış şifa verici otlar, kokular konulurdu. Ayrıca ölenin bedenine dışardan kötü ruhların girmesini önlemek amacıyla mumyalanmış bezler, lifler sarılırdı.

İslâmiyetin kabûlü ile mumyalama işi bu geleneğin devamı olarak Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler devrinde görülmüştür.

Abdürrahim Şerif Beygu'nun "Ahlat Kitabeleri, İst. 1932, s.89" belirttiğine göre, Ahlatlı ihtiyarlar, kümbetlerden sapsarı olmuş ter-ü taze cesetlerin çıktığını görmüşlerdir. Bunların mumya olduğu muhakkaktı. Yine aynı yazarın ilave ettiğine göre, emirlerin medfenleri olan kümbetlerde, cesetler fevkalade itina ile çok sanatkârane yapılmış tabutlar içinde görülmekteydiler. Evliya Çelebi de Seyyahatnamesinde bu cesetlerin elbiseleriyle tabutların içinde bulunduğunu ifade etmektedir.

Doğu ve Orta Anadolu'nun bazı kentlerinde örneğin, Konya, Karaman, Amasya, Harput ve Kemah'da mumyalanmış cesetlere rastlanılmıştır.

Anadolu müzelerinde de bu hükümdar mumyalarında bugüne kadar korunabilmiş birkaç tane mevcuttur. Örneğin, Amasya'da Hülâgû'nun torunlarına ait olduğu tesbit edilen bir mumya vardır.

Karaman'da Karamanoğlu Alaeddin Bey'in türbesinde önceden mevcut olduğu anlaşılan mumya ile ilgili olarak İ.H. Konyalı, şunları söylemektedir "... içindeki yatırların sayısı bilinmediği gibi mumyalı olup olmadıkları bilinmiyordu. Son yıllarda define arayıcılık, mezar soyuculuk dörtnala yayılmıştır. Anlattıklarına göre, civardaki bahçelerden birinden birisi bir tünelle türbenin içine kadar ilerlemiş, gördüğü bir tabutu açınca içinde kefeni ve ipekli örtüsü solmamış, el ve ayak parmakları kınalı, uzun boylu genç bir kadın mumyasıyla karşılaşmıştır. Mumyanın altındaki seccade rengini ve desenini muhafaza ediyormuş, fakat el sürülünce dağılıveriyormuş. Tabutun yalnız bir tarafı çürümüş. Biz bu bilgiyi tabutu tâmir eden marangoz ve o zaman mumyayı gören Belediye başkanı Kemal Kaynaşır'dan ve daha birçok gören kişiden aldık.

... Bu sene (1966) Temmuzunun ilk günlerinde komşulardan tedarik ettiğim lâmba ve merdivenle hava deliğinden türbeye girdim. Mumyayı, daha başka yatırları aradım. Burada tam yirmibeş kafatası buldum. Bir de beygir bacağı vardı. Son yıllarda yol genişletilirken mezarlardan çıkan bütün kafatasları buraya atılmış, burası bir kör kuyu haline getirilmiştir. Cesetler varsa mumyalar enkaz ve ölü kemikleri altında kalmıştır.[8]

Bu konuda dikkate değer bir örnek de, Kemah'ın kuzeyinde bulunan Mengücek Bey'in türbesindedir. Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında (1072-1092) Kemah ve Erzincan havalisinin fethine bu Emîr memur edilmiştir. Mengücek Bey'in türbesi iki katlıdır. Türbenin alt katında dört sanduka olup, bunlardan en baştaki Mengücek Bey'e aittir. 1926'da sandukasında sağlam bir durumda bulunan mumyası.

aradan geçen zaman içinde çeşitli sebeblerle açılıp, bakılıp, örselenmesi sonucunda maalesef, yedi yüz yıl kadar korunmuş olmasına rağmen tanınmayacak bir hale gelmiştir.[9] Bir başka örnek Kayseri, Pazarören yakında bir köyde, Melik Danişmend Gazi'ye maledilen (XII. yy. sonu) bir kümbettedir. Burada kendisine ait olduğu söylenen bir mumya ile bir cengâverin kesik başı bulunmaktadır. Bu mumyalar bozulmamıştır.

f- Öbür dünyanın hayatın devamı olduğu düşüncesiyle ölüye ait gerekli eşyalar, elbiseler, silahlar, kaplar vs. ile yiyecekler kurganın içine yerleştirilirdi. (res.1).[10] Ayrıca Türkler "aş vermeği" önemli bir vazife saymışlardır. İlk çağlarda aş doğrudan doğruya ölüye verilir, yani mezarına konurdu. Manevî kültür geliştikten sonra bu tören "sevabını ölüye bağışlamak üzere" fakirlere yemek vermek, helva yani tatlı vermek şeklini almıştır.[11] Ancak burada şu nokta üzerinde durulması gerekir. İslâmiyetin kabûlünden önce ve sonra yemek verme usûlü görmekteysek de, helva yani tatlı vermek âdetini İslâmiyetin kabûlünden önce mevcut olduğuna dair bir kayda rastlamıyoruz. Bunu da İslâmiyetin normal bir ölümü yas sebebi olarak görmemesinde arayabiliriz.

g- Bilindiği üzere Türkler atlarına çok önem vermişlerdir. Bugün bile Anadolu'da atasözü olarak kullanılan bu tâbir "at, avrat ve silahına sahip olmak" şeklinde devam etmektedir. Muhtelif tarihlerde Türk boylarında atların, sahiplerinin ölümüyle birlikte gömüldüğünü görüyoruz.

Eski Türkler'de ölen kahramanın atı ile gömülmesi âdet olduğu gibi harplerde hizmeti geçmiş atların da bazen merasimle gömüldüğü olurdu.[12] Sultan Osman'ın (1618-1621) ölen bir kır atının mezarının bulunuşu ve Sultan Mahmut'un çok sevdiği atı Sisli-Kır'ın ölümü üzerine Karacaahmet Mezarlığında bu atı için türbe yaptırarak oraya göndürmesi, bu çok eski Türk geleneğinin izlerini taşımaktadır.

İslâmiyetin Türkler tarafından kabûlüyle bu gelenek, gömmek yerine "atını boğazlayıp, aşını vermek" suretiyle sürdürülmüştür.[13] Atların cenaze törenlerindeki yerleri eski şamanî âdetlere uygun olarak Osmanlılarda devam etmiştir.

IV. Murat'ın cenaze töreninde onun binip harbe gittiği üç atının tersine eğerlenip tabutu önünde götürüldüğünü Naima Tarihinde söylüyor.[14] Bütün bu bağlantıların özüne indiğimizde Orta Asya'da "Hun ve Göktürk kurganlarında" genel olarak defin töreniyle ilgili

Mongun-Tayga'da bir mezar heykeli 'Sin'.

şu âdetlere rastlıyoruz: Atların ölüyle birlikte gömülmesi, atların aygır cinsinden olması, kuyruk, yele ve topuklarının kesik olması, hangi boydan geldiğini tanımlayan işaretlerin (in'lerin) atların kulakların kesmek suretiyle belirtilmesi. "... Pazırık höyüğünde on atın nişanlarının ayrı ayrı olması, on şahsa ait değil on kavme ait olduğunu göstermektedir."[15] Ayrıca kesmek yerine bağlamak ve örmek âdetleri son devirlere kadar sürekliliğini devam ettirmiştir.

h- Eski Türkler'de yaygın olan bir âdet gereğince, ölen kahramanın mezarının yanına, kahramanı temsil eden heykeli ile öldürdüğü düşmanların sayısı kadar taşlar dikerlerdi. Bunların çok yakın bir tarihe kadar ayırımı yapılamadığından taştan yontulmuş mezar heykellerine-sin'lere (res.2)[16] balbal denilmişti. Son zamanlarda bu tabirin yanlış bir adlandırma olduğu L.A. Evtiyuchova ile L.R. Kızlasov'un çalışmalarıyla ortaya çıkmış olup, balbalların ölen alpın hayatında öldürdüğü düşmanları sembolize eden taşlar olduğu anlaşılmıştır.

Ebedi hayata inanan Türkler öldürdükleri düşmanın kendilerine öbür dünyada hizmet edecekleri inancı içindeydiler. Düşmanı sembolize eden bu taşlar, bu inancın anlatımı olarak mezar yanına bir sıra halinde dizilmişti.

i- Çin kaynaklarına göre, Hunların ve Göktürklerin egemenliği devirlerinde daha iptidaî basamaklarda bulunan boylardan bazıları ölülerini tabutlara koyup ağaca asarlardı. Bu uluslar arasında Türkler'den Dubo "Tuba"lar vardı.[17]

Diğer Türk boylarından Kırgızlar ve Yakutlar bu âdeti uzun süreler muhafaza etmişlerdir. Müslümanlıktan sonra Kırgızlar bu âdeti bırakmakla beraber bu âdetin hatırası olarak defin törenine "kemik kaldırma" derler. Aynı geleneğin Yakutlarda XVII. yüzyıla kadar devam ettiği görülmektedir.□

* "Yoğ; Maem, yas; ölu gömuldukten sonra üç veya yedi gune kadar verilen yemek", KAŞGARLI MAHMUD Divanü Lûgat-it Türk Tercumesi, Trc, Besim Atalay, Ankara (TDK. Yay: 523), III, 143.

[1] A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1972, s.177.

[2] A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, 1976, s.153.

[3] Rıza Nur, *Türk Tarihi*, cilt XII, İstanbul 1926, s.359.

[4] A. İnan, bkz. dn. 1.

[5] E. Esin, *Türk Kosmolojisi İlk Devir Üzerine Araştırmalar*, Istanbul 1979, s.19.

[6] N. Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul, 1972, s.67.

[7] N. Diyarbekirli, a.g.k, s.65

[8] İ.H. Konyalı, *Karaman Tarihi*, İstanbul 1972, s.489.

[9] T. Yahyaoğlu "Selçuklularda Mumya", *Hayat Tarihi* Mecmuası, sayı 2, İstanbul 1966 s. 71-72.

[10] N. Diyarbekirli, a.g.k, s.17, res.7.

[11] A. İnan, bkz. dn. 2.

[12] Rıza Nur, bkz. dn. 3.

[13] A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s.156.

[14] A. İnan, aynı yer.

[15] A. İnan, "Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini Turkler'in Merasimi Bakımından İzahı" *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1937, s.144.

[16] A. D. Graç, *Drevne Türkskiye İzvayania* (Tuva'da Eski Turk Heykelleri), Moskova, 1961

[17] A. İnan, *Tarihte* ..., s.180.

İstanbul Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı ve "Talimatname"si

NÂZIM H. POLAT

70 yıl önce İstanbul'da kurulan ve Millî Mücadele sırasında Anadolu'ya önemli yardımları yapan Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı, MimMim (Müstahbarat-ı Milliye) Grubu ile karıştırılagelmiş ve örgütün çalışma ilkelerini gösteren Talimatname adlı temel belgesi şimdiye kadar hiçbir yerde yayımlanmamıştır.

MİLLÎ Mücadelemizin başarıya ulaşmasında, adı kaynaklarda geçen veya unutulmuş pek çok cemiyet, teşkilât, grup ve kişinin payı vardır. Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı da bunlardan biridir. Fakat Kurtuluş Savaşı ile ilgili tarih kitaplarında bu teşkilâtın adına ve hizmetine pek tesadüf edemiyoruz.

Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı, 1336 (1920) yılının Nisan-Mayıs ayları içinde İstanbul'un Topkapı semtinde kurulmuş gizli bir cemiyettir. Balkan Savaşı sırasında (1 Şubat 1913) yine İstanbul'da kurulan *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti* ile, isim benzerliğinden öte bir ilgisi yoktur. Ancak, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Millî Mücadele yıllarında kurulan gizli veya resmî bütün cemiyetlere ismen ve fikren örnek olduğunu söyleyebiliriz.[1]

Hatta Osmanlı devletinin Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine karşılık TBMM hükûmetlerinin ilk 10'unda *"Müdafaa-i Milliye Vekâleti"*[2] adıyla bir bakanlık bulunmasını da aynı sebebe bağlamak mümkündür.

Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı, yukarıda bahsettiğimiz üzre Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nden ayrı bir teşkilât olduğu gibi *M.M. (Millî Müstahbarat) Grubu* olarak bilinen örgütten de ayrı bir kuruluştur.

Esasen M.M. Grubu, Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı mensuplarından 3-5 kişinin bu teşkilât içinde, 1919 yılı ortalarına doğru kurduğu bir hiziptir. "Müdafaa-i Milliye" isminin baş harflerinin alınması, bu teşkilâtın yaygınlığından ve 3 Mayıs 1337 (1921)'den beri Anadolu hareketi tarafından resmen kabul edilmesinden dolayıdır. M.M. Grubu'nun Ankara'daki Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından kabulü ise takriben yedibuçuk ay sonra, Erkân-ı Harbiye Riyasetinin 21-11-337 (1921) tarihli teklif tezkiresi ile gerçekleşecektir. Böylece M.M. Grubu, Müdafaa-i Milliye teşkilâtının yerine geçmeyi planlamıştır. M.M. Grubu kurucularının, Anadolu'ya yapılacak yardımı Müdafaa-i Milliye teşkilâtı içinde daha üstün bir seviyede başarabilmeleri mümkün iken, esas teşkilâtlarına rakip oluşları, hatta Anadolu'ya yapılabilecek yardımları aksatabilecek bir mahiyet taşıyan bu ayrılışları ne Anadolu ne de Müdafaa-i Milliye teşkilâtı tarafından iyi karşılanmıştır. Bu ayrılış, Müdafaa-i Milliye teşkilâtı mensuplarını şaşırtmış ve iki teşkilâtı aynı teşkilât gibi tanıtmaya sevk etmiştir. Bu yüzden kurtuluş harbi ile ilgili birçok kimse, bilerek veya bilmeyerek kendilerinin M.M. Grubu mensubu olduklarını ifade etmiş ve dolayısıyla M.M. Grubu isminin fazlaca yayılmasına yardımcı olmuştur.[3]

Felâketlerin, ortak tarafları olan insanları birleştirdiği, tarihî hadiselerle sabittir. Fakat bu birlik, tehlike ortadan kalkmaya başladığı andan itibaren gevşemeye yüz tutar.

Millî Mücadelemizde de bu gibi durumlar mevcuttur. Kurtuluş savaşının başarılmasında büyük rolü olan Karakol Cemiyeti ileri gelenlerinin İstiklâl Mahkemeleri serüveni bu miyanda hemen hatırlanacaktır.

Böyle bir giriş yapmamızın sebebi, *"Talimatnâme"*sini vereceğimiz Müdafaa-i Milliye teşkilâtının da aynı tehlike çemberinden geçmiş bir kuruluş olmasıdır.

Müdafaa-i Milliye teşkilâtı hakkında en geniş bilgiyi veren kaynak, Genelkurmay Başkanlığı'nın Hüsnü Himmetoğlu'na yazdırdığı "Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları" adlı 2 ciltlik eserdir. Teşkilât hakkında aşağıya

aktardığımız bilgiler de bir önceki paragraftakiler gibi, bu eserden özetlenmiştir.

"İstanbul'un resmen işgaliyle beraber 16/3/336 (1920)'de başlayan (...) gayr-ı müslimlerin şımarıkça ve mütecaviz hareketleri tahammül edilemeyecek ve korkunç bir safhaya gelmişti. Bu hareketleri İslâmları daima bir can, mal ve namus korkusu içinde bulunduruyordu.

İşte, her İslâmın kalbinde yereden bu endişe ve duygu, semtlere ve mahallelere, bütün İslâm halkına yayılmış ve hepsini yakınlarıyla gizlice bu konu üzerinde konuşmaya, düşünmeye ve böyle bir halin önlenme çare ve tedbirlerini aramağa mecbur kılmıştı.

O zaman *İttihad ve Terakkî Cemiyeti*'ni istihlafen erkânı tarafından kurulmuş ve faaliyete geçmiş bulunan *Karakol Cemiyeti* bu haklı endişeleri yerinde görüyor, o da aranacak çareler arasında bir rol oynamak istiyordu.

İşte böyle bir ihtiyaç ve zaruret karşısında ilk önce Müdafaa-i Milliye isimli bir teşekkülün kurulması düşünüldü ve ilk adımı da 336 (1920) yılı Nisan ve Mayıs ayları içinde Topkapı semti attı.

Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı, sözbirliği edilerek her semt ve mahallelerde birden ve aynı zamanda kurulmuş birer teşekkül değildi.

Müdafaa-i Milliye Teşkilâtının son kadrosuna göre İstanbul şubelerinin adedi 52'yi bulmuş ve mensuplarının adedi de 10.000'e erişmişti.

Teşkilâtın kurucusu, Topkapı semtinin sevilen iki çocuğudur. Bunlardan biri, Karakol Cemiyeti mensuplarından Piyade Yüzbaşısı Emin Ali Bey, diğeri ise Kasımpaşa Bahriye İtfaiye Taburundan bölük kumandanı Bahriye Yüzbaşısı İsmail Hakkı Bey'dir".[4]

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle neticelenmesinden sonra, kuruluş gayesi aynı olan birçok örgüt gibi Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı da kendiliğinden dağılmıştır.

Hüsnü Himmetoğlu'nun ifadesine göre Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı, yazışmalarında fotokopisini verdiğimiz mührü kullanmıştır. Sözkonusu mühürde, "Müdafaa-i Milliye İstanbul Hey'et-i Merkeziyesi" ibaresi mevcuttur.[5] Aşağıda neşrettiğimiz "Talimatnâme"deki mühür bundan biraz farklıdır.

İstanbul Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı'nın talimatnamede kullanılan mührü.

Israrla araştırmamıza rağmen, Müdafaa-i Milliye teşkilâtının bu talimatnamesinin neşrine rastlayamadık. Talimatnamenin altıncı maddesinden anlaşılacağı üzre, bu teşkilâtın gizliliği çok önemle vurgulanmıştır. Belki bu yüzden talimatname bastırılmamıştır. Nitekim, merhum Seyfeddin Özege (1901 - 27 Nisan 1981)'nin hazırladığı *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda sözkonusu "Talimatname"yi bulamıyoruz. Hatta, Atatürk Üniversitesi Seyfeddin Özege Kütüphânesi'nde bulunan bu talimatnamenin, kataloglarını taradığımız diğer kütüphânelerde başka bir nüshası çıkmamıştır. Dolayısıyla, neşrettiğimiz talimatnamenin, millî mücadele tarihimiz için pek mühim bir vesika olduğuna inanıyoruz. □

[1] Bu kanaat için ayrıca bk. Tevfik Bıyıkoğlu: *Trakya'da Millî Mücadele*, I.C., Türk Tarih Kurumu Yay., 2. basım, Ankara, 1987, s.66

[2] 27 Eylül 1930'da kurulan V. İnönü Hükûmetinden, 9 Mart 1943'te kurulan II. Saracoğlu Hükûmetine kadarki 9 kabinede ise bu bakanlığın ismi *"Millî Müdafaa Vekâleti"*dir. Yani sadece izafet terkibi kaldırılmıştır. 7 Ağustos 1946'da teşekkül eden Peker Hükûmetinde vekâletin adı, *"Millî Savunma Bakanlığı"* olmuştur.

[3] Hüsnü Himmetoğlu: *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları*, C. I., s.125-126.

[4] *a.g.e.*, s.94-97

[5] *a.g.e.*, s.97

Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı'nın Organları

Heyet-i Merkeziye (İst.) = Heyet-i Faale
(13 a'zâ)
Reis
Reis muavini

Heyet-i Kitabet ve İdare
(Heyet-i Merkeziye Seçer)
-Hasap, şifre, muamelât,
muhaberât-ı cariye
işleriyle meşgul olur-
Kâtip
Kâtip Muavini
Kasadar

Rehber
(Heyet-i Merkeziye seçer)
Hariç ve şuabâtla irtibat
sağlar.

Şuabât Heyet-i İdareleri
(Heyet-i Merkeziye tarafından
seçilen-5-a'zâdan müteşekkildir)
Reis, Kâtip, Kasadar — Kitabet ve Umûr-ı Hesabiye
Rehber — Merkez ile temas

İSTANBUL MÜDAFAA-İ MİLLİYE TEŞKİLATI'NA AİT TALİMATNAMEDİR*

Madde 1- Teşkilâtın maksad ve gayesi: Esbab ve mekasıd-ı âtiyyeden dolayı İstanbul'da bir Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı vücûda getirilmesi icab etmiştir.

(A). İstanbul'da ve civarında anâsır-ı muzırranın ve mahsusen (Megalo İdeal) besleyen Rumların âmâl ve icraat-ı faside ve teşkilât ve istihzârat-ı muntazamalarına tekabül etmek.

(B). Müslüman ve Türk hukuk ve mukaddesâtına karşı âdi ve siyasî sebep ve bahanelerle vakî olacak maddî ve manevî taarruz ve tasalluta bir kitle-i vâhide halinde karşı koymak.

(C). Tamamen Türklere karşı düşman ve imhâkâr bir siyâset takip eyleyen patrikhâneler gibi rûhânî Rum Müdafaa-i Milliye (Emniyeti) Teşkilâtı gibi millî ve cismanî perde arkasında çalışan heyetlerin aleyhimizdeki maddî icraat ve manevî propagandalarını daima tedkik ve takip ederek tedâbir-i mâni'a ittihaz eylemek.

(Ç). Haricî kuvvetlerden istinbat kudretle menafi'-i hissiyeye âlet olan ve vatanın felâketine göz yuman (İngiliz Muhipler Cemiyeti), Nigehban, Sulh ve Selamet, Kominist ... ilh. nâmlarla türeyen cemiyât-ı (...?) def-i mazarratlarına ve bilhassa bilmeyerek düşmana hizmet tehlikesine maruz kalan zavallı müslümanların tarîk-i selîme irca ve irşâd ile vahdet-i milliyeyi telkin eylemek.

(D). İstanbul'da ârâ-yı umûmiyeye mürâcaat, belediye meb'ûs intihâbı gibi mesailde menafi'-i vataniyeye hâdim tarafını iltizam ve Türk ve müslümanlarının aded-i reylerinin tezayüdüne ihtimam ve bu hususta gafil ve âtıl kalan kesânı tarîk-i faâleye sevk ve imâle eylemek.

(E). Vekar-ı vahdaniyet-i milliye ile mütenasip olmak ve Anadolu'nun takip eylediği ve millî prensipler dairesinde Türk ve Müslüman hukukunu indel-icab muhafaza eylemek üzre tertip olunacak mitingler ve konferansla halkın azamî iştirâkini te'mîn eylemek, hülâsa maksad ve gayesi itibariyle İstanbul'un Türk Müslüman hukukunu vaki olacak maddî ve manevî taarruza ve tecavüzlere karşı sıyanet ve vikaye eylemektir.

Madde 2- Salifüz-zikr vezaifin zaman ve icâb-ı hale göre bir şekl-i intizam ve insicam dairesinde tedvîr ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hukûmetinin âmâl ve mekasıd-ı hayırhânesine göre tanzîm ve bilhassa maddî ve manevî müzâheret temin içün işbu Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı Merkez-i Umûmî ile muhâbere eder. Muhaberât bir (Heyet-i Merkeziyye) vasıtasıyla icra olunur.

Madde 3- Heyet-i Merkeziyye: İstanbul'da on üç azadan mürekkeb olarak şerâit-i âtiyyeye tâbidir.

(A). Âzânın her biri ekseriyyete karşı mes'ûldür ve esami listesi merkez-i umûmîce musaddaktır.

(B). Heyet-i Merkeziyye (Müdafaa-i Milliye) maksad ve gayesi daim olduğu müddetçe (Merkez-i Umûm)a bir reis nasb ve tayin olunur. Bu reise muavenet ve icabında vekâlet eylemek üzre Heyet-i Merkeziyyenin ictima ve ekseriyyet-ârâsıyle bir reis muavini intihab olunur. Reis muaviniyle Heyet-i Merkeziyye a'zâsının 'azl ve ta'yîni aynı zamanda Divan-ı Cemiyyet olan Heyet-i Merkeziyyenın ekseriyyet-ârâsıyle takarrür ve Merkez-i Umûmînin tasdikiyle kesb-i katiyyet eder. Mevkufiyet, nefy, tağrib... gibi hasb-ez-zarûr vâki infikâklar ve azl dolayısıyla eksilen a'zâ kezâlik ekseriyetin ve Merkez-i Umûmînin tensib ve tasdikiyle tayin ve itmam olunur.

(C). Heyet-i Merkeziyye mukarreratı ekseriyyet-i a'zânın (lâ-akal yedi) ictimasıyla ve ekseriyyet-ârâsıyle mu'teberdir. Tesâvî-i ârâda mu'teber olan reisin bulunmadığı takdirde vekilinin bir fazla reyi hangi tarafa inzimâm ederse o mu'teberdir.

(Ç). Heyet-i Faale: Bütün Heyet-i Merkezıyye azası ferden Heyet-i Faaleden addolunup başka bir Heyet-i Faale intihâbına hâcet yoktur.

(D). Heyet-i Kitabet ve İdare: Heyet-i Merkeziyye (ekseriyyet-ârâ ile) a'zâsına biri kâtip diğeri kâtip muâvini ve diğeri kasadâr olmak üzre üç zat intihab eder. İşbu Heyet-i Kitabet 'umûr-ı hesâbiye, şifre ve muâmelât ve muhâberât-ı câriyeyi tayin ve tanzim ederler. Heyet-i Merkeziyye kasası lâ-akal/ikisi tarafından (...?) güşâd edilir.

(E). İcrâât ve mukarrerâtın mer'iyyet ve iktiranı içün Heyet-i Merkeziyye a'zâlarının şahsiyetlerinin gayet mahrem tutulması ve ecnebi mekânda dahi gayr-i müstekar olması meşrûttur. Şayet heyetin mevcudu harici ve dahili düşmanlar tarafından tehlikeye ilka olunur kendilerini istihlâf edebilecek diğer bir Heyet-i Merkeziyyenin listesi gayet mahrem olarak evvelden ihzar ve Merkez-i Umûmînin tasdiki iktirânı ettirilir.

(F). Heyet-i Merkeziyyenin resmî bir mühürü bulunur. İşbu mühür Heyet-i Merkeziyyenin ekseriyyet-ârâsıyla istimal olunur. Bu sebeple eşhâs üzerinde taşımak ind-el-iktiza kullanılmak üzre şifre miftahıyle beraber Heyet-i Merkeziyye kasasında mahfûz bulunur.

(G). Heyet-i Merkeziyyenin hariç ve şuabât ile teması ancak ekseriyyet-i azadan intihap edilecek bir rehber vasıtasıyla olur. Gerek şahıs ve gerek ise lisan mahremiyeti(ne) azamî riâyet şarttır.

(Ğ). İstihsal edecekleri vezaif siyâsî olmak üzre taraf-ı askerî ve vatanî olarak Müdafaa-i Milliye Teşkilâtına idhal edilecek ümera zabitânın hasb'el-îcab Anadolu'ya davetleri vaki oldukta derhal icabet etmeleri mecburidir. Aksi takdirde mumâileyhanın işbu vezâifle alakaları kat edilecek ve haklarında takibât-ı kanuniye tevessül hakkı mahfuz kalacaktır.

Madde 4- İstanbul Müdafaa-i Milliye Şuabâtı: İstanbul Heyet-i Merkeziyyesi aded ve mıntıkaları ihtiyaç ve icaba göre kendisi tarafından tayin ve Merkez-i Umûmîce tasdik olunacak şubeler vasıtasıyla taksim ve tedvir-i umur eder. Bu şuabât şerait-i âtiyeye tâbîdir.

(A). Şuabât Heyet-i İdareleri: Doğrudan doğruya Heyet-i Merkeziyye tarafından intihab olunan beş azadan müteşekkildir. Her ictimaa aid olmak üzre ekseriyyet-ârâ ile içlerinden biri riyaset vazifesini îfa eder. Aza miyanında biri kâtip biri kasadâr olmak üzre dâimi iki zat kitâbet ve umur-ı hesabiyeye memur ederler. Şuabât azasından birisi dahi (rehber) olarak bil-intihab Heyet-i Merkeziyye ile/teması temin eder. Rehberler aynı zamanda şuabâtın zaman ve mahall-i ictimaları hakkında azayı haberdar etmekle mükelleftirler.

* Orjinal metinde, maddelerin altında sıralanan fıkralara verilen harfler, eski alfabemize göredir. Okuyucuların metni kolayca takip edebilmesi için, fıkralara tarafımızdan ayraç içinde yeni alfabemizdeki sıralamaya göre harfler konulmuştur. Keza, orijinal metnin sayfa numaraları, satırın sol tarafında gösterilmiştir.

(B). Her şube Heyet-i Merkeziyyenin tayin edeceği rakam ve harf ile zikr ve yâd olunur.

(C). Şuabât icrââtında müstakil değildir. Heyet-i Merkeziyyeye karşı mesul ve onun tayin edeceği program ve hatt-ı hareket dahilinde icrâ-yı vazifeye mecburdur.

(Ç). Şuabâtın Suret-i Umûmîyede Vezâifi: Birinci maddede mezkur hususâtı Heyet-i Merkeziyyenin malûmât ve programı dairesinde temin ve Müdafaa-i Milliye Teşkilâtına girecek efrâd-ı vatanın kaydını ifâ ve tezyîd-i mıkdarına say etmekten ibarettir. Bundan mâada teşkilât leh ve aleyhinde cereyan ve tertibâttan vaktiyle haberdâr olup münferiden Heyet-i Merkeziyyeyi haberdar edecektir. Vezâife aid hususât içün her hafta Heyet-i Merkeziyye rapor i'tâsı ittihaz usûl edilebilir.

(D). Dahilî ve haricî tarizlere karşı izhâr olunacak vesâit-i müdafaanın emniyet-i mahalli ve ellerde hüsn-i muhafaza olunması şuabâtın mühim vezâifindendir. Eşhasa verilen esliha, cephane, para vesairenin makbuz defterleri şuabât kasalarında mahfuz bulunmalıdır.

(E). Şuabât Heyet-i Merkeziyyenin malûmâtı olmaksızın hiçbir vechle i'ânât cem ve derci ve teberruât kabûlüne selâhiyetdâr değildir.

Madde 5- Teşkilâta Aza ve Efrâd Mukayyedesi: Şerâit-i âtiyyeye tâbîdir.

(A). Müslim ve Osmanlı teb'asından olan ve yaşı onsekiz yaşından dûn olmamak şartıyla vatanın müstakim ve namuskâr evlâdından her ferd kabul olunur. Işbu zevât şuabât Heyet-i İdarelerince tahkikât icra ve numunesi (...?) teklif varakası imlâ ve zîrleri tasdik olunarak Heyet-i Merkeziyyeye irsal olunur. (Memurun ismi, pederinin ismi, ünvanı, milliyeti, mahal ve tarih-i velâdeti, mesleği, mefsûh ve metrûk mevcut siyasî cemiyetlerle münasebeti, terceme-i hâl hülâsası, hakkında hüsn-i şehadet eden zâtın esâmîsi)

(B). İşbu teklif varakası Heyet-i Merkeziyyece kabul olununcaya kadar teşkilâta girecek zevât (namzed) addolunur. Kabulü müteakip (a'zâ) miyanına dahil olur.

(C). Teşkilâta kabul olunan aza şehrde (10) kuruştan ibaret aidât verecektir. Bununla beraber birinci maddedeki vezaifin ve icrâatın mesârifâtı temin olunacaktır. Tediyâta ricâl-i Heyet-i Merkeziyyece musaddak bir makbuz verilir.

(Ç). (Aza Müdafaa-i Milliye) gayesi namına icabında fi'ilen ve müsellahen edâ-yı hidmete dahi mecbur olacağından bu hususta hîn-i kayd ve kabûlünde tahlîfe mecbur tutulacaktır.

Tahlif Sûreti

(Müdafaa-i Milliye gaye-i ulvîsine matuf herhangi bir vazifeyi vus'-ı iktidârım dahilinde ifa edeceğime ve nızamnâmesine, ahkâmına sâdık kalacağıma yemin ederim Vallahi billahi)

Madde 6- Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı suret-i katiyyede gizli tutulacaktır. Hatta Anadolu'ya karşı vatanî vazifelerini ifa eylemek dolayısıyla hüviyetleri keşfedilmiş ve edilmemiş olan zevattan bile şuabât idareleri gizli kalacaktır.

(B). Heyet-i Merkeziyye ve şuabât Heyet-i İdareleri gerek harici gerek millî teşkilât azalarına karşı hüviyetlerini ketm ve ihfâya mecburdurlar. Makam-ı tefâhürde maksaddan, meslekten, merkezden eşhas ile şuradan buradan bahsetmeleri kat'iyyen caiz değildir. Ancak müntehab rehberler teması idare ederler.

(C). Müdafaa-i Milliye azaları menâtık-ı İslâmiyyenin tecavüze dûçar olmuş mülhakat muhitinde anasır-ı İslâmiyyenin selametini temın maksadıyla kuvâ-yı muntazamaya bütün mânâsıyla bir kuvvet-üz zahr olmağa çalışacaktır. Bu cihetle de Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı kendi nam ve hesabına hareket eden serseri bir kuvvet olmayıp Merkez-i Umûmînin evamir ve mekasıdına münkad bir kuvvet-i mergubedir.

(Ç). Müdafaa-i Milliye azalarından hiçbir ferdin vezâif-i hükûmete müdahalesi caiz değildir. Ancak muttali olacakları vekayi ve vesaika müstenid hususât-ı mühimmeyi şubeler delaletiyle Heyet-i Merkeziyyeye iblağ ederler. Bundan mâadâ müzaheret ettikten hükûmet aleyhinde müdevver niyyât ve kasıddan da haberdar olununca bunları dahi şubeleri delaletiyle Heyet-i Merkeziyyeye ihbar ederler.

Madde 7- Hususât-ı Müdafaa: Anasır-ı muzırranın yapacakları bir taarruzda münferid ve şahsî müdafaat binnetice akamete ve mukavemetsizliğe müncer olacak ve bu sebeple de maruz kılınacak her türlü felakete mutâvaatı intâc edeceğinden herhalde yekdiğerlerini himayeden müşterek bir semiyy ile muntazam bir kuvvet halinde bulunmak her ferd-i müslimin menfaati iktizasındandır. Bu sebeple şerâit-i âtiyye ma'mülün-bih olacaktır.

(A). Müdafi tertebatta menatıkın emir ve kumandası tabiatıyla Müdafaa-i Milliye Teşkilâtına dahil olan zabitâna ayan olacağından bu uğurda faaliyete geçecek yani emir ve kumandayı deruhte edecek zabitân kimler olacağı Heyet-i Merkeziyyece takarrür ve şuabâtı vasıtasıyla tefhim olunacaktır.

(B). Askerî hususâtta âmir olacak olan zabitânın ihdas edecekleri tertibât-ı tedafü'iyyede tamamen kavânin ve nizamât-ı askeriyye icrâ-yı hükm edecektir. (İtâ'at, zabt ü rabt, silsile-i rüteb... gibi)

Madde 8- İstihzârât: Heyet-i Merkeziyye kâffe-i şuabâta lâzım gelen vesâit-i müdafaayı alakadr-il-imkân ihzar etmekle mükelleftir. Yekün Müdafaa-i Milliye Teşkilâtına dahil olan azanın icâbında kendilerini müdafaa edecek cins ve miktarda vesâite mâlik bulunduklarını öğrenmek lâzım geldiğinden şubeler azalarından bu ciheti istihzâr ederek mevcudlarından gayrî elzem addettikleri noksanları talep edeceklerdir.

(B). Müdafaa istihzârât ve tertibâtı Heyet-i Merkeziyyenin Merkez-i Umûmîye teklifi ile ve tasdike iktiran ettirilmek suretiyle takarrür ettirilir.

Madde 9- Taltif, Mücâzât: Millî teşkilâtın mekâsıd ve tertibâtını ifşa edenler her kim olursa olsun hiyanet-i vataniye ile itham olunur. Hıdemât-ı fedâkârânesi meşhur olanlara Heyet-i Merkeziyyenin teklifiyle Merkez-i Umûmî tarafından aledderecât takdir ve taltif olunur.

Madde 10- İşbu talimatnâme; Merkez-i Umûmî tarafından tanzim olunmuş ve tahriren Beykoz İstanbul Müdafaa-i Milliye Heyet-i Merkeziyyesinde ma'mûlin bih olmak üzre Heyet-i Merkeziyye reis ve azalarına irsâl olunmuştur.

Heyet-i İctimaa davet ve mukarrerât-ı cedideden derhal Heyet-i Merkeziyye azalarının haberdâr edilerek teşkilâtın tarsin ve te'yidi hasseten rica olunur.

Türk Karikatürünün Babası Cemil Cem

TAHA TOROS

Siyasal gülmece, özellikle de karikatür, demokrasinin mihenk taşıdır. Cem, 1910'da kendi adını taşıyan dergiyle ünlenmişti. 1927'de ***Cem****'i yeniden çıkarmaya kalkışınca bir tek sayı için mahkemelerde sürünmüştü.*

ÖLÜMÜ üzerinden 40 yıl geçti. Boğaziçini servileriyle süsleyen Rumeli Hisarı Kabristanında yatıyor. *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*'nin en genç kurucularından iken, 1867'de Paris'e kaçarak-kalemiyle, kafasıyla-Cem gibi, hamuru orada pişmiş olan, Sağır Ahmet Bey zade Mehmet Bey mezar komşusu... Bir zamanlar batıda olduğu gibi salonu, erkekli kadınlı, edebiyat ve sanat adamlarıyla dolup taşan şair Nigâr Hanım da burada... Cemil Cem, diplomatlık mesleğinden ayrılıp, 1910'da yurda döndüğü zaman, Nigar Hanımın toplantılarına sıkça katılanlardan biriydi.

Yine aynı mezarlıkta, Paris'e aynı yıl da gidip orada rastlaştıkları ve derin bir dostluk kurdukları Yahya Kemal de yatmakta.

Cem'den bir kuşak sonraki Ahmet Hamdi Tanpınar ile, iki kuşak sonraki Orhan Veli de aynı mezarlıktaki komşuları arasında bulunuyor.

Birbirlerine takdir duygularıyla bağlı bulunan Tevfik Fikret ile Cem, biraz mesafeli de olsa, bu semtin komşu tepelerindedirler. Toplumumuzda biri şairleri, biri çizgileriyle, aynı paralelde görüş paylaşan, aynı sisli yoldan aydınlığa doğru yürümüş kişiler...

Ölümsüz Bir Karikatürcü

Ölümü üzerinden 40 yıl geçse de Cemil Cem, karikatürleriyle ve yansıtmaya çalıştığı görüşleriyle, ölümsüz bir sanatkârdır. Kendisinden önce de ülkemizde karikatür yapanlar vardı. Ne var ki Cem'in karikatürlerinde ifade etmek istedikleri çok yönlüdür. Güldürmekten çok, zarif çizgiler içerisinde toplumu düşündürmeyi, yöneticileri uyarmayı, aşırılığı engellemeyi yeğlemiştir.

Cem'e göre karikatür, olayları halka heyecanla yansıtan bir sanattır.

1936 yılında Cemil Cem, mizahla karikatürü şöyle yorumlamıştı. Özetle diyordu ki:

"... Karikatür, sanatın özüdür. Bir heyecan ifade eder. Mizah şeklini alması, ifadesinin daha güçlü olması bakımından gereklidir. Dünyanın büyük ressamları da karikatür yapışlardır. Bir iki çizgiden oluşan eserleri -sanat ve kuvvet bakımından- en büyük tablolarından hiç de aşağı değildir.

Karikatür, insanların çirkin görebileceği hadiselerin, hakiki mahiyetini ortaya koyar. Karikatürün mutlak surette güldürmesi gerekmez. Bir gerçeği yansıtması, düşündürmesi kâfidir.

Öte yandan, her şeyden önce, karikatür için, elverişli ortam ve uygun zaman lazımdır. Bizde de öyle olmuştur. Geçmişe bakalım. Meselâ 93'te (I. Meşrutiyet ve anayasanın kabulü yılında) biraz canlanır gibi olan karikatür, istibdattaki baskıların hafiflediği zamanları kollamıştır. O yıllarda karikatürcülüğümüz ibtidaî idi. 1908 Meşrutiyetinin ilaniyle, bu ilkellik yön değiştirdi ve gelişti".

Üstad Cem, serbest ifadeleri olan karikatürü, sarih olmak şartıyla, bağımsız görmek ister. Ona göre karikatür kayıtlara bağlanamaz.

Cemil Cem, bir müsveddesinde, karikatürü başlı başına bir sanat olarak niteler ve şöyle der:

"... Karikatürü, çarpık çizgi sanatı sanıyorlar! Ne kadar yanlış bir görüş... Karikatürü bir benzetmeyle şöyle yorumlamak mümkün. Maksim Gorki'ye göre, her insanda çift hüviyet vardır. Biri gerçekleri görür, ötekisi komiklik ruhunun gizlendiği karakteri yapma eğilimidir. Birbirine zıd olan bu çifte şahsiyet içinde insan, bâzen ruhundaki gizli olan kaba ve gülünç tarafları, cid-

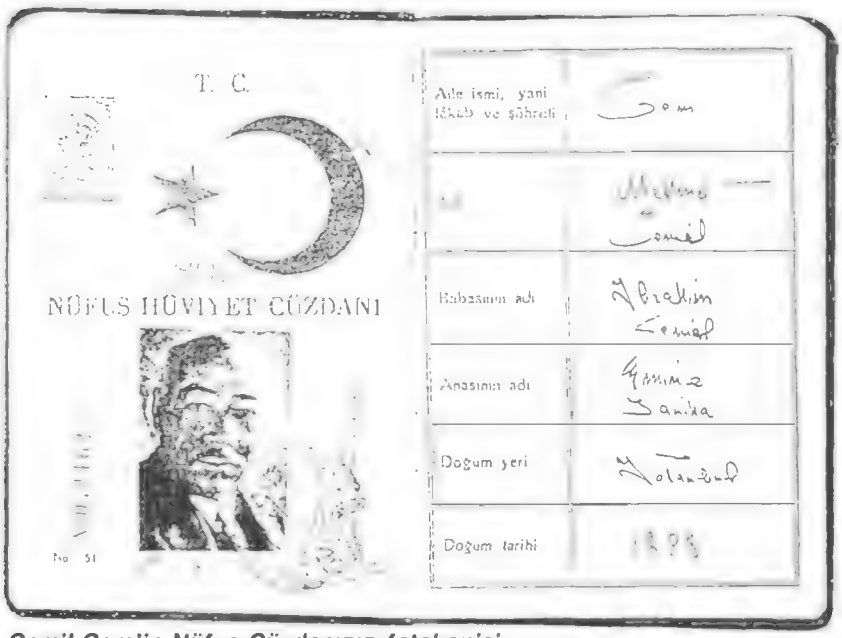

Cemil Cem'in Nüfus Cüzdanının fotokopisi.

dî bir görünüşle saklamak ister. Fakat bir gün herhangi bir unsur veya hadisenin tesiriyle komik ruh, dış hatlarda belirgin hâle gelir. Çehrede tavır, hareket ve jestler âdeta resimleşir. İşte *karikatür bu ruhu yakalamak*, olaylar içerisindeki anlamını kavramak, bir kelime ile bu ruhu çizmek sanatıdır."

Karikatürcülük ve Ressamlık

Ressamlıkla karikatürcülük arasında, çok büyük bir mesafe yoktur. Yukarıda değindiğimiz gibi, ünlü ressamların çoğu karikatür de yapmışlardır. Karikatürde büyük mehareti olan Cemil Cem, başarılı bir ressamdı da. Yağlı boya, suluboya, pastel ve karakalemle eserleri vardır. Özellikle üzerinde 20-30 yıl çalıştığı, evindeki bir odanın duvarını baştan başa kaplayan pano, bir şaheser niteliğindedir. Bu ilginç tablo *Tarih ve Toplum*'un Nisan 1984 tarihli 4. sayısının ön ve arka kapağında, görkemli bir biçimde yayınlandı. Cem, Veliefendi çayırında, Meşrutiyet dönemi devlet adamlarını, gazetecileri, edebiyatçıları, ünlü kumandaları, tarihçileri, politikacıları bir araya getirmiştir. Sanırım ülkemizde böylesine, tarihî niteliği haiz, kalburüstü kişileri tasvir eden bir başka tablo yapılmamıştır.

Cemil Cem'in Biyografisi

Cemil Cem'e dair çok yanlış bilgiler yayınlandı. 1888 yılında doğduğu, Galatasaray'da okuduğu, Avrupa'da resim tahsili yaptığı, yurda dönüşünde ticaretle iştigal ettiği, 3'ü yüksek mühendis, 1'i mühendis olmak üzere 4 oğlu olduğu *Kalem* dergisinin Cem tarafından çıkartıldığı, I. dünya savaşı sırasında Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) Müdürlüğü yaptığı, Cumhuriyet döneminde karikatürle uğraşmadığı gibi, gerçek dışı ve dayanaktan yoksun bâzı yayınların düzeltilmesi açısından, sanatkârımızın gerçek biyografisinden, biraz genişçe olmak üzere söz etmeyi zarurî buluyorum.

Bu türden gerçekle ilgisi olmayan bilgileri yayınlayanların, benim gerek *Hayat*, gerek *Tarih ve Toplum* dergilerinde Cem'le ilgili makalelerimden -ilk yayınlarındaki hataları örtbas etmek amacıyla- kaynak göstermeden yararlandıkları tesbit edilmiştir. Genç ve ciddî bir araştırmacımız, bu türden eski ve sonraki yayınları karşılaştırmış olup, durumu belgeleriyle bana ulaştırmış bulunuyor.

Bilindiği üzere, başkalarının emek vererek yaptıkları araştırma sonucunu kaynak göstermeden, yağmalamak- mevzuat açısından- suçtur.[1]

(Türk Resim Tarihine Giriş) adıyla hazırlamakta olduğumuz Ansiklopedinin (Türk Karikatürü) bölümünde, Cemil Cem'le ilgili geniş bilgiler verilecek, ilginç belgeler yayınlanacaktır. Şimdi, bu dergideki sütunların elverdiği ölçüde, sanatkârımızın biyografisine geçiyoruz. Temenni edilir ki, yararlanacak olanlar, kaynak göstermeyi unutmazlar.

Mehmet Cemil Cem bu sütunlarda Nüfus Hüviyet Cüzdanında görüldüğü üzere, 1882 (Rumi tarihle 1298) yılında İstanbul'da doğdu. Ailesinin tek oğludur. Babası asker doktorlardan Cemal Paşa'dır. Mehmet Cemil 1901 yılında Vefa idadisini bitirdi.[2] Aynı yıl Hukuka girdi, Dışişleri Bakanlığının Şehbenderlik kaleminde çalışmaya başladı.

1903 yılında Nis-Tulon Başşehbenderlik viskonsolosluğu ve kançılaryasında görev aldı. Bu görevdeki başarısı ve özel kabiliyeti Paris Sefiri Salih Münir Paşa'nın takdirini kazandı. Salih Münir Paşa'nın, özel arşivimizde blunan, notlarından anlaşıldığına göre, büyükelçi Mehmet Cemil'in maiyetine verilmesini, Bâbı-âlî'den, istedi.

Cemil Cem'in imzası.

Cemil Cem (solda), Ali Fuat Cebesoy'la birlikte.

Cem'in kendi yaptığı portresi.

Mehmet Cemil, Paris sefarethanesindeki görevi esnasında, Siyasî Bilgiler Fakültesi'ne devam etti. 1909 yılında Viyana sefareti kâtipliğine, 1910 yılında Roma sefareti kâtipliğine nakledildi. O sırada Roma elçimiz (sonradan sadrazam olan) Hakkı Bey (Paşa) idi. Hakkı Bey Cemil'in İstanbul Hukukundan hocası olduğundan, o'nu sempati ile karşıladı. Ne var ki, Mehmet Cemil'in, ailevî sebepler yüzünden, İstanbul'da oturması gerekiyordu. Bu nedenle Mehmet Cemil, aynı yıl içerisinde yurda döndü. Ailesine ait çiftliğin yönetiminde çalışmaya başladı.

Kaliteli İlk Mizâh Dergilerimizden; (CEM)in Yayın Hayatına Girişi

Cemil Cem, Paris'te sefaret kâtibiyken, İstanbul'da ilk yayınlanan (Kalem) dergisine, gönderdiği karikatürler büyük rağbet gördü.[3] Bu katkısına Viyana elçiliği kâtibiyken de devam etti. Karikatürlerinin gördüğü büyük ilgiden güç alan Cemil Bey, Roma'dan döner dönmez, *Cem* adındaki, ünlü mizah dergisini yayınladı (Yıl 1910). *Cem*, Türkçe ve Fransızca olarak, Cemil Cem'in nefis karikatürleri, Refik Halid'in zarif yazılarıyla, doyurucu bir haftalık dergi niteliğindeydi. Kendisinden dinlenildiğine göre, *Cem*'in tirajı, yalnız İstanbul'da 12.000'in üstündeydi. O günlerde günlük gazeteler bile bu kadar satamıyordu. Cemil Cem, derginin yayınında birkaç matbaa değiştirdi.

Dönemin yöneticileri Cem'den şikâyetçiydiler. Başmuharriri Refik Halid'i çağırıp, dergiyi kapatma tehdidinde bulundular. Rahmetli dostum Refik Halid Karay'dan bu konudaki anılarını, haftalık sohbetlerimizde, çok dinlemişimdir.

İlk sayısı 1910 yılında çıkan *Cem* dergisi, 43. sayısında kapandı.

Cem ikinci kez, 15 Ekim 1927 günü ve Cumhuriyet döneminde, yayın hayatına girdi. Başmuharrirliği -mizah eğilimli- şair Orhan Seyfi'ye verildi. Ne var ki, daha ilk sayısındaki karikatür yüzünden, üstad Cemil Cem bir buçuk yıl mahkeme kapılarından girip çıktı.

(CEM) Aleyhine Açılan Davalar, Demokrasiye Uyum Sağlayamayan Hukuk Anlayışı

1927 yılının son ayında -ikinci kez- (CEM) dergisi yayınlandığı esnada, tek

Cemil Cem'in iki kez mahkûm edilmesine neden olan ve bir buçuk yıl süren yargılamadan sonra Yargıtay'da beraat eden karikatürü: "Ah, bir vergisiz memleket olsa!.."

parti yönetimi, batı anlamında hür bir basına ve eleştirilere yatkın değildir. Daha ilk sayısı mahkemelik oldu.

(Ah, vergisiz bir memleket olsa) ile (Dervişin Fikri Ne İse Zikri De Odur) başlıklı karikatürlerin ilki hükümet aleyhine, diğeri toplumun ahlak anlayışına aykırı görüldüğünden, Karikatürcümüz 1,5 yıl huzursuz kaldı. Duruşmaya bizzat giderek, ilmî açıdan savunmasını yaptı. Dönemin ünlü 4 hukukçusu Baro Başkanı Lutfi Fikri, Ali Haydar, Avukat Bâhir, Hukuk Fakültesi'de profesör olan Cevdet Ferit, Cem'in avukatlığını üstlendiler.

İlk muhakemede Cem, 1 yıla ve tazminata mahkum oldu. Yargıtaya başvurdu. Yargıtay kararı bozarak yeniden duruşma isteğinde bulundu. Mahkeme bu isteğe uydu. Dönemin edebiyat ve sanat adamları bilirkişi olarak dinlendi. Hüseyin Rahmi, Ahmet Rasim, Salah Cimcoz, İsmail Hakkı, Celal Esat gibi tanınmış kişiler, bilirkişi listesinde yeraldılar. Sonunda Cem, ilk karikatüründen dolayı:

(..."Ah vergisiz bir memleket olsa"-nın vergi kanunlarına karşı halkı teşvik edici ve memleketin emniyetinde tehlike yaratıcı mahiyet görüldüğünden -oy çokluğuyla- Cemil Cem'in 2 ay hapsine, 25 lira para cezasına çaptırılmasına karar verdi.) Ancak, geçmişteki hâli ve cemiyetteki durumu dikkate alınarak ve ileride suç işlemekten çekineceği kanaatına varıldığından, cezasının ertelenmesine, (Dervişin Fikri Ne İse Zikri De Odur) isimli karikatüründe müsteh-

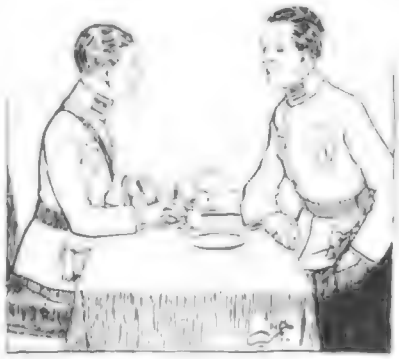

Cem dergisinde yayınlanan bu karikatür, savcı tarafından müstehcen ve toplumun ahlâk anlayışına aykırı bulunmuş, sonra beraat etmiştir. Karikatürün yazısında "Dervişin fikri ne ise zikri de odur. Harbe, sevkülceyş ve tabiyye dair!"

cenlik ve hayasızlık görülmediğinden -oy çokluğu ile- beraetine karar verildi.

Bu karar da Cem tarafından tekrar temyiz olundu. Bir buçuk yıl süren bu dâvâ sonunda Cemil Cem, 16 Haziran 1929 günü aklandı.

Halka İnen Yayın Gerek

Cemil Cem, dergileri ve karikatürleriyle, ölümsüz bir kişiydi. *Cem* dergisinin kapanışı üzerine, amacını ve sonucu şöyle değerlendirir: "... Dilimin döndüğü kadar, büyük halaskâra (Atatürk'e) sonsuz minnet ve şükran duygularımı ifadeye çalışırken, arzuladığım birkaç resim yapabildim sanırım. Mecmuaların bugün revaçta olan tutumunda ne memleket için bir fayda, ne de sanat ihtiyacını tatmin edici yükselme görmediğim için, ilme gidememiş olanlara faydalı bilgileri eriştirecek, mem-

leket servetini ve istihsalâtını arttıracak bir (Vulgarisation) mecmuası yayınlamak istiyorum. Aynı amaca yönelik olarak, (Ecnebi Memleketlerde Ziraat) adıyla 1931 yılında Fransa'da yayınlanan bir eseri tercüme ettim..."

Cemil Cem'in edebiyata, felsefeye, sosyolojiye olan merakı yanında tarıma da tutkunluğu vardı. Aile çiftliğini bizzat yönetmiş, tabiatla kucak kucağa yaşamıştı. Ama, sonradan adı verilen Cem Sokağı'ndaki konağında, biraz da inziva içerisinde yaşarken, resimle uğraşmayı ihmal etmedi.

Cemil Cem'in Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürlüğü

Cemil Cem, 1921 yılında, Güzel Sanatlar Akademisi müdürlüğüne tayin edildi. Burada gerçeği yansıtmayan bâzı yayınları düzeltmek gerekiyor. Yeterince araştırma yapılmadan, Cemil Cem'i, birinci dünya harbi esnasında akademi müdürlüğüne atayan yayınlara rastlanmaktadır! Oysa Cemil Cem, 1921 yılında bu göreve getirildi.

Kendisi, biyografisiyle ilgili bir müsveddesinde konuyu şöyle anlatır:

"... 1921 yılında, Sanayi-i Nefise encümeninin oy birliğiyle aldığı karar üzerine, Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğüne Nezaretçe (Millî Eğitim Bakanlığınca) tayin edildim. Memleket sanayiine -gelişmesi ve yabancı rekabete karşı koyabilmesi için- estetik ve çekici bir şekil verecek sanatkârlar yetiştirilmesi maksadıyla, tezyinat şubesini, mutlak bir yoksulluk içerisinde, te'sis ettim.

Mektepteki çalışmalarım, asıl geçim kaynağımız olan çiftliği ihmal ettirdiğinden, 3 yıldan fazla süren müdürlükten istifa ederek ayrıldım..."

Onurlu Bir Yaşamın Sonu

Cemil Cem, baskılara boyun eğen bir yaratılışta değildi. Fikirlerini açıkça söyler, karikatürlerini serbestçe çizerdi. Bâzı kişilerin sivri yanlarını toplumumuzun yanlışlıklarını, ince karikatürleriyle törpüler ve yansıtırdı. Cahilleri, beceriksiz devlet adamlarını, mağrurları, sonradan görmeleri, dalkavukları, eyyam efendilerini, yobazları, kendini bilmezleri zarif çizgilerle aksettirirdi. Bunları, düşünce imbiğinden geçirerek, ustalık ve incelik içerisinde teşhir ederdi.

Cemil Cem, 1950 yılında kalp hastalığından öldü. 4 çocuğu olmuştur. Tek oğlu geçen yıl kaybettiğimiz Mühendis Mehmet Cem'dir. Kızları Bihin, Nevin ve Rahile'dir. Bihin ile Mehmet çocuksuz öldüler. Cem'in diğer iki kızından, birer erkek, birer kız olmak üzere 4 torunu olmuştur.

Bu konuda yanlış bir yayını düzeltmek istiyorum. Üçü yüksek mühendis, biri mühendis olmak üzere Cemil Cem'e 4 oğul bağışlayan araştırmacılar olmuştur. Bunlar gerçek dışıdır.□

(Fotoğraf ve Karikatürler: Taha Toros Arşivi)

Cemil Cem'in Namık Kemal'i kendi mezarı başında tasvir eden bir karikatürü.

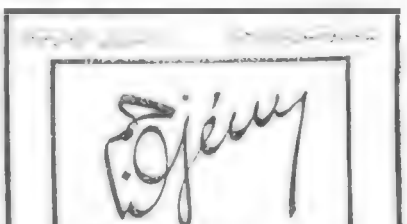

Cumhuriyet döneminde ikinci kez çıkan* Cem. *Dergi, 15 Aralık 1927'de yayına başladı. Bu dergi nedeniyle yeniden yargılandı.

[1] Gerek dergi ve gazetelerdeki makalelerimden, gerek kitaplarımdaki bilgilerden, kaynak göstermeden yararlanan iki kişi, Yapılan ihtar üzerine, münasebet düşürüp, gazetelerinde özür dilemişlerdir. Bu arada aktarmalarını kamufle edenlere de rastlanmıştır. Kitabımın birinde ve makalemde dizgilerin yer değiştirmesi ve tarihlerin tashih edilmeden baskısı nedeniyle, buradaki hatalı paragraflardan yararlananlar bile olmuştur! Bu bir İntihal'dir ve telif haklarına saygısızlıktır.

[2] Bâzı araştırmacılar, birbirlerinden kopye ederek, Cemil Cem'i, Galatasaray'da okuturlar! Bu, gerçek dışıdır.

[3] Yine bilgi noksanlığı nedeniyle (Kalem) dergisini Cem'in çıkardığını yazanlar olmuştur. *Kalem* dergisi Salah Cimcoz ile Celal Esat tarafından yayınlanmıştır. Cem, o esnada -önce Paris'te, sonra Viyana'da- elçilik kâtibi idi. Oralardan gönderdiği karikatürlerle, katkıda bulunmuştur. Yoksa *Kalem* dergisini o çıkarmamıştır.

Divan Edebiyatında Çiçekler II

Lâle Kitaplarından Öğrendiklerimiz

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Atalarımızın ruh zenginliklerini yansıtan çiçek merakıyla dillerini ne denli geliştirdiklerini öğrenmek bizi şaşırtıyor. Sıralanan çiçekçi yaşam-öyküleri ise, bu merakın nice uğraş sahipleri arasındaki yaygınlığını göstermekte.

BU bölüme girmeden önce, bir noktada düşündüklerimi söylemek istiyorum. Bu konuda benim en çok dikkatimi çeken *Osmanlıca* dediğimiz ve bugün yadırgadığımız Türkçenin, zamanında, her konuyu eksiksiz anlatmak gücünde bir dil olduğunu bir kez daha fark etmek olmuştur. Bugün biz o dili, artık okur-yazarlarımızın da, okutanlarımızın da anlamadığına bakarak ve her konuda kütüphaneler dolusu eserlerimizin anahtarını taşıdıklarını kale almadan, dil'de yeniden yer tutacağı vehmine kapılarak *tevahhuş* ettiğimiz bir dilin, bu Türkçenin bir tek çiçeği, yalnızca laleyi anlatırken, nerde ise bir *Lale Sözlüğü* yarattığını görüyor ve hayretimiz hayranlığa dönüyor.

Lale hakkında.- Lale merakı yayılıp da bütün İstanbul halkının başta çiçeği haline gelince onu bütün özellikleriyle tanıtmak için kitaplarda bununla ilgili bölümlerin sıralandığını görüyoruz. Aşağıdaki parçayı Muhammed Remzi'nin *Medh-i Lalezâr-ı Bağ-ı Kadîm* adlı eserinden kısaltarak alıyorum.[1] Bunların başlıkları, hemen bütün eski düz yazılarımızdaki bölüm başlıklarında olduğu gibi Farsçadır: *Uyûb-ı lale be zu'mi hünerverân-ı selef*. Bunu bir örnek olarak alıyorum. Türkçesi 'Eski çiçekçilerin söylediklerine göre lalenin kusurları' demektir. Bunlar şöyle sıralanmaktadır: İç yapraklarının eksik olması. Cüz'i eksik olursa beis yoktur. Ve yassı olmak. Başka güzellikleri mükemmel ve inceliklerinin verdiği zinet de çok güzel ise bu lale beğenilmektedir. En çok gözönünde tutulan budur ki içleri taşrasına üstün olsun. Yaprakları enli ve yassı olmak. İç yaprakları birbiriyle kucak kucağa olmayıp *kitabe mahalli*[2] aralıklı olmak, birbirini örtmemek. Bazı yapraklarında buruşukluk, kıvrıklık olmak. *Tığları*[3] bükülmüş ve donmuş olmak. Büklüm büklüm ve burmalı olmak. Yaprakları çengel gibi olmak. Yaprakları gevşek olmak. Yaprakların damarları ve milleri olmak. İç yaprakları üzerinde üst yapraklarının ayrı olması; buna *kulak* tabir ederler. Öyle göze batan pek çirkin bir haldir ki bu durumda üst yaprakları birbirine değmeyip iç yapraklarının üzerine yüksek durur; bu, büyük bir ayıbdır. Yaprakların ayrık olması ki buna *yırtık* tabir olunur bir haldir. Lalenin *miyanı*[4] düz ve uzun olup kadeh göstermek.[5] Beyaz *benâni*[6] *Kibrîti*[7] olanların kırmızılığı ve zıh[8] göstermeleri, süsleri ve benekleri. Bunların her birinin renginde eksiksiz temizliği ve renklerinin keskin parlaklığı beğenilir ve öğülürken kızarmaları utançlarında güzellik kusurundan olup kirli ve sisli olmalar ve kirlilik ki, *bulaşık* tabir ederler, bütün bunlar lalenin güzelliğine ve tazeliğine engeldir ve görünürdeki ayıplarındandır. Ziyade dipli ve dâmânı olmak.[9] Bunun beğenilen tarafı şudur: Dipsizliği, *Pabuççu lalesi*[10] kadar ziyade etekli olmak ayıptır. Ziyade dipsiz ve kitabe ve hokkasız olmak. Bazı sivri dipliler gibi asıl kitabe tabiri sap üzerinde yaprakları dip tutup kitabe bulup hokka çevirdiği mahallin ismidir. Bizim ıstılah ve istimalimizde örf olup başka bir manâ murad edüp *'bu lale kitabelidir, kitabesizdir* dediğimiz zaman 'zikr-i mahal, irade-i hal Kabilindendir[11] Bışikem olup lâgari olmak.[12] Karınsız olup zarafet zarfı olmayan ve lâgarî ve büyüklük giyeceğinden güzelliği soyunmuş olmak ki *hılâli geldi* derler, Eyyüb serefrazları gibi.[13] Hum-şikem olup ziyade karınlı olmak ki *küp karınlı* derler. Gül renkli, mor kırmızı olanların dipleri beyaz olmayıp sarı olmak. Ve amma *turunciler* ve *kirîtîler*[14] müstesna-

dır. *Alişan* bunlardandır.[15] Yeşil sapları metanet üzre olmayıp baş tutmamak; lakin nazikâne temayülü olmak,[16] güzelliklerinin şivelerindendir. Ve güzellikleri arasında gelmektedir. Boyu ve endamı olmayıp kısa olmak; istenen ve aranan kadar boyu pusu olmamak da kusurdur. Bu, onun güzelliğindeki noksandan ve tenasüp kumaşının ölçüsündeki kusurdandır. Sapları kalın olmak; yeşil sapları haddinden ziyade kalın olmak.

Bu bölümden sonra gelen *Nizêm-ı tal'at-ı hüsn ve tenasüb-i lale* başlıklı bölümün girişinde şöyle denilmektedir: Zaman denilen dul kocakarının kulağına küpe, bu şehrin ve bu ülkenin şöhretine layık olan *lalelerin* güzel sayılması için halk arasında *âdâb-ı munâzara* sözkonusu olan on iki şekil anlatılmaktadır ki bunlar birini ötekinden ayırıp seçmeye yarayan bir bağ, onların her birini başa geçiren türlü türlü güzellikleridir. *İlkin yapraklarının sahifesine ait nüktelerin sırrını beyan.*[17] Lalenin sevinçle ağız ağıza dolu olan kadehinin, altı yaprağında yazılı olan yedi renk nakşın çeşitleri, gül bağçesinin yücelerden yüce olan meclisinde, bunları bilip tanıyan, nergis ve gül gibi göz ve kulak olup[18] *mısra'*[19] Her berki vasf-ı evveline bir kitabdır.[20]

Birincisi.- Lalenin yapraklarının peykeri, resim ve heyeti[21] ne şikilde bulunursa zapt edilip başka lalelerinkinden ayırd edilir. *Bedâmi*[22] ve *Hançeri*[23] arasında *hançeri* ve *engüştî*[24], yani çoğu bâdâmîler, hokka çevirmekte[25] eşsizdir. Bâdâmi ve hançerî arasında bulunan lale de ayıp kusurlarından arınmış ise temiz ve güzel sayılan laleler arasında yeralır. Hançerî de, başka bir yoldan ve başka bir şîve-i sertiz ile[26] hokka çevirip endamındaki tenasüple kendini göstərip güzelliğini tamamlayınca.

Gördü erbâb-ı çemen şemşîrbâzî idüğün.[27]

Engüştî dar yoldan rişte-i naz[28] ve bazı kuzu çiçekleri[29] bir nazik daracık zarfla zarîfane hokkalanırsa, aranan ve istenen budur işte. Eğer aralıklı ise ayıplıdır. Pehni[30] yani enli ve yassı yapraklı olanlardır ki ekseriya tahta laleleridir.[31]

İkincisi.- Lalenin yapraklarını anlatmak için kullanılan *bârîk*[32] vasfıdır. Parmakla gösterilen bârîk oldur ki bâdâmî yahut hançerî olduğu halde nazikâne yapraklar birbirini fırdolayı ve birbiriyle kucaklaşarak kitabe ve hokka çevirip sonra tığlarını keşîde[33] ve yukarıya başkaldırdığı yerden ince olmak lazımdır.

Üçüncüsü.- Yapraklarının beraber

Üzerinde lâle motifi olan bir işlemeli örtü.

olmasıdır. Dördüncüsü.- Yapraklarının güzel sayılması için aranan özelliklerinden biri de sertliğindeki itidaldir. Beşincisi.- Yapraklarının güzel sayılması için gereken özelliklerinden biri ince olmasıdır. Bu çok güzel ve beğenilen bir haldir ki nar danesi, erimiş la'l, âbâdî kâğıdı[34] gibi tertemiz ve çok güzel olduğundan ötürü, lalenin cismi nûrun ta kendisi olup bir yanından bir yanı görünür, bu güzelliği de yine gevşeyip pörsümeyerek havanın sıccağına dayanır. Altıncısı.- Yapraklarının güzel ve latif sayılması için gerekli olan biri de hemvâr olmaktır.[35] Bir başka deyişle düz olup, milli ve damarlı ve yaralı olup yırtıkları olmaya. Yapraklarının ve tığlarının kenarlarında dişleri ve kıvrıntıları ve bazı içi boş kalem gibi ve buhur-ı meryem[36] kıvrılmış ve dış taraflarına doğru sarkıp çengel yapmaları olmayıp bütün bu ayıp sayılan hastalık ârızalarından sâlim ola. Yedincisi.- Nişteri[37] olmaktır ki *ince rütbesinin en uç tepesidir*. Bu, inceden ince dedikleridir.

Bundan sonra şu bölümler gelmektedir: İkinci parlak vasfı, dişilik organının ucudur. Üçüncü vasfı, renk ve elvan bahsidir. Dördüncüsü kökün ve kumaş-ı pâyînin[38] vasfıdır. *Havâşi-i Pencüm*[39] Kitabenin ve lalenin açıklanması. Altıncı.- Güzelliği ve dip tutmasıdır. Bu da bir karara bağlıdır: Dip inceliği ve dip çekmesi. Yedinci vasfı, fitil güzelliği. Sekizinci vasıf fitilin serişteleri.[40] Dokuzuncu vasıf. Tohum hanesinin güzelliği. Onuncu vasıf. Lalenin endamı bahsi. Onbirinci vasıf. Gülşen hali. Bu kısımda alçak olup iyi açılan lale; kendi a'la ve iyi açılan lale; iyi olup alçak açılan lale; kendi a'la ve iyi açılan lale; iyi olup alçak açılan lale; alçak olup fena açılan lale. Bundan sonra toprak konusu ve bunun nasıl terbiye edildiği; güzel olması; yüksek yer; çiçek yetiştiricilikteki ehliyet konusu gelmekte ve *şedd-i evrâkaş*[41] bahsiyle bölüm tamamlanmaktadır.

Bu konu üzerinde başka bir eser, Âlî isimli bir yazarın *şükûfename-i musavvere*sidir.[42] Avcı Sultan Mehmet (1848-1887) adına yazılmış olan bu kitabı Âlî, niçin yazdığını şöyle anlatmaktadır: ... şöyle murad eyledim ki bunların her birinin tek tek evsafını ve isimlerini ve tohumunu ekip zahmetler çekip yetiştiren kimselerin dahi isimlerini ve şükûfelerin resimlerini tahrir eyleyip bir *risale-i bînazîr* eyleyim ki nazar eden ihvan-ı vefa ve yârân-ı safa her bir şükûfenin isimlerini ve resimlerini akıllarında tutup zamanında o şükûfeleri seyr ve temaşa eylediklerinde kangı şükûfedir kimin yetiştirmesidir, ve şan u şöhreti ne kim sebep olmuştur bileler... dedikten sonra şu bilgiyi vermektedir: Ve dahi ma'lûm-ı izzet ola ki bahçivanların eski âdetlerindendir, bu çiçeklerin he

bir nev'ini üç kısım ederler, üç mertebe kılurlar. Bir kısmı şu baş-çeken çiçeklerdir ki onlara bir isim koyup birbirlerine her yıl seyr ve temaşa ettirirler. O kalan kısmı *güzideler*[43] tabir ederler. Birine *baş-güzide*, birine *aşağı-güzide* derler, karışık ekerler. Bu fakir, bu risalede yazıp söylediğim yalnız ol serefrazlardır[44] kim zamanımızda itibar edüp ve özen gösterüp öğüp yücelterek defter ile ve her birini kendi yakınları ile, ondan türemiş olanlarla başka başka diküp yetiştirirler. Kalan iki *güzide* kısmının da içlerinde, ilkin çıktıklarında itibar olunup isimler konulmuş olanlar sonsuzdur. Ama şimdi çoğalmak ile ve onlardan a'lâları çıktığından onlar biraz rağbetten kalup isimlerinin ve resimlerinin bilinmesi istenmediğinden onları yazup anlatmağa iltifat eylemedim. *Tenbih*, bir de bilinsin ki bu şükûfe cinsi çok türlüdür; her türün de birçok çeşitleri vardır. Bunların halk arasında bilinen bir kısmına *Zerrinkadeh* derler; bunun çeşitlerinden yaprakları ve kadehleri sarı olanlara *Sarılar* derler. Yaprakları sarı, yahut beyaz olup da kadehi kırmızıya çalanlara *La'lin* derler. Yaprakları beyaz ve kadehi sarı olana *Kehrüba* derler. Bu sınıfın içinde bir tür çiçekler daha vardır ki onları bu diyara frenk getürmüştür. Kimine *pulya* ve kimine *boru* ve kimine *binlik* derler. Bunların da sarıları ve beyazları olur; ve katmerleri ve sadeleri olur. Bir çeşidi daha vardır ki onlara *deveboyunları* derler. Bunların da katmerleri ve sadeleri, a'lâ ve ednâları olur. Ve yine bu çeşitlerin ve Zerrinlerin hepsine *Kadehîler* derler, ortalarında kadehleri olduğu için. *Tenbih.* Hem de bilinsin ki goncaların saklandığı tarafa *Kavarsa* derler; açılmış olanlara *Baş* derler. Danelerinin ince saplarına *iplik* derler. Yaprakları ince olup araları açık olsa *Süleymanî* derler. Ziyade özen gösterdikleri onlardır. Yaprakları sarı olup birbirine ulaşık olsa *değirmi* derler. Bir başka aybı olmasa da yine ortalardandır, o kadar itibar etmezler. Yaprakları kurulmuş yay gibi önüne eğilse *akrepledi* derler, makbul değildir meğer az ola. Ardına kaçsa *tavşan kulağı oldu* derler; ne kadar nazik olsa da makbul değildir. Doğru dursa, yani önüne, ardına kaçmasa *küşade* derler, gayet makbuldür. İpliği zayıf olsa, başını götürmeyüp eğilse, dağılana *ipliksiz* derler. Ne denlü iyi olursa da bu, büyük ayıptır; bunun gibi şükûfe ittifakla merduddur.[45] İpliği kavi olup başları tutsa *iplikli* derler, pesend ederler. Ol açılan başı solmadan başlarının çoğu açılmış, gonca göstermiş olsun hemvar[46] derler. Yaprakların kenarları bükülse *kıvırdı* derler, o kadar makbul değildir, meğer az ola. Ve kenarları dendanlı olsa[47] *destereli* derler, zarar vermez; belki hüsnündendir. Bazısının yapraklarının meydanları da bürüncük gibi kuzucuk olur,[48] ol dahi ayıp değildir, belki nezakettendir. Kadehleri üç köşeli olsa *müselles* derler, ayıp değildir. Değirmi olsa *müdevver* derler. Bazısının kadehinin bedeni *kovuk* gibi yol yol olur, *teıkli* derler,[49] ve *şeşhane* derler. Ve içlerinde küçük daneler olur, *habbe* derler ve ol danelerin ortasında iplik gibi bir şey olur, *dil* derler.

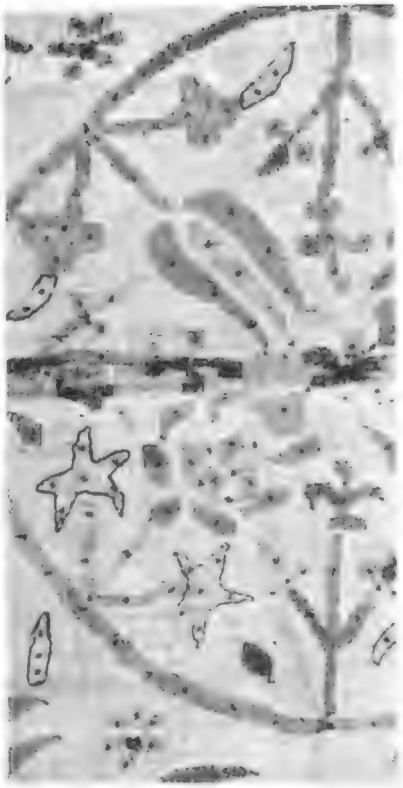

Lâle motifleri olan bir süsleme örneği.

Yazar, bu risaleyi dört makale üzerine kıldım, diyor; bunları da 1) kadehîler, 2) Laleler, 3) sünbüller, 4) güller diye sıraladıktan sonra bunlardan gayrısına bağçevanlar arasında itibar olmayıp karanfilden ve fuldan ve buhurdan başkası *çayır çiçeği*[50] mesabesinde olup onları anlatmakta faide olmadığı için terk olundu, diyor ve *şükûfehâ-yı atîk*[51] ve *şükûfeha-yı cedîd*[52] başlığı altında iki bölümde çiçekleri anlatıyor. Her sahifede anlattığı çiçeğin renkli resmi bulunmakta ve bazılarının altında bir beyt ile o çiçek tavsif edilmektedir. Bir örnek olarak *Hekimbaşı Süleymanîsini* alıyorum:

Hekimbaşı Süleymanîsi evsafı: Yaprakları ince, uçları sivri, kenarları destereli ve neydanları kıvırcık, kadehleri kesik ve dar ve keskin renkli sarılardandır. Ve nadir bulunur. Sultan Murad'ın hekimbaşısı olan Kasımpaşalı emîr Mehmet Efendi de zuhur etmiştir. *Beyt*

Gönüller alıcıdır, hûb-rûdur
Hekimbaşı *Süleymanîsi* budur.

Lale hakkında bigi edinebileceğimiz bir üçüncü eser Tabîb Mehmet Aşki'nin *takvimü'l-kibar min Mi'yâri'l-ezhâr* ıdır.[53] Üçüncü Sultan Selim'in çiçeklere, özellikle lale temaşasına mütemayil olmalarıyla zinet-i dîbaçe-i eser-i çakerânem kılınmağa ictisar olundu.[54] Avcı Sultan Mehmed'in zamanlarından Üçüncü Sultan Ahmed'in son zamanına değin bazı mu'lûm olan lalelerin esmâları beyan olunur, diye konuya giriyor. Bu kitabın asıl önemi *tarîfât-ı usuli sâgar-ı lale*[55] başlığı altında ve lale cinslerinin sagarlarını ve nîzelerini defalarca tahkik eylediğimden ihvana armağan olmak üzere tarifleri beyan olunur girişiyle lale ile ilgili bilgiler vermesidir: Ma'lûm ola ki lale sagarlarının *bâdâmîlik*[56] namıyla zikr olunması şol şeydir ki altı yapraklarını tohum amâmesi[57] etraflarında birbirlerine değdikleriyerden tığlarının[58] altından kitabeyi kesüp üçte ikisinin üçte birinden kesildikte sagarı tabii olan altı türlü bâdamînin bir türü meydana çıkar. Bu kaidenin dışında olan gayrıtabii sagarlara itibar olunmaz. İmdi lale sagarlarının bâdâmi halleri altı çeşittir: *Nîm Bâdâmı,*[59] *Kebîr bâdâmı,*[60] *sagir bâdâmı,*[61] *tavil bâdâmı,*[62] *kasir bâdâmı:*[63] Ve *nîzeleri*[64] üç türlü olarak adlandırılmıştır: *Hançeri*[65] *nişteri*[66] *sûzeni*[67]. Fetile-i derûn'un tarifi[68]: lalenin *fetîle-i derûn*unun tarif oldur ki derunu vasatında tohum amâmesinin etraflarına altı tane ince mil üzerine, sanki prinç tânesi oturmuş gibidir ki onların kimi siyah ve kimi ebrî,[68] kimi sarı ve kimi sisli elmâsî[70] olurlar. Çiçekçiler arasında *fetile-i derun* tabir olunur. *Tarif-i kitabe-i derun* tabir olunan altı yaprakların dibinde bir alâmet gösterir ki onunla birbirinden ayrılurlar. Meselâ kiminin şekli *hamâilî*[71] koyu sarı, kimi sarıdan bir cüz'[72] kimi *benânî*[73] kimi *hamâilî benânî*[74] kimi *çifte rakam* misüllü *müdevver*[75] *ve laciverdî*, kimi siyah ve kimi *bînışan*[76] *saf, ve beyaz, kimi* sisli ve kimi kitabenin içini dışarısından gösterici, gül bahçesinin süsü ve hüma kuşunun gölgesi gibi,[77] sözün kısası çoğu lale birbirlerine benzediğinden fetile ve kitabelerinden ayırd edilirler. *Tarif-i müstahsene:*-[78] Lalenin beğenilen endâmı, beğenilmesi, rağbet görmesi vasf olunan hâllerin onun gövdesinde bulunmasıyladır. Lâlenin gövdesi sertlik ve metanet üzre olup, gerek tek renk olanlarda, gerekse iki renglisinde parlak olmasıdır. Nîzeleri de düz ve hemvar[79] olmalıdır. Kitabenin üstünde badâmisî yerinden nîzelerin sağ ve solunu iç boşluğuna kıvırıp bâdâmi yap-

rakları birbirlerine değmeli ve kavramalı. Ve iç fetilesi örtük olmalı. Bâdâmi resmi de altı usulden dışarıda kalmamalı. Kitabede gereken de nîzeler bâdâmisinin altı usulünden dışarı olmamalı. Kitabeyi keserken de kitabenin kesiminde nîzeler bâdâmisinin üçte ikisinin üçte birine kesmeli. *Tarif-i cedid.*[80] Lalede ayıplı olan itibardan düşmüş olanlardır ki evvelâ sapı rehâvetli ve cismi perişan olup tek renginin de, iki renklisinin de cilasız olması, parlaklığı olmamak. İnşıkak[81] veya *minşârî*[82] veya nîzelerin ucu pîçîde olmak.[83] Ve iç nîze, dışından *lahim*[84] ve nâkıs olmak. Yahut nîzeler *hilâlî* olup[85] iç fetilesi gösterici olmaz. Ve bâdâmîsı yerin de nîzeler sağ ve sol gizli boşluğuna kıvırmamak veya bâdâmîsını büyütmek veya etrafında kulaklar çıkmak veya koğa gibi bâdamîsîni bürünmek. Bunların hepsi lalenin ayıplı olanlarındandır. *Çiçeklerin korunması*: Burada lalenin iki yaprağının ortasında çıkan üçüncü yaprağına *mil* tabir olunur ki lalenin kovuğu o milin boşluğunda korunmaktadır. Ama bazı lalenin mili ince olması dolayısıyla kovuğunu gizli boşluğunda muhafaza edemeyüp çıplak meydana çıktığından soğuktan ve dondan ve kırağı afetinden yaralanıp çok kez lalenin kovukları kavrulup açılamazlar. Bu hal şubat içinde olur. Layık olan şubatın başında, *nevruza* gelinceye kadar durgun ve açık gecelerde bir örtü ile korunmak çok gereklidir. Yazar bunlardan sonra laleyi sulamaktan kaçınmanın yolu, toprağın tarifi, lale tohumunun ekilmesi konularını veriyor.

B- Ün yapmış laleciler.- Şehremini Camii hatîbi el-hâcc Muhammed ibn Ahmed el-Ubeydînin *Risale der beyân-ı esâmî-i Şükûfe* adlı bir eseri vardır.[86] Yazar kitabını şöyle tanıtıyor: Uzun zamandır ki yetiştirilen türlü türlü çiçeklerin kimden ortaya çıktı; kimlerin eseridir? Bunları ben tam araştırdım. Çalıştım ve çoğunun kimden geldiğini buldum, çıkardım. Ömrümü bu yolda bu kadar harcadıktan sonra, bâri, dedim, eskiden gelip geçmiş çiçekçilerin eserleriyle isimlerini toplayup yazarak bir risale ortaya koyayım ki bu fenne meyli olan yüreği temiz ihvan baktıklarında her birini, kabul edilmesini dilediğim dualarla anup ruhlarını bir fatiha ile şad etsinler. Ümiddir ki, bir hayra delâlet iden onu yapmış gibidir, dediklerince ben bu duacı günahkâr da bundan hisse alup allahın mağfiretine layık olayım. İmdi, peygamberimizin hicret tarihi 1110 (1968-1969) tarihine gelince bu fen erbâbından ekici ve tohum sahibi olanlardan ve başka diyarlara getürüp bunları yayanlardan ve başkasının ektiği tohumlara bir yoldan nail olup kendisinde çiçeğe gelmekle nam kazananlardan ikiyüz iki kimse bulunup bunların doksan yedisi ahırete sefer edüp bugün yüzbeş kişi -Allaha hamd olsun- hayattadırlar. Ubeydi bunlardan her birinin kaçar tane gül, zerrin, katmer binlik, rûmî lale, sade mavi sünbül, sade beyaz sünbül, kırmızı katmer sünbül, ağustos buhuru, vakit buhuru, Girit lalesi, kudsi Kâğıthane zencebili, Kâğıthane tirfili, karanfil, ful, simtop, çarhıfelek yetiştirdiklerini anlatmağa geçiyor. Meyvelerden de kaç tane limon, armut, nar, erik, kızılcık, fındık, kadı sarığı, kerrenaya ad verdiklerini sıralamaktadır. Ben bunların ayrıntılarına girmeden, üzerinde durduğum konuda okuyucuya bir fikir verecek olan örnekleri ve kişileri alıp vermekle yetinmek istiyorum. Giriş bölümünü yazar şu kıt'a ile bitiriyor:

Hamdü Lillâh ki Ubeydi-i zâr
Lutf-i bîhad idüp sana Gaffâr
Bir eser eyledin ki bâis olup
Yad oluna bu denlü merd-i behar
Hayr ile yad idüp bu ahkarı da
Nazar iden bu tuhfeye her bâr
Pes şürû İdicek didim tarih
Ola bu tuhfemiz kim yadkâr-ı kibâr
Çün tamam olup anın tarih ile
Verdim ismini Netâyicü'l-ezhâr

İsimler alfabe sırasına göre verilmiştir. *Fi harfi'l-elif*. Yirmi iki nefer olup on ikisi beka âlemindendir, onu da dünyada bakidir. Sahife kenarında kırmızı mürekkeple *Ebüssu'ud Efendi - aleyhi'r-rahme...* Evvelâ tohum sahibi olup zamân-ı sıhhatlarında üç adet *zerrinleri* zuhur edüp biri *sarı*, kendi isimleri ile tesmiye etmiştir; ve biri dahi ana müşabih, *Ebüssuûd müşabihi* derler; biri dahi beyazdar, ana da *ebüssuûd beyazı* derler, hala üçü de mevcuttur.

Halevetî tarikatının piri merhum ve mağfur *Hüdâi Mahmud Efendi hazretleri* işaretiyle ki tafsili *Ravnaku'l-ezhâr* nam risalemizde yazılıdır. Tohum eküp lakin ömrü vefa etmemekle, fakat zamanlarında zuhur edüp bazıları indinde *dilkeş* demekle meşhurdur. *La'lînkadeh* ve *şekerrenk* Mir Ali yolunda bir çiçektir. Ve lale-i rûmîde, turfanda *su kabağı* ve *deve kabağı* dahi derler, bunun olmak üzere söylenir. Bundan başka çiçeğe gelmiş soğanlarını ölümünden sonra merhum Salih Efendi ve hekimbaşı ve Muharrem Usta ve bazılarına göre Çorbacı satın alarak aralarında taksim etmişlerdir. Bunlardan çıkan çiçekler, o soğanlardan olmak üzere söylenmektedir. Bunun gerçek olup olmadığını Allah bilir.

İmamzade Mehmed Efendi Üsküdârî çiçekçisi, Sultanî çiçeklerinin bakıcısı, delikanlı gençlerle buluşmayı seven, güzel yüzlülerin cemalinin aşıkı, meyveler ve çiçekler yolunun pîri ve serdârı, yani İmamzade Mehmed Üsküdarı... Bunların lale-i rûmîye meyli ziyade olduğundan tohum sahibi ve hayli esere maliktir. 1105 (1693-1694) tarihinde bir *elmâsî lalesi* zuhur edüp *Ferîd-i cihan* tesmiye etmiştir. Ve *mîrü'l-ezhar* adında bir lalesi vardır, isim kendinindir ve *evreng-i zîb* adı fakirindir. Bu adın verilmesinin sebebi oldur ki adı geçen laleyi seyr edüp ad komak murad olundukda 'size bir akça göstereyim' diye bir şâhî[88] gösterince bir beyt söyledim.[89] Bunun üzerine adı *âlemgir* olu. Ve biri de *hudâdâd* ve biri de *solakzade pesendi*, biri de *yeşil melek* -isim Eyyûbi Hadım Ali Ağanındır- biri de *kavs-i ilâhi*. Fuyûzi Osman Efendi Farsça bir beyt ile bunlara isimler vermiştir.[90] Bir lale daha gelüp fakir ta'lık *rû-yı mahrûs* isim kodum. Hasılı dokuz aded laleye nâildir.

Tezkireci Ahmed Efendi.- Değerli âlimlerin dayanağı, birçok eserlerin sahibi olan bilgili insanların önde geleni, gerçek akıl sahibi, kitaplardan anlaşılır alıntılar yapan, doğru ve yanlışsız yazma meydanının binicisi, eküp biçme süsünün pehlevanı, sayısız meyvelerin tohumunu bulmuş ve sonu gelmez eserlere ve meyvelere ulaşmış, çiçeklerin ve çiçekçilerin iyisini, kötüsünü birbirinden ayırma gücünde olan merhum Mehemmed Efendi ki -Allah rahmet eylesin ve günahlarını bağışlası- Tezkirecizade diye ün almıştır. Çiçek tohumlarında ve çeşit çeşit ağaçlarda bildikleri sayıların dışında kalır. Bugün adları tesbit edilmiş ellerde dolaşan eserlerinden altımş beş tane zerrin, onyedi tane rûmî lale, bir tane Girit Lalesi, ki bunları sırasıyla yazıya geçirdik. Çiçekçilerin itibar ettikleri *Tuhfetü'l-ezhâr* adı kendinindir. Bir *la'linkadeh* gayet büyük ve renksiz ve destereli, çiçeğe ve kuzuya cömert[91] *zerrindir. tuhfetü'l-mülûk* bir zerrinkadehdir. *Tuhfetü'l-cinan* la'linkadehdir. Şair Va'di şu beytle bu çiçeğe bu adı vermiştir:

Bu gülistan-ı âlem-i cennet-misalde
Tab'-ı latifin olmağıla verd-i ravzatü'l-cinan
Bu nevzuhurun etti rakam kilk-i fikrimin
Nâmın Sahife-i feleke *Tuhfetü'l-cinan*[92]

Tuhfetü'l-arûs beyaz la'lindir, kadehi yüksektir. Büyük Süleymânî, Küçük Süleymâni Serâmed La'lin, Serâmed Süleymânî, Beyaz Hudûdâd, beyaz nûr-ı behişt. Ferîd-i cihan ibtida açıktan sa-

rı açar, ikinci baş açınca evvelki dahi ağarmağa başlar, kalanlar da buna göredir, *Arûsuü'l-ezhâr* beyazdır, *arûsü'l-cinan* beyazdır. *Nûr-ı Muhammedi* beyaz ve la'lin kadehi yüksektir. Beyaz *yekmerdî, şems-i cihan, Muhammedî Süleymânî* sarı, *hudâdâd* la'lin, *bedahşi* la'lin, beyaz *Muhammedî*, beyaz *Tûcü'l-ezhâr, nâyâb süleymânî, dâd-ı hudâ, Giysûdâr* la'lin, *Ahmed, Kethuda-pesend, Âlemgir süleymani, Zeki* manend-i Skender, ferd-i merdan-nazîr

Bu taze *cihandır* seza-yı tevkir
Şevketlü idelden Kafdan Kafa hükm

Hep bozdu *süleymânîleri âlemgir Cihangir* la'lin, *câm-ı Cem* iyi çiçektir ve *aşüfte* la'lin, *dilrübâ, dilârâ, Cihanârâ, şeh-i ezhâr* sarı, *yekmerdî* la'lin, *câm-ı Cem müşabihi, mülûkî süleymânî, mülûkî la'lin* Salih müşabihi üç nevidir: *müstesnâ beyaz, şeşhane kadeh* beyaz, *nûrül-ayn. Şehnaz süleymânî, Şehnaz* La'lin, *âlemârâ müşabihi, süheyl handevez, tuhfetü'l-ezhâr müşabihi, nevruziye müşabihi, çorbacı müşabihi, nihankadeh, Muhammedi şâhî, dilfrib, dilfrib müşabihi,* renksiz yüksek kadeh, renkli yüksek kadeh, *ferhunde* turfanda, *hacı yusuf müşabihi*... Bunlardan başka isim konulmadık daha a'lâ biçimde hadsiz zerrinleri vardır ve bir kehrebâsı vardır. Lale-i rûmîde *cihantab, al, ateştab,* beyaz, fitili siyah *yeşil muhammedî, gülrenk, dîba, şarâbî, kızıl yanak,* mor *sürhpuş,* leylâki *sultânî*, yakûtî turfanda *elmâsî* ve al girit bunlardan zuhur etmiştir. Ve *sîmtop ki kartopu* derler, ibtida bunlarda görülmüştür. Ve meyvelerde kezâlik çok eserleri vardır, 1100 (1989) de ölmüştür. Edirnekapusu dahilinde Nişancı Camiinde evladdan olduğu sebepten anda medfundur.

Cüce Çelebi.- Nedim-i şehriyar-î kâmkar, mukarreb-i sultan-ı cihandar, zerrin ve lale ve karanfil tohumu sahibi merhum Cüce diye ünlü ve *cüce kehrübası ve cüce sîmi* bunundur. Bazılarınca frenkten bunları getürüp bunlarda yayılmıştır. Merhumun ölüm tarihini halkın dilinde 1061 (1651) olarak duymuşuzdur.

Haci Halife.- Divan katiplerinin öncüsü, zamane tarihçilerinin zübdesi, bilim ve ırfan sahibi merhum Hacı Halife. Bunun bir *mai katmer* salkımlı sünbülü vardır. 1074 (1663) tarihinde fevt olmuştur.

Şeyh Hasan Efendi.- Arif-i envârın esrârına vakıf, ebrâr şeyhlerinin zübdesi, hayırlı mutasavvıfların dayanağı, büyük seyyidlerin eşrafından Atik Mustafa Paşa tekkesinin seccadenişini, demek istiyorum ki Necmüddin Seyyid Hasan

Efendi, Allahın verdiği başarılara ve onun feyzlerine erişmiş *şeyh sünbülü* bunlarındır.
Âli:

Aşıkı yanında işbu gevhere olmaz beha
Ger sorarsan namını **Şeyh Sünbüli** *derler ana*

Şeyh narı denmekle maruf seçme nar bunlardan çıkmıştır. Ve bir *tuhfe kızılcık* ve bir latif fındık yetiştirmişlerdir ki cenaplarına nisbet olunur. Aslı, Rumelinden Alacahisar'dan çıkmıştır. 985 (1577) senesinde Sinan Efendi yerine Kocamustafa Paşa zaviyesinde seccadenişin olup hazret-i Peygamberin mevlid gecesini ihyâya[93] mu'tadları olmağla o gece minarede kandil yaktırmışlardır. Üçüncü Sultan Muradın zamanında olmağla bütün Osmanlı ülkesinde buna uyulması muradları olduğundan bu yolda fermanları çıkmıştır. Merhum Hasan efendi, seyahata düşkün olmuşlardır. Evliyaların mezarlarına çok bağlı olduklarından tekrar hac ve ziyaret ve ömrünün sonlarında Bağdad'a giderek çöl tarafından Mekke'ye gitmiştir.

Ettirir ârif-i agâh olana terk-i vatan
Hâk-i anberşiken-i hitta-i iklim-i Yemen

Mazmuniyle Yemen evliyasını ve Veysel Karânî hazretlerinin temiz toprağını ziyaretinden sonra 1019 rebiülevvelinin onikinci gecesini ihya ediüp sabaha yakın davete icabet ettiler. (26 mayıs, 1610) Erîm denilen ve İrem'e benzeyen yerde gömülmüştür. Anlatırlar ki 1018 (1609) tarihinde Sultan Ahmed Cami-i şerifinin yapılması niyyetiyle temel atılması kararlaştırılıp Padişah 'şeyh Hasan Efendi de bile bulunsunlar' demişler. Varılup hayır duası alınup dönüşte yine Bağdad'a gitmeyi niyyet ettiklerinde saadetlü padişah buyurdular ki 'gitmeseler olmaz mı? Evvelce zaten hacc edüp Bağdad'ı ziyaret etmişlerdir, geri bıraksunlar' deyince Aziz[94] şöyle buyurdular ki 'Ağa, memur olmaduğumuz işi edenlerden değiliz, amma memur mazûrdur, bizi mazûr tutasız' deyüp vedâ eyler. Üsküdara geçüp Bağdad'a azimet eyler.

Sarı Abdullah Efendi.- Dili doğru ve güzel, bütün bilgilerle süslenmiş, ilim ve amelle donanmış ve ma'mur, seçme çiçeklere sahip ve nadir bulunur meyvelere erişmiş merhum Sarı Abdullah Efendinin yedi tane zerrinleri vardır. Üç tanesi onun adıyla adlandırılmış, büyük, küçük ve orta: biri *süheyl,* ve *atlas* ve *sünnetli* ve *la'lpare* ve bir kehrübâları vardır. Rûmâ lalede *yamalı kabak* adındaki lale bunundur, tohumundan çıkmıştır. *Tırnaklı kabak* da bunlarındır; bazıları ikisi bir laledir, derler. 1071 (1660-1661) tarihinde bekaya gitmişlerdir Şair *Nisari* ölümüne

Yazık serşişe-i behâristan-ı âlemden
Yine kaldırdı bir zerrin kadeh nâgâh
Ki ya'ni bağbân-ı vahdet Abdullah Efendi kim
Dımağ-ı tab'ına olmuşdu bûy-ı marifet dilhâh...
Nisâri fevti içün bağban-ı dil didi tarih
Gül-i nesrin-i Adn ola ilâhi Sarı Abdullah[95]

Sultan İbrahim, bir fermanla kendisini Mahrûse-i İstanbul ve Eyyûb, ve Galata ve Üsküdar ve sair hükm-i hümayunumun yürüdüğü ülkelerdeki beldelerde ve memleketlerde bahçecilikle ve çiçek yetiştirmekle uğraşan bahçelerin ve ağaçların gelişmesine bakan hünerli kişilerin ve çiçekçilerin başına başbuğ tayin etmiş; onların arasında çıkan ihtilafları adaletle ve doğrulukla muhakeme edüp çiçeklerle ve ağaçlarla ilgili işlerinde gerektiği yolda teşhis edüp, doğruyu, eğriyi ayırup inceleyerek çiçekçilere yol göstermekle vazifelendirmiştir...[96]

Keresteci Ali Efendi.- Ubeydi *Netayicü'l-ezhar*'ında kendisinden *müellif-i Risale-i mersumü'l-eşkâl, musannif-i makale-i merkumü'l-ahval*

diye sözettiğine göre[97] Ali Çelebi'nin çiçekçiliğe ait bir eseri olduğu anlaşılıyor. *Lale Babası* diye meşhur olan bu Ali Çelebinin üç aded zerrini vardır ki *şahane, süleymani, şehlevend* gayet sarı ve la'lindir. Ancak baskındır. *Dürr-i*

meknûn beyazdır. Ondokuz tane de Rûmî lalesi vardır. *Gülrenk* kırlangıcı, Âli,

Nedir insana bu eltâf-ı bîpâyânı seyr eyle
Pesendide, nazperverdir, Yeni Dünya, Dîba

Diyerek bunları öğer, bu dîbânın öteki adı *Kirlice dîbâ*dır. Yeni çıkma *sincâbî, unnâbî, kırlangıç, turuncu, çorbacı müşabihi, kibrîtî kırlangıç, cihangir, hilâliye*, flandıra, *şivekâr* açık erguvani, *süstpayi*, nam-ı diğer *Sommâki*, nam-ı diğer *ince şirin, küçük* gülrenk ve altı çeşit *buhuru vardır, al küpeli, gümüş servi*, beyaz katmer *alevi*. Bunlar vakıttır, ve ikisi ağustosdur. Biri kırmızı, biri alevi benam-ı vakt. İsim fakirindir. Ve güzide renkli ve beyaz sünbülleri vardır. *Cennet narı* dedikleri nar bunlarda çekirdekten zuhur etmiştir. Seksen dokuzda (1678) ölmüştür.

Veli Efendi Eyyûbî.- Meyveler ve çiçekler definesinin maliki, Rûmî tohumun sahibidir ve çok meyveleri vardır. Ebâ Eyyûb-i Ensârî'nin sancaktarı el-Hâcc İmam Veli Efendidir. Hakikatte çiçekçilerin reisi, şükûfecilerin ve meyve ağacı yetiştirülmedik çiçekler ve meyveler bunlardan çıkmıştır, evi, her milletin ziyaretgâhı olduğu gibi büyükler gibi küçükler de sohbetleriyle şereflenmeyi kendileri için ululuk saymışlardır. Arap ve Acem memleketlerinden gelenler bunların iyi adlarına duydukları sonsuz iştiyakdan meclislerine gelüp muhabbet arz ederler. Bütün bunlar bir yana, Arap ve Acem şehinşahı Sultan Mehmed Han, bizzat ziyaretlerine varup kendilerine *Baba* diye hitap ederek iltifatlarına ermişlerdir. Hadsiz, hisapsiz meyvelere ve çiçeklere nail olmuştur. Bunlardan *sakız irisi, londrine irisi* ve beyaz yaprağı kokulu bu üç aded gül bunlardan zuhur etmiştir. Ve ondokuz tane zerrin ki *nûr-ı muhammedi*, sarı, la'lindir. *Büyük Süleymanî* sarı ve la'lindir. *Mîr-i ezhâr benâni*, büyük *Süleymani, sarı*, sarı ve la'lin, *cihantab* sarı, *mesnedârâ* sarı, *zeki manend-i süreyyâ* ve *cihangirâsâ, cilve-i ruhsar, nevzuhur süleymânî* sarı, *şâhâne süleymânî* sarı, *cihanârâ süleymânî hemvâr süleymânî, badahşî, ince la'lin, enverî* sarı, ve la'lin, *sultânî* la'lin, *la'lin süleymânî, memdûh süleymânî, münevver la'lin*... Otuz beş aded rûmî lalesi vardır. *Nur-ı cinan, nurü'l-kulub, hayatü'l-kulub, nur-ı cihan, nurü'l-olyn nur-ı behar, nur-ı behişt, nur-ı gülzar, nur-ı gülşen, Nurbahş, gülşen-i zîb, müşevveş, hilaiyye, sürhpuş, siyahi, ziyapuş, mihrimah, müstesna, mülûki, ruhbahş, gülpuş, beyaz kırlangıç, meclisârâ, ha ayi, sultani, sultani kabak, fişne kabağı, eblak, yakuti, şerabi, bıyıklı, al kabak, sultani deveboynu* dahi Frenkten gelüp bunlardan yayılmıştır. □

[1] Suleymaniye Kütüphanesi. Namidiye kitapları, Nu. 1192, 64 yaprak.
[2] Lalenin kadehi ortasındaki siyah benek.
[3] Dişilik organları, yumurtalıkları
[4] Beli, sapı.
[5] Lalenin yapraklarının çevirdiği ve kadehe benzeyen bölümünü meydana çıkarma.
[6] Parmağı, parmağa benzeyen yeri.
[7] Kükürt rengi, açık sarı.
[8] Lalenin kadeh veya sagar denilen çiçeğinin çevresinde bir 'zıh', bir çizgi peyda olmak.
[9] Eteği olmak; lalenin çiçekleri altında etek gibi bir çıkıntı olması.
[10] Çiçekçilerin hasretini çektiği tohum sahibi Kasımpaşalı Pabuccu Mustafa Çelebi'nin yetiştirdiği Rumi lale (Ubeydi, Netayicü'l-ezhar, ypr. 10 vd.
[11] Bir şeyin yerini söyleyip de adını murat etmek gibidir.
[12] Karınsız olup arık ve çelimsiz olmak.
[13] Eyyub'da yetiştirilen ve Serefraz diye ad konmuş olan laleler gibi.
[14] Kükürt renginde, açık sarı renkte olan laleler.
[15] Yazar, bu cumlesini 'doğrusu' diye belirterek 'Alişan' adı verilmiş olan laleler de bunlardandır diye tamamlamıştır.
[16] Nazikçe, tatlı bir şekilde eğilmiş olmak.
[17] Yapraklarının yüzune ait inceliklerin sırrını bildirir.
[18] Nergis'in göbeğindeki göz gibi yuvarlak ve kenarındaki kirpiği andıran yaprakları dolayısıyla göze benzetilmekte, gülun goncasının sapına bitişik olan küçük yaprağa da 'gülün klağı' denilmektedir.
[19] Eski nesrimizde, yazar söylediğini veya söylemek istediğini bir mısra, bir beyt, ya da bir kıt'a ile bir kez daha anlatmak istediği zaman bunu 'mısra, beyt veya nazım' başlığı ile belli eder.
[20] Lalenin her yaprağı için ilk söylenecek söz onun bir kitap olduğudur.
[21] Alameti, şekil ve sureti.
[22] Badem biçiminde.
[23] Hançer biçiminde.
[24] Parmak biçiminde.
[25] Badem biçiminde olun yaprakların bir hokka biçimi alması.
[26] Keskin ve sivri bir şive ile; keskin ve sivri bir yolda.
[27] Çemen erbabı, çemenlikteki öteki çiçekler kılıç oynamanın nasıl olduğunu gördüler.
[28] Dar yoldan. Naz iplikleriyle lalenin kadehi içinde olan güzel ipliklerle; lalenin çiçeği içinde ipliğe benzeyen türlü uzantılarla.
[29] Bir meyveye, ya da çiçeğe yapışık olarak bulunan ve ondan daha küçük olan yaprak, çiçek ve meyve.
[30] Enli, yassı.
[31] Tahta üzerinde sergilenen, ya da satışa çıkarılan laleler.
[32] İnce.
[33] Yumurtalıklarını uzatmak.
[34] Hindistan'da Devletâbâd şehrinde yapılan bir çeşit a'la yazı kâğıdı.
[35] Düz, aynı biçimde ve boyda olmak.
[36] Meryemana eli denilen çiçek; köküne 'domuz arşağı' denilen bir bitki; değerli, tanınmış çiçeklerden bir çiçek.
[37] Türkçe 'neşter' denilen ve kan almak için kullanılan ucu sivri ve keskin alet. Burada lalenin çiçeği içinde, bu aleti andıran ince, uzun saplardan biri.
[38] En alttaki, en aşağıdaki demektir.
[39] Beşinci açıklamalar.
[40] Fitilin iplikleri.
[41] Yapraklarının sertleşmesi.
[42] Nuriosmaniye Kütüphanesi, 3556/4077; 3557/4077, 3558/4078 numaralı yazmalar.
[43] Seçmeler
[44] Başkalarından ayrı ve seçmeler
[45] Beğenilmeyip atılmış; kimsenin beğenmediği
[46] Çıkma. 35.
[47] Destere gibi diş diş olmak.
[48] Çıkma. 29
[49] Kuşaklık.
[50] Kır çiçeği; kırlarda yetişen, çayırlarda biten, kimsenin beğenmediği çiçekler.
[51] Eski çiçekler
[52] Yeni çıkan çiçekler
[53] Tabib Mehmet Aşkî, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî kitapları, Nu.167, 66 yaprak
[54] Kullarının eserinin mukaddemesine süs olsun diye III. Sultan Selimin adını vermeye cesaret etim.
[55] Lalenin kadehi hakkında tarifler
[56] Badem biçiminde olma.
[57] Tohum sarığı; lalede tohumun bulunduğu yer.
[58] Çıkma- 3
[59] Yarım badem biçiminde
[60] İri badem biçiminde
[61] Küçük badem biçiminde.
[62] Uzun badem biçiminde
[63] Kısa badem biçiminde
[64] Lalenin kadehi içinde mızrak gibi uzanan ince ipliklerden biri.
[65] Hançer biçiminde.
[66] Neşter biçiminde. Bk. çıkma, 37.
[67] İnce uzun, iğne biçiminde.
[68] Bkz. Metin.
[69] Bulut renginde.
[70] Elmas renginde, parlak.
[71] Muska şeklinde; omuzdan atılarak takılan muska biçiminde.
[72] Bir parça, azıcık.
[73] Parmak şeklinde.
[74] Parmak şeklinde hamail gibi bk. çıkma. 71,
[75] Yuvarlak.
[76] Bir alameti, ayırd etmek için bir nişanı olmayan.
[77] Hüma kuşunun, hiç konmadığı, durmadan uçtuğu için gölgesinin ne olduğu bilinmiyorsa da bu gölgenin başına düştüğü kimsenin başına devlet konacağına inanılmaktadır.
[78] Beğenilen lalenin tarifi; beğenilecek lalenin alametlerinin ne olduğu.
[79] Çıkma- 35.
[80] Yeni tarif.
[81] Şak olma, çatlama, yarılma.
[82] Destere şeklinde, diş diş.
[83] Kıvrılmak, bükülmek.
[84] Etli, semiz, dolgun.
[85] Ay yenisi şeklinde.
[86] Nuriosmaniye Kütüphanesi, Nu. 3559/Ypr. 70.
[87] Ubeydi, anlattığı çiçekçilerin doğrudan adlarına geçmeyerek, önce, onların kişiliğini ve değerlerini belirtmek için bir takım sıfatlar sıralamaktadır.
[88] İran parası; mangır ve gümüş para: para, bir İngiliz lirasının yirmide bir değerinde bir para.
[89] Ubeydi'nin Evreng-i zîb adındaki lale için söylediği farsça beytin ikinci dizesinin anlamı şudur: Cihan *evreng-i zîbi*, ayın ondördü gibi âleme hâkim kılmıştır.
[90] Bk. aynı yer.
[91] Çıkma, 29.
[92] Aynı yer, ypr. 11b.
[93] Bir geceyi ihya etmek, geceyi ibadetle, namaz ve dualarla uyanık geçirmek.
[94] Ermiş, veli, keramet sahibi.
[95] Esami-i Şükûfe, aynı yer, ypr. 35a.
[96] Ferman için bkz., aynı yer, ypr, 35a vd.
[97] Aynı yer, ypr. 43b.

Hatırlatma.- Bu yazıda yeralan Lale ile ilgili kelime ve terimlerin bazılarını, dilimizde baş vuracak bir kaynak bulamadığım için ancak metnin yardımıyla karşılamağa mecbur olduğumu okuyucu elbette anlayacaktır.

19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri II

STANFORD J.SHAW

Meclis hemen, Meclis-i Vâlâ'nın son yıllarında biriken yaklaşık iki yıllık yasama işlemlerini gerçekleştirmek için kolları sıvadı. 14 Kasım 1854/21 Sefer 1271'de yayınlanan resmî *Hatt-ı Hümayun*'la, meclisin yetki ve görevlerinin dökümü yapıldı.[54] Öncelikli vazifesi, 'devlet işlerini düzene koymak ve başarıyı arttıracak gerekli organizasyon ve çalışmaları tartışıp incelemek'ti. Bu amaca ulaşmak için, halen varolan kanunlarda değişiklik önerecek ve gerekiyorsa kendi hazırlayacağı yeni kanunlarla değiştirecekti. Ayrıca, konseyler, bakanlıklar, daireler, okullar ve diğer devlet kuruluşlarına ilişkin, yürürlükteki kuralları sorgulamak ve bunlar için gerekiyorsa tümüyle yeni nizamnameler düzenlemek ya da yeni yasalar çıkarmakla da yükümlüydü. Ayrı dairelere, kendi yeni ya da değiştirilmiş nizamnamelerini tanzim etme yetkisi tanınmıştı; ancak bunlar, Tanzimat Meclisi'nin onayından geçmeden yasalaşamazdı. Tavsiyelerini, önerilen kanunlara ilişkin lehteki ve aleyhteki görüşleri içeren *mazbatalar* ve her yasa ve tüzük önerisinin metnini ayrıntılarıyla gösteren tutanaklar *(layiha)* ile birlikte iletecekti. Bunlar sonra Bakanlar Kurulu'nda görüşülecek, bir İrade ile son hükmünü vermesi için Sultan'a gönderilmeden önce Kurul tarafından reddedilebilecek ve/veya tamamen ya da bazı maddeleri değiştirilebilecekti. Bu işlemden geçen bir taslak, sözkonusu olan yalnızca ufak tefek üslûp değişiklikleri bile olsa, ancak aynı yollardan geçerek değiştirilebilirdi. Bakanlar Kurulu, Tanzimat Meclisi'nin yasama işine müdahale etmemesi için uyarıldı, buna karşılık Meclis'e de, bütün fiilî idareyi Bakanlar Kurulu'na bırakması tembihlendi. Evet, yasama tekliflerini kabul veya reddetme hakkı tanınarak Bakanlar Kurulu'na Tanzimat Meclisi karşısında bir üstünlük sağlanmıştı, ama Tanzimat Meclisi de İmparatorluk yasalarını çiğneyen bütün bakan ve eşit rütbedeki diğerlerini sorgulama yetkisine sahipti. Böylece ikisi arasında 'dinamik bir gerilim' oluşturulmuştu.

Tecrübe kazandıkça geliştirilmek kaydıyla, Meclis'in müzakere ve kararlarını düzenleyen nizamnameye dokunulmadı. Bunların yasa haline gelmesi, daha sonra, 28 Ocak 1855/9 Cumada 1271 yılında gerçekleşebildi.[55] Üyeler, düşüncelerini özgürce ifade etmeye teşvik ediliyordu. İttifakla ya da oyların üçte ikisinin ekseriyetiyle alınan kararlar, nihaî mazbatada her iki tarafın da belirttiği temel görüşlerle birlikte yeralmak zorundaydı. Tasarı önce genel çizgileriyle tartışılacak, Konsey onayladıktan sonra, yasa tasarısının maddeleri tek tek müzakere ve oya sunulacaktı.

Daha sonraki yıllarda, Meclis çalışmalarını sürdürürken, çalışma yöntemleri de geliştirildi. Genellikle bir başkanla altı üyeden oluşan Meclis'te yasal çoğunluğu sağlamak için bunların üçte ikisinin hazır bulunması gerekiyordu. Başta, vekiller de çoğunluğu sağlamak için sayılabiliyordu, ama kısa süre sonra bu uygulamadan vazgeçildi. Meclis kâtibi, günlük müzakerelerin bir *hülâsa*'sını hazırlıyor, buna, bir konuyu tartışmak için ne kadar zaman harcandığı, hangi kararların alındığı ve hangi gerekçelerin öne sürüldüğü gibi bilgileri de ekliyordu. Bu notlar, günlük tutanakta *(müzakere ruznâmesi)* toplanıyor ve ancak Meclis'in bir sonraki oturumunda okunup onaylandıktan sonra, daimî sicile geçiriliyordu. Nihaî raporlar ve yasa önerileri, İmparatorluk matbaası, *Matbaa-i Âmire*'de basılıyor ve Tanzimat Meclisi ile Bakanlar Kurulu üyelerine dağıtılıyordu. Bakanlar Kurulu, bu önerilerin üslûp ya da özünü değiştirdiği takdirde, değişikliği ve gerekçelerini *zeyl* denen özel eklerde belirtiyor, bunlar orijinal belgelerle birlikte Sultan'a gönderiliyordu. Yüksek memurların davalarına da aynı şekilde bakılıyor, üyelerin farklı görüşlerini belirten mazbatalar, Bakanlar Kurulu'nun ve Sultan'ın onayını bekleyen tüm hükümler eklendikten sonra işleme konuyordu. Tanzimat Meclisi üyeliği gerçekte, vekillik veya vezirlik ve dinî bir rütbe olan, aktif ya da emekli *sadr* rütbesiyle sınırlıydı, ancak 1857/1273'den sonra *melike paye*'sine sahip *Ulema*'nın da atanmasıyla Meclis'teki din adamlarının sayısı giderek arttı.[56]

Tanzimat Meclisi aslında Meclis-i Vâlâ'nın yasama ve düzenleme sorumluluğunu üstlenmek için kurulduğu hal-

Stanford J. Shaw

Yaşamı ve Yapıtları

ABD'li Türkolog Shaw, Musevî kökenli olup 5 Mayıs 1930'da Minnesota'da doğmuştur. Stanford Üniversitesi'nde Tarih okumuş ve Master yapmıştır (1947-52). Daha sonra, Princeton Üniversitesi'nde Yakın Doğu Tarihi üstüne Master (1955) ve Doktora dereceleri almıştır. 1958-66 yıllarında Harvard'da asistan ve doçent olarak bulunmuştur; 1966'da misafir profesör sıfatıyla gittiği Los Angeles'teki California Üniversitesi'nde, 1968'den bu yana Türkiye ve Yakın Doğu Tarihi profesörlüğü yapmaktadır.

1966'da Ezel Kural hanımla evlenen Prof. Shaw'un bir kızı vardır. 1986'da Boğaziçi Üniversitesi'nin fahrî doktora verdiği Shaw, T.Tarih Kurumu'nun da Şeref üyesidir.

Yayımlanan ilk kitapları, Osmanlı döneminde Mısır'la ilgili olan Shaw, Türkiye hakkında da önemli iki yapıt yazmıştır: ***Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*** *[Eskiyle Yeni Arasında: III. Selim zamanında Osmanlı İmparatorluğu] (Harvard Univ. Press, 1971), ve* ***History of the Ottoman Empire and Modern Turkey****, 2 cilt, ikincisi eşi Ezel Kural'la birlikte (Cambridge University Press, 1976-77). Bu kitap, 1983'te Türkçeye çevrilip E Yayınları arasında çıkmıştır.*

Prof. Shaw, ***Colliers, Britannica, Islam ve Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye*** *ansiklopedilerine katkıda bulunmuş, Yakın Doğu tarihine ilişkin birçok makalesi bilimsel dergilerde yayımlanmıştır.*

de, Meclis-i Vâlâ feshedilmedi ve bu iki organ 1861'de birleştirilene dek varlığını sürdürdü. Aralarındaki ayrım hiçbir zaman, Tanzimat Meclisi'nin kuruluş nizamnamesinde belirtildiği kadar açık seçik olamadı. Kendisini salt yargı göreviyle sınırlamayan Meclis-i Vâlâ, kanunları araştırmak ve yürürlüğe koymak işlevini de hep sürdürdü. Gördüğümüz gibi Tanzimat Meclisi de belli bir yargı otoritesinden yoksun değildi. Bu iki meclis arasındaki fark, ancak belgelerin ve sicillerinin dikkatle incelenmesiyle anlaşılabilir. Tanzimat Meclisi dikkatini gittikçe daha fazla, özel hükûmet daireleri ve başka organlar oluşturan ve bunları örgütleyen nizamnamelerde yoğunlaştırırken, Meclis-i Vâlâ hükûmetin günlük meselelerine ve saygınlığı giderek artan ortağının ilgilenmediği diğer konulara ait kanun ve iradelerle uğraşıyordu. Tanzimat Meclisi Âli ve Fuad hâkimiyetindeki dönemde faaliyet sahasını genişletirken, Meclis-i Vâlâ düşmanları başa geçmeden önceki otoritesinin hiç olmazsa birazını geri aldığından, bu iki organın güç ve yetkisi, bir noktaya kadar, 'Tanzimat Adamları'nın siyasal durumlarıyla doğrudan bağıntılıydı, denebilir.

Hükûmete ait organları oluşturmak ve yeniden düzenlemek, Tanzimat Meclisi'nin vaktini giderek daha çok aldığından, Meclis-i Vâlâ'nın etkinliği öylesine arttı ki, bir noktadan sonra, eski halinden hiçbir farkı kalmadı. Artık fazlasıyla yoğunlaşan görevlerini sürdürebilmek için her biri üç üyeden oluşan beş uzmanlaşmış komiteye bölündü: *Mülkiye, Maliye/Evkaf, Hariciye, Askeriye ve Deavi/Polis.* Bunlar, tekliflerı, raporları ve benzerlerini ayrı ayrı okuyup değerlendiriyor ve incelediği her konuda bir rapor *(mezkere)* hazırlıyordu. Daha sonra Meclis-i Vâlâ'nın tüm üyeleri tarafından okunan bu rapor, onaylanırsa, tıpkı Tanzimat Meclisi'nin önerileri gibi, Bakanlar Kurulu'na gönderiliyordu. Komite toplantıları erken, sabah namazından, genel konsey toplantılarıysa akşam namazından hemen sonra yapılıyordu. Tanzimat Meclisi'nde geçerli olan müzakere ve karar alma kuralları, Meclis-i Vâlâ ve komitelerinde, daha doğrusu İmparatorluk'taki tüm yasama ve yönetim meclislerinde de aynen uygulanıyordu. Meclis-i Vâlâ genellikle haftanın bir gününü, çoğunlukla daha alt seviyedeki bölgesel mahkemelerin kararlarından doğan temyiz başvurularından oluşan yargı vazifesine ayırıyordu. Yerel yöneticilerin bütün tayinleri resmî onay için Meclis-i Vâlâ'ya sunuluyordu, ama komitelerin normal şartlarda bu tür atamalara itiraz ettiği pek enderdi. Bir komiteden fazlasını ilgilendiren bir konu olduğunda, biraraya geliyor ve Meclis-i Vâlâ'nın karşısına çıkmadan önce ortak karara varıyorlardı.[57]

Başlarda, her şeyi kapsayan Meclis-i Vâlâ'nın varlığı, Tanzimat Meclisi'ne belirli görevlerine yeterli ve etkin bir şekilde eğilmek olanağı sağlıyordu. Ancak Osmanlı hükûmetinin ve özellikle Meclis-i Vâlâ'nın çalışma alanı genişledikçe, Tanzimat Meclisi'nin gidermek üzere kurulduğu güçlükler, yeniden başgösterdi ve Meclis-i Vâlâ'nın çalışmalarına sekte vurmaya başladı. Üye sayısı giderek arttı ve 1858/1275 yılında[58] otuzsekize ulaştı ki, bu, hiçbir vazifeyi yeterli, gayretli ve içten bir şekilde gerçekleştiremeyen hantal bir kalabalık ve düzensizlik demekti. Görevlerini şu veya bu bahaneyle aksatmak, üyelere gittikçe daha kolay gelmeye başladı. Müzakereler gitgide daha da düzensiz ortamlarda yapılır olmuş, üyeler arasındaki kişisel ve politik bölünmeler yüzünden en basit konularda bile çoğunluğu sağlamak güçleşmişti. Benzeri tıkanıklıklar, yerel konseylere de sıçradı ve Tanzimat bir kez daha, ikinci kuşak 'Tanzimat Adamları' iktidara geçmeden önceki karakteristik bunalımına düştü.[59]

İlk iş olarak, bizzat Meclis-i Vâlâ'yı 29 Eylül 1858/20 Sefer 1275 tarihli bir kanunla yeniden düzenleyerek, soruna çare arandı.[60] Üye sayısı ondört'le sınırlandı, üyelerin özel izin almaksızın toplantılarda bulunmamaları yasaklandı, bu kurallara uymayanların ve diğer kuralları çiğneyenlerin Meclis'ten derhal uzaklaştırılacağı açıklandı. Yönetimde düzeni sağlamak için daha önceki beş komitenin yerine iki komite kuruldu; kanunları hazırlayan *Cemiyet-i Tatbik-i Kavanin* ve adaletten sorumlu *Cemiyet-i Hükm.* Ancak kısa süre sonra bunun, aynı bildik kartların yeniden karılması demek olduğu anlaşıldı. Yeni kurullar hiçe sayılıyordu. Meclis-i Vâlâ ağır aksak çalışmasını sürdürüyor, bu uyuşukluğu o âna dek enerjik ve yeterli kalmayı başaran Tanzimat Meclisi'ne de sirayet ediyordu. Buna bir tepki olarak, yeni toplantı ve tartışmalar yapıldı ve Bakanlar Kurulu, her iki konsey hakkında da oldukça kapsamlı bir soruşturma başlattı. Sonunda temel sorunun, bu iki meclisin bünyesinde değil, sınır çizgileri yeterince belirgin olmadığından aynı konulara eğilmeleri ve bir bakıma diğerinin enerji ve inisiyatifini son damlasına kadar emmelerine yolaçan müşterek varlıklarında yattığı sonucuna varıldı. Yeni sorunlarla ba-

şetmek için yeni kurumlar yaratıp bunları eski haleflerinin yerine resmen geçirmeyi ya da birbirine bağlamayı savsaklayan geleneksel eğilim, Osmanlı siyaset hayatında giderek tırmanan sorunların gerçek nedeni gibi görünüyordu.[61]

(C) Meclis-i Ahkâm-ı Adliye

BU soruşturmaların sonucunda, İmparatorluk'taki yasama işlemini modernleştirmek amacıyla, 9 Eylül 1861/4 Rebi I 1278 tarihli bir yasayla iki yasama meclisi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye (ya da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye) adıyla tek bir organ halinde birleştirildi.[62] Yeni meclis, görece üstün ve özerk üç şubeye ayrıldı: *Kavanin ve Nizamat Dairesi* ya da diğer adıyla *Kavanin Meclisi*,[63] *Mülkiye ve Maliye Dairesi* ya da *Mülkiye-i Tanzimat Meclisi*[64] ve *Muhakemat Dairesi*. Kavanin ve Nizamat Dairesi, daha önce hem Tanzimat Meclisi hem de Meclis-i Vâlâ'nın yürüttüğü temel yasama görevini üstlendi. Tasarıları kabul ediyor, sorunların nedenini araştırıyor, hem bölümlere ait kuralları hem de hükûmetin günlük çalışmaları için gereken özel yasa ve tüzükleri hazırlıyordu. Mülkiye ve Maliye Dairesi, hükûmetin yönetim teknik ve usüllerini hem merkezî hem de yöresel düzeyde incelediği gibi, gerekirse değişiklik öneriyor ve malî kaynak yaratacak yasaları çıkarıyordu. Muhakemat Dairesi bir *Divan-ı İstinaf* olarak, yerel hukuk konseylerinin aldığı davaların temyiziyle ilgileniyor ve Birinci Mahkeme sıfatıyla, kanunları çiğneyen merkezî hükûmet memurlarının davalarına bakıyordu. Genelde Meclis-i Ahkâm-ı Adliye olsun, özel şubeleri olsun, müzakere konularını ve yasa tasarılarını kendi inisiyatifleriyle oluşturdukları gibi, dışarıdan gelen önerileri de dikkate alıyordu. İş akışını hızlandırmak ve üyeleri politik baskılardan kurtarmak için, nizamnameye üç yeni hüküm getirildi: (a) Meclise, hangi sırayla iletildiğine değil, sorunların önem sırasına göre çalışma düzenini ayarlamak yetkisi verildi; (b) en önemlileri hariç tüm yasaları çıkarmada salt çoğunluğun yeterli olduğu açıklandı ve (c) önemli problemlerde gizli oylama hakkı tanındı.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeleri gerçekte Bakanlar Kurulu tarafından atandığından, bu kurulu etkin biçimde denetleme yetkisi, hükûmetin yönetim biçimini soruşturma hakkını elinde bulundurmasına rağmen, oldukça sınırlıydı. İdareci kadroları sorgulama ve uyarma, bu tür işlerde çalışan memurların hatalarını araştırma yetkisine sahipti, ama ancak Meclis üyeleri daha sürekli ve bağımsız bir konum kazandıktan sonradır ki, daha etkin denetimlerin tohumu atılabildi. Ancak o sıralarda Meclis en önemli işlevi olan yasama konusunda, daha önceki yasama konseyleriyle aynı konumdaydı. Tüm üyelerden, bir kez karar alındıktan sonra çoğunluk kararını desteklemeleri isteniyordu, ama üye ve bakanlara, resmî mazbatalardaki öneri ve bilgilere katkıda bulunmak ya da farklı görüşleri eklemek izni tanınmıştı. Kanun son şeklini aldığında, çoğunluğun olduğu kadar bu bireysel ve azınlık görüşlerini de yansıtırdı, zira Sultan ve çevresindekiler, her yasama olayında, tüm fikir ve görüşlere dayanarak karar vermekte özgürdüler. İşte 1861 ile 1868 yılları arasında varlığını sürdüren yeni yasama kurumunun yapısı böyleydi.

Peki, Meclis-i Ahkâm'ın vazifesi ve önemi neydi? *Tanzimat* adlı klâsik incelemesinde Edouard Engelhardt, kuruluşundan sonra Meclis'in yalnızca bir kez toplandığını ileri sürer.[65] Roderic Davison ise, Tanzimat'ın son yarısına ilişkin yararlı çalışmasında, bu iddiayı 'olanaksız' diyerek reddeder, ancak '1861'den sonra bu konseyin etkin ya da etkili olup olmadığı belli değil' sonucuna varır.[66] Ancak o döneme ait Osmanlı devlet kayıtları dikkatle incelendiğinde, Meclis'in düzenli ve sürekli biçimde toplanmakla kalmayıp, İmparatorluğun başta gelen yasama organı ve Tanzimat'a ilişkin çoğu kanun ve nizamnamenin kaynağı olduğu da açıkça görülecektir. Sultan, yıllık Babıâli ziyaretlerini Meclis-i Ahkâm'a yapmaya başladı. Yıllık 'Taht Konuşması'nı da Bakanlar Kurulu yerine artık Meclis yapıyordu ki, bu da o sıra yasama inisiyatifinin kimin elinde olduğunu açıkça gösterir.[67] Meclis-i Ahkâm'ın o yıllardaki çalışmalarını ayrıntılı biçimde incelemeye yerimiz elvermez, çünkü doğrusu böyle bir araştırma bütün Tanzimat tarihinden başka bir şey olmayacaktır. Meclis'in o sıradaki faaliyetleri hakkında bir fikir edinebilmek için kendimizi yalnızca iki yılla sınırlayalım. 1862-3/1279-80 yılları arasında[68] Mülkiye ve Maliye Dairesi vaktinin çoğunu, Hazine-i Âmire'nin iç yapısını ve idarî çalışmalarını yeniden düzenlemek için harcıyordu. Hazine'yle kişiler arasındaki sürtüşmelerden kaynaklanan sorunlara önem verildi ve memurların vergi mükelleflerine zulmetmelerini engelleyici yasalar çıkarıldı. Ayrıca, yetenekli kişilerin hükûmette görev almalarını teşvik etmek için çaba harcanıyordu; idarî okullara girme yaşı ve şartlarında indirim yapmak, bürokrat maaşlarını arttırmak, şahsî inisiyatifi geliştirmek için bürokratik kuralları değiştirmek, gibi. Daire, becerikli kişileri kaymakam ve müdür olarak atayabilmek için özen gösteriyordu, ayrıca her pozisyona en iyi vasıflara sahip adayın seçilmesini sağlayacak alt-komisyonlar kurulmuştu. Başlıca idarî okul olan Mekteb-i Mülkiye, açıktaki tüm memuriyetleri dolduracak yeterli mezunu henüz veremediğinden, dışarıdan atamalar sürüyordu, ama okulun imkânlarını ve hoca sayısını arttırmak için büyük gayret sarfedildi ve birkaç yıl içinde, hükûmetteki bütün mevkiler, okul mezunlarınca doldurulur hale geldi.[69] Meclis-i Ahkâm aynı zamanda, yerel konseylerden gelen, konuya ilişkin kapsamlı rapor ve önerilere cevaben, İmparatorluğun bayındırlık işleriyle de ilgileniyordu. Yeni yollar, telgraf hatları, demiryolları ve benzeri yapımlara ilişkin tavsiyeleri düzenli biçimde inceliyor ve gerekli fon sağlandığında özel projeleri de onaylıyordu. Meclis'in çalışma yöntemleri, *Cemiyet-i Tefrikiye* denen yeni bir alt-komitenin kurulmasıyla modernleştirildi. Bu komite, Meclis'e gelen tüm yazışma ve önerileri alıp ilgili şubelere iletiyordu. Ayrıca, her sorun için elde edilebilecek bütün bilgileri toplamakla da görevliydi. Böylece şubeler, kendilerini asıl işlerine, bu bilgileri uygun yasalara aktarmak işine verebiliyorlardı.

Aynı yıl, *Kavanin ve Nizamat Dairesi* yirmi maddelik, ayrıntılı bir yasa tasarısı hazırladı: (1) mülkiyet için *Şeriat* hükümleri, (2) asılsız davalar için mahkemeye başvuran davacılara uygulanacak para cezaları ve diğer cezalar, (3) devlet ormanlarının idaresi ve icara verilmesi, (4) tütün tekelinin yönetimi, (5) enfiyeden alınan vergiler, (6) taze tütünün depolanması, işlenmesi ve satışı, (7) nargile tütününün vergilendirilmesi, (8) dükkânlarda satılan tütünlerin vergilendirilmesi, (9) eczane reçeteleri hakkında daha önce yayınlanmış nizamnamelerde değişiklik, (10) Bulgaristan'da silâh taşınmasına ait kurallar ve yollarda düzeni sağlayacak yeni bir polis örgütünün kurulması, (11) İmparatorluk için yeni bir vergi tahakkuk sisteminin kurulması, (12) pamuk üretimini teşvik edici nizamname, (13) İstanbul cadde ve kaldırımlarının onarımı için kurallar, (14) İstanbul ve çevresinde inşaat nizamnamesi, (15) Köstence'deki su sıkıntısını gidermek için sulama kanal ve makinelerinin tesisi, (16) gümrük vergi reformları, (17) İmparatorluğun tüm cadde ve yollarının onarımına ilişkin kurallar, (18) yabancı para

mübadelesinin denetimi, (19) yeni iskele ve liman hizmetlerinin vergilendirilmesi ve (20) denizcilik kanunlarında değişiklik. Bu tasarı hiç değiştirilmeden yasalaştı. *Muhakemat Dairesi*, hem Asliye hem de İstinaf mahkemesi sıfatıyla 1030 davaya baktı. Bunlar 118, kamu düzenini bozma, 14 rüşvet alma, 23 devlet malını çalma, 29 devlet memuruna saldırma, halka zulmeden 3 resmî memurun yargılanması, 9 kalpazanlık, 3 sahte imza, 7 devlet binasında yangın çıkarma, 395 cinayet, 56 tehdit, 97 hakaret, 7 kız kaçırma, 2 yalancı tanıklık, 3 iftira, 231 hırsızlık ve 3 ticarî sahtekârlık davasıydı.

1863-4/1280-81 yıllarında Mülkiye ve Maliye Dairesi, hükûmet şubelerinin masraflarını kısıtlayan ve denetleyen, aynı zamanda yerli sanayi ve ticareti teşvik edici ayrıntılı nizamnameler yayınladı.[70] Büyük kentlerde, ticarî ihtilâf davalarına bakan *Mahkeme-i Ticaret* ile sanayi ve ticareti düzenleyecek özel bir polis örgütü kuruldu. Karadeniz'in Anadolu kıyılarında çalışacak bir gemi acentasının kurulmasına ilişkin kararname çıkarıldı. Pamuk üretiminde gerekli tohum ve makina ithalini ve dağıtımını düzenleyecek yeni bir yasa çıkarıldı. Daire, Tanzimat yasalarının işleyişini incelemek üzere kendi müfettişlerini gönderdi, güveni kötüye kullandığı anlaşılan memurlar cezalandırılıp azledildi ve bölgesel temsilci konseylere üye seçimlerini ıslah etmek için yoğun çaba harcandı. Merkezî denetiminin taşrada sıkılaştırılmasını sağlayacak telgraf sistemini, idarî bir araç olarak yaygınlaştırmak amacıyla, yeni nizamnameler hazırlandı. Çerkezistan ve Kırım'dan İmparatorluğa akan göçmenleri kabul edip yerleştirmek için kanunlar çıkarıldı. Taşradaki yol ve okul sayısını arttırmak için çaba harcandı, İstanbul'da işçi yetiştirecek *Mekteb-i Sanayii* açıldı. Aynı yıl Kavanin Dairesi, merkez hükûmeti için yeni muhasebe sistemleri oluşturan, merkez hazinesini yeniden düzenleyen, devlet hapishanelerindeki tutuklulara doğru dürüst davranılmasını sağlayan, tarım denetleme memurları düzenleyen ve inşaat, tarım ve tuzla ilgili yeni devlet daireleri oluşturanlar dahil, yirmi-üç yeni yasa çıkardı. Muhakemat Dairesi, çeşitli türde 1575 davaya baktı.

Meclis-i Vâlâ, varlığı süresince aynı oranda aktifti. Etkisini her zaman sürdürdüğü gibi, o sırada İmparatorluğu dönüştüren Tanzimat yasalarının akışında da vazgeçilmez bir yeri vardı.[71] Eleştiriliyordu tabiî, özellikle o dönemde ortaya çıkan popüler ve görece özgür basın tarafından, ama eleştirilerin çoğu, Meclis'in etkinliği çok fazla arttığı için yetersiz kalmasına ve bazen zâlimliğe varacak ölçüde bireylerin yaşamlarına müdahale etme eğilimine yönelikti. Bunlar düzeltilmeliydi ve zamanla düzeltildi de. Tenkitlerin çoğu, Meclis'le doğrudan ilişkisi olmayan, siyasî güdülerinin yönlendirdiği kişilerden geliyordu. 'Genç Osmanlı' aydınları, Tanzimat'ı fazla otokratik ve merkezci buluyor, Sultanın teb'alarına yönetime katılacak ve hükûmetin keyfî tutumuna karşı kendilerini daha gayretli ve etkin biçimde savunabilmelerini sağlayacak bazı olanakların tanınmasını istiyorlardı.[72] Meclis-i Ahkâm sırf kuruluş amacına ulaşmakta yetersiz kaldığı için değil, değişen istekleri karşılayacak nesnelliği gösteremediği için de, hoşnutsuzluklarını yöneltebilecekleri uygun bir hedefti. Gayri-Müslimlere yeterli oranda temsil hakkı verilmediğini düşünen Avrupalı diplomat, konsolos, tüccar, gazeteci ve gezginler de Meclis-i Ahkâm'ı, dolayısıyla Osmanlı hükûmetini eleştiriyor, Hıristiyan kurum ve yöntemlerinin, Müslümanların kendi inisiyatif ve tecrübeleriyle geliştirdiklerinden çok daha üstün olduğu yolundaki o temel önyargı, tüm fikir ve görüşlerini yönlendirdiğinden, gayri-Müslimler tarafından işletilip denetlenmeyen bütün ıslahat çabalarının başarısızlığa mahkûm olduğunu ileri sürüyorlardı. Bölgesel temsilci konseylerinin ve yeni kurulan yerel,sivil adalet sisteminin başarısı, eskiden, bu tür önlemlerin kaçınılmaz olarak yıkıcı ve ayrılıkçı etkiler taşıyacağına inandıkları halde 'Tanzimat Adamları' arasında bile, bu eleştirilere benzeri reformların merkezî seviyede de uygulanabileceği inancını yaygınlaştırdı.

(D) Şûrâ-yı Devlet

Görünen o ki, değişiklik için gerekli model bu kez Avrupa'dan geldi. 1867'de III. Napoleon'un otokrasisi sona ermiş, bu da Tanzimat'ın aynı akıbete uğratılması gerektiğine inananları cesaretlendirmişti. Fransa ve Avusturya'da Devlet Konseyleri'nin yasama gibi yönetmede de başarılı araçlar olarak ortaya çıkması üzerine, Âli, Fuad ve çevresindekiler bu organların, Osmanlı yerel konseylerini merkezî düzeyde tanzim etmek, yetkinleştirmek ve denetlemek için en iyi yol olduğuna inanmaya başladılar. 1867'deki Avrupa yolculuğunda bu organların çalışmasına bizzat tanıklık eden Sultan Abdülaziz, bunların Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutî ve temsilî hükûmeti tesis edecek ya da gerekiyorsa mutlakiyeti yeniden yerleştirecek birer araç olabileceğini düşünmeye başlamıştı.[73]

Bir Osmanlı Şûrâ-yı Devlet'i kurma önerisi, Meclis-i Ahkâm'ın özel bir komitesi tarafından, 7 Eylül 1867/8 Cemazi I 1284 tarihli bir raporla yapıldı.[74] Ancak, modelin Avrupalı niteliği vurgulanırken, tarif edilen organ, Osmanlı seleflerini fazlasıyla andırmaktaydı. Devlete ilişkin 'genel konuların tartışma merkezi' olacaktı. Gereken yasa ve kuralları araştırıp, Sultan'ın onayı için teklifler hazırlayacaktı. Bundan başka, yönetici kadroların davranış ve çalışmalarını soruşturacak, ondan gelen değişiklik önerilerini dilekçe halinde Sadrazam ve diğer ilgili memurlara iletecekti. Hükûmetle halk arasındaki davalara bakacak, karar verecek ve yerel mahkemelerin karara bağladığı davalar için son temyiz mahkemesi olarak görev yapacaktı. Memurların davranışlarına ilişkin soruşturmalarda ve hükûmet dairelerinde başgösteren tüm sorunlarda fikir beyan edecekti. Son olarak da, her yıl yapılan bölgesel temsilciler toplantısından *(Meclis-i Umumî)* düzenli olarak yıllık yasama önerileri alacak, bu toplantılara katılan delegeler, raporlarını Şûrâ-yı Devlet'le müzakere edip onun kararını alana dek başkentte kalacaklardı. Rapor, organizasyon açısından oldukça moderndi. Meclis, Tanzimat'ı o sıra meşgul eden önemli idarî konularda, seleflerine pek benzemeyen, beş bölüme ayrılacaktı: (a) İdare/Polis/Askeriye; (b) Maliye/Evkaf; (c) Adalet; (d) Bayındırlık/Ticaret/Tarım ve (e) Eğitim. Şûrâ-yı Devlet'in başkanlığını üyelerden biri değil, daimi bir Başkâtip ve beş yazmanın yardım ettiği bir bakan üstlenecekti. Ve nihayet, adlî davaların sonuçlandırılması ondan alınıp, yeni oluşturulan bir Adalet Konseyi'ne verilecek, böylece yasama ve yargılama, merkezî seviyede birbirinden ayrılmış olacaktı. Bu aşamada, Konsey'de halkın temsil edilmesi hiç dikkate alınmamıştı.

Komitenin raporu, Osmanlı hükûmetinin 1867-8 sonbahar-kış müzakerelerinin gündemini belirledi. 1868 yılı Şubat ve Mart aylarındaki oturumlar Sultan Abdülaziz ve (Âli Paşa sorunları çözmek için Girit'te kaldığından) Başbakanlık görevini üstlenen Fuad Paşa'nın önderliğinde yapıldı.[75] Pek çok yabancı ve Osmanlı memur danışmanlık için çağrıldı ki, bunların en belli başlı ve nüfuzluları, daha sonra *Mecelle* komisyonunun başkanı olan ve hem *Ulema* hem de yönetici sınıfın en etkin temsilcisi Ahmet Cevdet Paşa,[76] Tanzimat'ın yerel reformcularının önde gelenlerinden Ahmed Midhat Paşa, bir

tür temsilî sistemi savunan Osmanlı bürokratlarının en ünlüleri ve Âli Paşa'nın en yakın arkadaşlarından ve akıl hocalarından biri olan liberal Fransız elçisi Nicholas-Prosper Bourée idi.[77] Âli Paşa'nın Girit'ten gönderdiği ve orada canla başla yerleştirmeye çalıştığı temsilî sistemin yeni konseye de uygulanmasını öneren mektupları özellikle önemliydi.[78] Bir tür temsilciliğin sonunda bu yeni organın bünyesine katılabilmesi, bu insanların ısrarıyla mümkün olabilmiştir.

28 Mart 1868'de Sultan'ın huzurunda toplanan Bakanlar Kurulu, yeni ıslahat hareketinin temel hatlarını nihayet çizebildi. Meclis-i Ahkâm, ayrı yasama ve yargı organlarına bölünecek, dinine bakılmaksızın bütün kuralların yasama organında temsil edilebilmelerini sağlayan bazı değişiklikler yapılacaktı.[79] Şûrâ-yı Devlet'i yasama organı olarak ilân eden asıl yasa, 2 Nisan 1868/8 Zilhicce 1284'de, bizzat Şûrâ-yı Devlet'in hazırladığı taslağa dayanarak çıkarıldı.[80] Reformun ana maddesi, hükûmetin iki temel vazifesi olduğu ilkesiydi: Kanun ve nizamnameler düzenleyerek bunların en uygun biçimde uygulanmasını sağlamak ve halkın hayatını, malını ve onurunu korumak için gereken yasaları çıkarmak ve ihlâl edilmeleri halinde bunları yorumlamak. Devletin ilk görevi, yasama ve uygulamaydı. Bu işlevlerin, adlî ve yasal konularla karşılıklı müdahalesini önlemek için bu konuların tamamen ayrı ve bağımsız kadrolar tarafından yürütülmesi gerekiyordu, aksi takdirde adaletin, hükûmetin daha âcil ihtiyaçlarını sağlayabilmek uğruna ihlâl edilmesi kaçınılmazdı. Yasama ve adaletin ayrılması, taşrada çoktan gerçekleştirilmişti. Oradaki tecrübeler yeni sistemin yararlılığını kanıtlamıştı, şimdi yapılması gereken, prensibi merkezî Osmanlı hükûmetine de uygulamaktı. Şûrâ-yı Devlet bu nedenle, yalnız devlet meseleleriyle uğraşmak, yasa ve nizamları çıkarmak ve bunları uygulamak için kurulmuştu. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adındaki ikinci bir meclis, adlî konularla ilgilenmek, devletin yasa ve nizamnamelerine bağlı davalara bakmak ve kurulmakta olan sivil *Nizamiye* mahkeme sisteminin son temyiz makamı olarak görev yapmak üzere oluşturulacaktı.[81] Burada, reformun yalnızca yasama cephesine, 1868'den önce İmparatorluk'ta yeralan tüm yasama gelişmelerinin son noktası ve 1876-8 Parlamentosu'nun habercisi olan Şûrâ-yı Devlet'e eğileceğiz.

Şûrâ-yı Devlet'in, genel yönetim meselelerini tartışacak ve kanunları çıkaracak merkezî devlet kurumu olduğu açıklandı. Görevleri şunlardı: (a) Bütün kanun ve nizamname tasarılarını incelemek ve hazırlamak, (b) genel yönetime ilişkin 'yetkisi dahilindeki' tüm konuları araştırmak, incelemek ve fikir beyan etmek, (c) yasama, idarî ve adlî organlar içinde veya birbirleri arasında çıkan tartışmalarda kararı vermek, (d) yürürlükteki yasa ve nizamlara ilişkin, idareci kadroların gönderdiği rapor ve belgelere danışmanlık yapmak, (e) olağan ceza kanunları ya da Sultan'ın özel iradesiyle kendisine iletilen, suistimalle suçlanan devlet memurlarını yargılamak, (f) Sultan ya da bakanların kendisine devrettiği bütün konularda danışmanlık yapmak ve (g) yerel konseyler, memurlar ve özel şahısların tavsiyelerini dikkate almak ve kabul edilebilirse, yasalaştırmak.

Şûrâ-yı Devlet'in üye sayısı elli olarak saptandı. Her biri onar üyelik beş bölüme ayrılmıştı: (1) İçişleri/Savaş, (2) Maliye/Evkaf, (3) Adalet/Kanun, (4) Bayındırlık/Ticaret/Tarım ve (5) Eğitim. Yürütmeye karışmaması tembih edildi. Onun vazifesi yalnızca kendisine iletilen konuları tartışmak, kanun ve kuralların uygulanmasını denetlemek ve gerekiyorsa ıslah edici tavsiyelerde bulunmaktı. Kanun ve nizamlara ilişkin konular, Bakanlar Kurulu'na iletilmeden önce bölümler tarafından bütün Şûrâ'nın onayına sunulacaktı, ama daha önemsiz konularda şubelere, tekliflerini doğrudan Bakanlar Kurulu'na sunmak yetkisi ilk kez veriliyor, hattâ teşvik ediliyordu. Bütün üyeler, 'uygun yetkililerin aday gösterilmesi' kaydıyla Sultan tarafından atanıyordu ki, bu madde daha sonra, taşradaki yerel konseylerin, loncaların ve *millet* önderlerinin, aynı zamanda Bakanlar Kurulu üyelerinin de seçilebilmesi olarak yorumlandı. Bunların özel şubelere atanmaları, Meclis Başkanı'nın yetkisindeydi ve bu aşamada onun kararı aleyhinde bir başvuru mümkün değildi. Bütün müzakereler kayıtlara geçirilecek, kararlar ittifak ya da oy çoğunluğuyla alınacak, genel Osmanlı hiyerarşisindeki rütbe ve işleri ne olursa olsun tüm üyeler eşit konumda ve yetkide olacaklardı. Önemli bir husus, Şûrâ-yı Devlet'e selefine oranla daha az yetki tanınmış olmasıydı. Meclis-i Ahkâm'ın, gerçi onaylamak ya da reddetmek yetkisi yoktu, ama devlet bütçesini incelemek ve içeriği hakkında bakanları sorguya çekmek hakkına sahipken, Şûrâ-yı Devlet özellikle bu haktan yoksun bırakılmış, bu yetki, Şûrâ-yı Devlet'in yalnızca bölüm başkanları düzeyinde temsil edilebildiği, bakanlar ve ileri gelenlerin yıllık, özel bir toplantısına aktarılmıştı.

Neticede, bütün liberal etki ve baskılara rağmen, Şûrâ-yı Devlet, özgün kuruluşu itibariyle, seleflerinin bir biçimde biraz daha gelişkin ve uzmanlık dallarına ayrılmış bir versiyonundan başka bir şey değildi. Üyeler hâlâ Sultan tarafından belirleniyor ve onu memnun etmek için çalışıyorlardı. Meclis, yalnızca kendisine iletilen konuları tartışabilirdi ve aldığı kararlar hâlâ yasal herhangi bir etkiye kavuşmadan önce Bakanlar Kurulu ve Sultan'ın onayına muhtaçtı. Bazı bakımlardan selefi daha güçlüydü, zira en azından müzakere ve yasamayı başlatabiliyor ve devlet bütçesini görüşebiliyordu. Ancak pratikte, devlet dairelerinin kanun ve nizamları nasıl uygulandığını denetleme hakkı, Şûrâ-yı Devlet'e, hükûmete baskı yapmak ve Bakanlar Kurulu ya da Sultan özellikle yasaklamamışsa, hemen hemen istediği her konuda yasa çıkarmak hakkını veriyordu. Bu önemsiz, aşağı konuma nizamnameyle yerleştirildiği için bu, pratikte tümüyle bilmezden geliniyordu. Orijinal tüzükte yeralmayan, ama ilk günden kabul edilen bir de koşul vardı: İmparatorluğun farklı sınıf ve *millet*'lerinin yerel konseylerde olduğu gibi, bizzat Şûrâ-yı Devlet'te de temsil edilmesi fikri. Üyelik için adaylıklarını koymak üzere çağrılan valiler ve büyük kentlerin belediye memurları, buna karşılık kendi temsilî konseylerinin tavsiyelerini sağlamak için teşvik edildiler.[82] Adaylık için benzeri istekler, *millet* başkanlarına ve loncalara da doğrudan iletiliyordu.[83] Tüm adaylıklar, önerileri değişmez biçimde Sultan tarafından onaylanan Bakanlar Kurulu'na geçiriliyordu. Üyeler genellikle adaylar arasından seçiliyor, Bakanlar Kurulu bu listeye ancak çok ender hallerde yeni isimler ekliyordu. Müslüman ve gayri-Müslim üye sayısı zamanla değişmekteydi. Şûrâ-yı Devlet ilk kurulduğunda üye sayısı kırk-birdi ve bunlardan yirmi yedisi Müslüman, on dördüyse gayri-Müslim'di. Müslümanlar'a ait bütün önemli sınıflar ve menfaatler, hem yönetici hem de yönetilen sınıflar tarafından; Emperyal Sınıf iki üye, *Ulema* beş üye, İdareci Sınıf altı üye ile temsil ediliyordu. Aralarında pek çok *Molla*'nın da bulunduğu taşra ileri gelenleri ise diğer Müslüman üyeler tarafından temsil edilmekteydi. Gayri-Müslim üyelerin beşini, İstanbul'daki Osmanlı hükûmetinde görev yapan memurlar, diğerlerini ise taşradan gelenler oluşturuyordu. Bunlar beş Ermeni, dört Rum, dört Musevi ve iki Bulgar'dı.[84] Meclis'te bunlara ilâveten yirmi-dört kâtip vardı ki, bunların onaltısı Müslüman, diğerleri de Erme-

ni, Rum ve Musevi'ydi.[85] Bu dağılım, daha sonraki yıllarda az çok aynı kaldı.[86]

Yeni Şûrâ-yı Devlet'in ilk toplantısı, 10 Mayıs 1868'de Babıâli'de Sultan'ın huzurunda yapıldı. Sultan'ın konuşması üyelere Sadrazam tarafından okundu.[87] Toplantıda, aynı sıralarda organize edilip hizmete sokulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyeleri de hazır bulundu. Sultan, bütün hükûmetlerin, özellikle de Osmanlı hükûmetinin vazifesinin, halkların özgürlüğünü sağlamak ve onları özellikle yönetimden kaynaklanan zulümden korumak olduğunu belirtti. Bu özgürlüğü sağlamak için hükûmetin, halkın işlerine mümkün olduğunca az karışacağına inandığını, ama onların bağımsızlık ve refahını sağlamak gerektiğinde karışmak zorunda olduğunu da belirtti. Bu amaçlara ulaştıracak kanun ve nizamnameleri çıkarmak üzere, Şûrâ-yı Devlet kurulmuştu. Adil bir biçimde hareket etmesi için adliye, yasama ve yönetim kadrolarından ayrılmıştı, ve yönetim, Avrupa'nın en çağdaş ilkeleri doğrultusunda modernleştirilmekteydi.[88] Üyeler teker teker Sultan'a tanıtılacak, sadakat yemini edecek, Sultan da onları soruşturacaktı. Meclis'in ilk oturumu, tüm bölümler bilfiil organize edilip başkanları seçildikten sonra, 29 Mayısta yapıldı.[89] Bakanlar Kurulu'nun Çarşamba ve Pazar günleri yaptığı toplantılarla çakışmayacak şekilde, her Salı ve Cumartesi toplanması kararlaştırıldı, ayrıca şubelere her gün toplanıp Meclis'in asıl toplantılarına hazırlık yapması emredildi.[90] İlk başkanlığa, Midhat Paşa seçildi. Şûrâ-yı Devlet'in, 1868 ile 1876 yılları arasındaki gerçek etkinliği hakkındaki görüşler farklıdır. Midhat Paşa'yı daha sonra, II. Abdülhamit'le mücadelesinde destekleyenler, Meclis'in yalnız onun başkanlığı döneminde aktif ve etkili olduğunu, Âli Paşa'yla düştüğü anlaşmazlık sonucu azledilip Bağdat valiliğine atanmasından sonra, 'önemli konularda hâlâ onayına başvurulduğu halde... konseyin etkinliğinin azaldığını' ileri sürerler.[91] Bu yaklaşım, tıpkı Meclis-i Ahkâm gözlemcilerinde olduğu gibi, liberallerin itibarını, siyasî muhaliflerinin zararına olarak arttırmak isteyenlerin hüsn-ü kuruntusundan başka bir şey değildi. Şûrâ-yı Devlet kayıtları, o zamana ait yasama ve yönetim arşivleriyle birlikte incelendiğinde, bütün önemli kanun ve nizamların, başlıca yasama organı olarak Şûrâ-yı Devlet'in elinden geçtiği, onun soruşturmaları sonucunda dikkate değer değişikliklerin yapıldığı ve tasarılarının pek az değişiklikle hemen hemen tümüyle yasalaştığı açıkça görülür.[92]

Zamanla kazanılan tecrübeler ve değişim ihtiyaçları, Şûrâ-yı Devlet'i kendi organizasyonunu ve nizamlarını arada bir değiştirmeye zorladı. En büyük değişiklik, bazı adlî görevlerin 6 Mayıs 1869/20 Zilhicce 1285'de kendisine verilmesiyle gerçekleşti ve bunları yürütecek bir *Muhakemat Dairesi* kuruldu.[93] Esas olarak, daha aşağı yargı organlarının davalarında bir temyiz mahkemesi halini alan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, modern *Temyiz Mahkemesi*'nin menşei sayılır. Şûrâ-yı Devlet, yeni dairesi aracılığıyla, şu davalara bakmaya başladı: (a) adlî ve idarî memurlar arasındaki anlaşmazlıklar, (b) eyaletlerdeki konsey ve mahkemelerin karara bağladığı, bireysel idarî hukuk davalarının temyiz başvuruları ve (c) yerel konseylerin, yerel memurları azletmek ya da çeşitli para cezasına çarptırmak gibi adlî kararlarını onaylamak. Böylece, yargı işlevi kısa bir sürede yasama organına geri dönmüş oldu. Çalışması denetlenen her idarî şubeye, duruşmalarda bir memur ya da temsilci bulundurma hakkı tanındı. Hukuk davalarında kararlar çoğunluk oyuyla alınabiliyordu, ama ceza davalarında Daire ve Şûrâ-yı Devlet'in ittifakla karar alması gerekiyordu, zira mahkûmiyet kararının, daha yüksek otoriteler tarafından kabul edilip onaylanması şarttı. Yasama, Meclis'in o kadar önemli bir faaliyeti haline geldi ki, yeni Muhakemat Dairesi 1869'da iki müstakil şubeye bölündü: ceza davalarına bakan *Muhakemat-ı Cezaiye* ve hukuk davalarına bakan *Muhakemat-ı Hukukiye*. Aynı zamanda, İçişleri/Savaş ile Eğitim daireleri tek bir İçişleri/Savaş/Eğitim Dairesi olarak birleştirildi, böylece Şûrâ-yı Devlet'in toplam şube sayısı altı oldu.[94]

Şûrâ-yı Devlet, bundan sonraki yıllarda, neredeyse bütün işlerini, şubeleri vasıtasıyla gerçekleştirdi. Tek bir vücut halinde toplandığı ya da hareket ettiği pek enderdi, bu da basın tarafından hareketsizlik ve yetersizlikle suçlanmasına yolaçıyordu. Şubelerin düzenli biçimde toplanıp çalışmayı sürdürmelerine karşın, Meclis, yalnızca Muhakemat dairelerinin verdiği 100.000 kuruşun üzerindeki para cezalarını gözden geçirip onaylamak, kendi şubeleriyle Babıâli bakanlıkları arasındaki yetki çatışmalarını çözümlemek, şubeleri tarafından görüşülen konuları bir kez daha gözden geçirmek için, ya da en önemlisi Sultan'ın yıllık ziyareti olan resmî törenler için biraraya geliyordu. Tıpkı Meclis-i Ahkâm zamanında yapıldığı gibi, Sultan'a Meclis'in faaliyetlerini içeren yıllık bir rapor sunuluyordu ki, bu, az ya da çok tüm merkezî hükûmetin o yıl yaptığı çalışmaların bir özetiydi. Bu raporların kopyaları tıpkı şubelerin tutanakları gibi devlet arşivinde saklanıyor ve özet halinde, hükûmetin resmî yayın organı olan *Takvim-i Vekayi* ve dönemin bazı özel gazetelerinde yayınlanıyordu.[95] Bu raporlar, üye sayısının sık sık, otuz ile yetmiş arasında değiştiğini göstermektedir. Üyeler, görevinin kapsamlı oluşu nedeniyle fazladan iki ya da üç üye verilen İçişleri/Savaş/Eğitim dairesi dışında, şubelere eşit olarak dağılmıştı. Babıâli'deki nizamî *Dahiliye Nezareti*, sivil yönetim, polis, ordu ve bahriyeye ilişkin konuları kapsayan alanlarda kendi organizasyon ve icraatını gerçekleştirdiğinden, Şûrâ-yı Devlet'in İçişleri/Savaş/Eğitim dairesi giderek, bir alt danışma komitesi gibi, Bakanlık faaliyetlerini düzenleyen ayrıntılı nizamnameler çıkarmak için kullanılır oldu. Buna ek olarak, yasa ya da kuralları çiğneyen Bakanlık memurları hakkındaki davaları yürütmekle yükümlü olduğundan, Meclis'in Muhakemat Dairesi'nin soruşturma organı olarak da hizmet veriyor ve Muhakemat Dairesi idarî davalarını genellikle onun sağladığı delillere dayanarak yürütüyordu. İçişleri/Savaş/Eğitim Dairesi, *Maarif Nezareti* ile olan ilişkisinde bir dereceye kadar daha özgürdü, ilgileneceği konuları Bakanlığın olduğu kadar, kendi inisiyatifi ya da özel şahısların teşvikiyle saptayabiliyordu. Başlıca etkinliği sivil eğitim geliştirmek için yeni okullar açmak ve kadrolar oluşturmaktı, ama kültürel gelişmenin daha kapsamlı meselelerinden de sorumluydu; yabancı edebiyat eserlerinin çevirisi, Osmanlıca yayınların denetimi, İmparatorluk'taki tiyatro çalışmalarını ve erişkenlerin eğitim yöntemlerini canlandırmak gibi. Üyeler, özel okulları ve okulların bulunduğu eyaletleri denetlemek için, ikişer üçer kişilik gruplar halinde sık sık gezilere çıkıyor, bunların hazırladığı raporlar Eğitim Bakanlığı tarafından genellikle hiç değiştirilmeksizin kabul edilip işleme konuyordu.

Maliye/Evkaf Dairesi, *Hazine-i Âmire* ve *Evkaf Hazinesi*'ni ilgilendiren konularla ve genelde tüm devlet gelir ve giderleriyle uğraşıyordu. İlgisi özellikle, taşra eyaletlerinin vergilendirilmesi, yerel vergilerin tayin edilme usülleri, idarî memurların maaş cetvelleri, Tanzimat'ın getirdiği yeni program ve harcamalar için yeni malî kaynak sağlanması gibi işlerde yoğunlaşıyordu. Dinî vakıfları denetlemek de görevleri arasında olduğundan, bütün vakıfların bütçelerini incelemek ve kendisine teslim edilen vakıf parasını kötüye kulla-

nan vakıf yöneticilerini cezalandırmak için yoğun çaba harcıyordu. Hukuk Dairesi ise vaktini çoğunu, İmparatorluk'ta yayılmakta olan sivil yargı sistemi için yeni kanun ve nizamlar çıkarmaya ayırıyordu. Çalışma ve ilgi alanının genişliği bakımından İçişleri Dairesi'nden hemen sonra gelen *Nafia*'nın vazifesi, İmparatorluğun yol, köprü, kamu binaları, demiryolu ve limanlarının yapım ve bakımını teşvik etmek, onaylamak ve denetlemek, tarım, sanayi ve ticareti düzenleyip denetlemek, nehir ve göllerdeki seyrüsefere uygun kanalları çoğaltmak, İmparatorluk'taki yerli ve yabancı yatırım şirketlerini, orman ve madenleri geliştirmek ve düzenlemek ve her tür iletişim sistemini vb. çalıştırmaktı. Bu Bayındırlık Dairesi, yalnız *Nafia Nezareti*'nin talimatları doğrultusunda değil, yabancı ve yerli yatırımcıların istidalarına dayanarak da harekete geçebiliyordu. Gerekli bayındırlık ve imar işlerine dair yerel konseylerden gelen hacimli ve ayrıntılı raporları bilfiil alıp inceleyen ve rapor haline getiren de oydu. Çalışmalarındaki teknik ayrıntılar, -hükûmetin malî sorunları nedeniyle bu tür harcamaları karşılayamadığı haller hariç- bu daireden gelen önerilerin değiştirilmesini ya da geri çevrilmesini neredeyse olanaksız kılıyordu.

Şûrâ-yı Devlet, 1876'ya kadar geçen dönemde, zaman zaman ilk geçerliliğini yeniden kazansa bile, en etkin olduğu dönem, varlığının ilk üç yılıydı. Karıştığı sorunlar, ilk günden beri, yeterliliğini belirlemiştir. Kendi görevlerini uygun biçimde yerine getiremeyen bakanlıklar, yasama ve yönetim vazifelerini giderek daha çok ona yıkmaya başladılar. Ancak o yıllarda, Hazine'nin artık fonlarından yararlanan, Meclis'in daireleri değil, bakanlıklardı. Meclis'in görevleri arttıkça, farklı dairelerin kendi içlerindeki bölünmeleri engellemek güçleşti, yargı kararlarını tartışmak ve bir daireden diğerine, oradan da bakanlıklara gönderilen, sonra geri gelen yazışmaları azaltmak için gittikçe daha çok zaman harcanır oldu. Meclis'in bir diğer sıkıntısı da, yaratıcılarının politikadan çekilmesi, özellikle Fuad Paşa'nın 1869, Âli Paşa'nın da 1871 yılındaki ölümleriydi.[96] Mahmud Nedim Paşa'nın Sadrazam'lığa yükselişi (8 Eylül 1871-30 Temmuz 1872) ve Tanzimat açısından yeni bir çağın başlaması üzerine, Âli'nin koyduğu temel siyaset aracının değiştirilmesi artık kaçınılmazdı. Başlangıçta, değişiklik, ıslahat kisvesine bürünmüştü. Meclis'in üye sayısı, daha yeterli olacağı bahanesiyle yetmişten yirmi-bire indirildi, oysa gerçekte Âli'nin tüm yandaşları ve himayesindekiler uzaklaştırılmıştı.[97] 10 Şubat 1872/30 Zilkade 1288'de daire sayısı üçe düşürüldü: (a) bütün yasaları ve yabancı şirketlerle yapılacak anlaşma ve alınacak kararları hazırlayacak olan *Tanzimat Dairesi*, (b) dahili bütün idarî konulara bakacak olan *Dahiliye Dairesi* ve (c) bütün hukukî konularla ilgilenecek olan *Muhakemat Dairesi*. Her dairede en az sekiz, Meclis'de maaşlı yirmidört üye ve bir başkan bulunacak, şartlara göre ilâve yapılabilecekti.[98] (Genç Osmanlı yazar Namık Kemal'in hükûmette görev aldığı ender dönemlerden birinde ortaya attığı) reform, iyi düşünülmüş bir araç gibi görünüyordu, ancak Mahmud Nedim tarafından Meclis'in fiilî gücünü azaltmak için bir vasıta olarak kullanıldı.[99] İlgili bakanlık ve mahkemelerin icraat ve yetkisini aynen tekrarladığı gerekçesiyle Şûrâ-yı Devlet'in kalan tüm idarî ve hukukî otoritesi, 12 Haziran 1872/5 Rebi II 1289'da ortadan kaldırıldı ki, bu büsbütün haksız bir gerekçe değildi.[100] Hukukî ve yasal görevlerinin Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye devredilmesiyle bir kez daha yasamayla yargı birbirinden ayrılmış oldu. Meclis artık yalnız yasama ve vali rütbesinin altındaki tüm üst düzey yerel memurların atanmasını onaylamak vazifesini yürütecekti. Sadrazam'ın asıl niyeti, genel yasama ve yönetim politikasını onun otoritesi altında gerçekleştirmek için yaratılmış yeni Islahat Komisyonu'na Meclis'in bazı yasama ve yürütme işlevlerini devretmesiyle, kısa sürede ortaya çıktı.[101] Bütün üyeleri Mahmud Nedim'in yandaşları olduğundan bu yeni organ gücünü açıkça kullanabileceği kurumsal bir temeldi, tıpkı Tanzimat Konseyi'nin Kırım Savaşı'nı müteakip Fuad ile Âli Paşalar'ın yükselişini desteklediği gibi.

Mahmud Nedim'in yaptığı reformlar, görev süresinden biraz daha uzun yaşadı. Midhat Paşa Sadrazamlığa seçilişinin birinci döneminde (31 Temmuz-19 Ekim 1872) Şûrâ-yı Devlet'i düzeltmek için hemen kolları sıvadı. Mahmud Nedim'in hukuk reformu aynen korunurken, Islahat Komisyonu feshedildi ve Şûrâ-yı Devlet'e eski otoritesinin büyük bir kısmı geri verildi. Şimdi iki şubeden oluşmaktaydı: (a) Mahmud Nedim zamanından kalma adını hâlâ taşıyan ve şimdi hem bayındırlık hem de yasama işlevini üstlenen *Tanzimat Dairesi* ve (b) *Dahiliye Dairesi*. Bunlara, kısa bir süre sonra üçüncü bir şube eklendi: *Muhasebat-ı Umumiye Dairesi*.[102] Şûrâ-yı Devlet'in eski temel yapısı, üyelerin dörtte biri İstanbul ve taşradaki gayri-Müslimler'den oluşmak üzere yeniden kurulmuştu. Dahiliye Dairesi'ne sekiz, diğer iki daireye altışar üye, birer de başkan atandı, böylece Meclis eski gücüne kavuşmuş olarak bir kez daha işe koyuldu.[103] Midhat'ın 1873 ve 1874 yıllarında Sadrazamlık yapan halefleri, Meclis'in faaliyet alanını genişletmeyi sürdürdüler ve tabiî çok geçmeden bayındırlık, eğitim, savaş ve yerel yönetim görevlerini ayrı ayrı üstlenecek yeni şubeler bir kez daha kuruldu ve Meclis, İmparatorluğun temel yasama organı konumunu korudu.[104]

Sadrazam Hüseyin Avni Paşa (15 Şubat 1874-25 Nisan 1875) ve Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci döneminde (26 Ağustos 1875-11 Mayıs 1876) Meclis'in otoritesi ve üye sayısı bir kez daha azaltıldı, en önemli yasalar yeniden düzenlenmiş Islahat Komitesi ve bakanlıklar tarafından çıkarılmaya başlandı ve Meclis, yalnızca hükûmetin icraatını resmiyete döken, yasallaştıran bir iskelet olarak varlığını sürdürdü. Meclis atamaları daha çok politik hâmilik amacıyla kullanıldı, bu da itibarını fazlasıyla zedeledi.[105] 1875 Aralık ayının sonlarına doğru Mahmud Nedim Meclis'in eğitim, askerlik ve bayındırlık dairelerini, bunlara tekabül eden bakanlıklara devretti. Bir kez daha Meclis'e yalnızca yasama ve maliye şubeleri kalmış oldu.[106] Ancak Mehmed Rüşdü Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesiyle (12 Mayıs-19 Aralık 1876) Şûrâ-yı Devlet yeniden kurumlaşarak eski gücü ve işlevlerine kavuştu. Dahiliye, Adliye, Bayındırlık ve Yasama Daireleri ayrı bölümler halinde bir kez daha kuruldu.[107] Tanzimat'ın bundan sonraki yıllarında, Şûrâ-yı Devlet, kendisini engellemeye yönelik onca politik değişime ve şahsî düşmanlıklara karşın yine de hayatta kalmayı ve orijinal kuruluş amacı doğrultusunda çalışmayı sürdürdü, tâ ki yasama görevini, 1876 Meşrutiyeti ile kurulan Parlamento'ya devredene dek.[108] (BİTTİ)

Çeviren: Püren Özgören

---

[54] Orijinal metin, BA, *Irade-Meclis-i Mahsus* 130/6'dadır, tescilli kopyası BA, *Meclis-i Tanzimat*, cilt I, s.1-3'de olup, *Takvim-i Vekayi*, no.519 (14 Cemazi II 1271/5 Mart 1855)'de basılmıştır.

[55] BA, *Meclis-i Tanzimat*, cilt I, s.6-10.

[56] Cevdet, *Tezâkir 13-20*, s.21-2, 55-7.

[57] BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 390 (24 Şaban 1273/20 Nisan 1857); *İrade-Meclis-i Mahsus* 547/1 (19 Sefer 1275/28 Eylül 1858).

[58] *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, sene 1275.

[59] Cevdet, *Tezâkir* 13-20, s.37,47; BA, *İrade-Dahiliye* 3989 (1 Sefer 1275/10 Eylul 1858); BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 547/3 (20 Sefer 1275/29

Eylül 1858).

[60] BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 547/3.

[61] BA, *Teşkilât-ı Devair* 10/12; Cevdet, *Tezakir 13-20*, s.153; *Takvim-i Vekayi*, no.616 (17 Muharrem 1278/25 Temmuz 1861).

[62] Orijinal metinler BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 995 ve BA, *Meclis-i Tanzimat* cilt II, s.11-14'dedir, ayrıca bkz. *Takvim-i Vekayi*, no. 616 (17 Muharrem 1278); Davison, *Reform*, s.239; Lûtfi, cilt X, s.33, 110; *Archives Diplomatiques* (1861) cilt III, s.436; Ebul'ula Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), s.53 ve 84.

[63] Lûtfi, cilt X, s.33.

[64] Lûtfi, cilt X, s.33.

[65] *La Turquie et le Tanzimat*, cilt I, s.251.

[66] *Reform*, s.239.

[67] Sultan'ın ziyaretleri ve raporlar için bkz. *Takvim-i Vekayi*, no. 706 (10 Sefer 1280/27 Temmuz 1863) 1279-80/1862-3 yıllarına ait rapor; 1280-1/1863-4 için *Takvim-i Vekayi* no. 760 (5 Rebi I 1281/8 Ağustos 1864); 1281-2/1864-5 için, *Takvim-i Vekayi* no.804 (21 Muharrem 1282/16 Haziran 1865) ve Lûtfi, cilt X, s.110; 1282-3/1865-6 için, *Takvim-i Vekayi* no. 852 (20 Sefer 1283/5 Temmuz 1866) ve Lûtfi, cilt X, s.2 1283-4/1866-7 için.

[68] *Takvim-i Vekayi*, no. 706 (10 Sefer 1280/27 Temmuz 1863).

[69] Bu okulun tarihçesi için bkz. Ali Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler* (İstanbul, 1954).

[70] *Takvim-i Vekayi*, no. 760 (5 Rebi I 1281/8 Ağustos 1864).

[71] Yukarıda dn. 6'da sıralanan raporlara bkz.; ayrıca BA, *Teşkilât-ı Devair* 10/12, 11 Sefer 1286/23 Mayıs 1869 tarihli rapor; BA, *İrade-Dahiliye* 6672 (15 Rebi II 1285/5 Ağustos 1868). Gerçek yasama belgeleri, Başbakanlık Arşivi (BA) *İrade* arşiv koleksiyonu *Dahiliye* bölümündeki dosyalarda toplanmıştır. Meclis-i Tanzimat tarafından hazırlanan ve daha sonra İrade ile yasalaşan kanun ve nizamnameler, aynı arşivdeki *Meclis-i Tanzimat defterleri*'nde toplanmış olup, bunların otuz cildi, 1271/1854 ile 1333/1914 yıllarını kapsar. Bu serinin fotokopileri, University of California, Los Angeles'in Üniversite Araştırma Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

[72] Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, N.J., 1962); Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, s. 297-328; Lewis, *Emergence*, s.126-56.

[73] Davison, *Reform*, s.239-40; Lûtfi, cilt XI, s.114-25; Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, s.143-4; BA, *İrade-Dahiliye* 3274.

[74] Metin, BA, *İrade-Hariciye* 597-19 ve BA, *Meclis-i Tanzimat*, cilt II, s. 151-4'de verilmiştir.

[75] Lûtfi, cilt XI, s. 141-3.

[76] Cevdet için, bkz. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (İstanbul, 1332); Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946); ve Cevdet Paşa, *Tezakir*, yay. Cavid Baysun (dört cilt, Ankara, 1953-68).

[77] M. Tayyib Gökbilgin, 'Midhat Paşa', *İslâm Ansiklopedisi*, cilt VIII, s.270-82.

[78] Âli'nin yazışmalarının metni için bkz. Lûtfi, cilt XI, s. 126-38; 3 Şaban 1284/30 Kasım 1867 tarihli orijinal mektup BA, Yıldız Arşivleri'ndedir (K33/Z73/1507); ayrıca FO 78/2024 (20 Kasım 1868); İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (14 bölüm, İstanbul, 1940-53), kısım II, s. 318; Charles Mismer, *Souvenirs de monde musulman* (Paris, 1892), s.20; Davison, *Reform*, s.240; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb* (iki cilt, İstanbul, 1270), cilt I, s.107; Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi* (İstanbul, 1325), s.61.

[79] FO 78/2019, no. 118 (31 Mart 1868).

[80] Orijinal metin BA, *Teşkilât-ı Devair-Meclis-i Mahsus*, no.11'dedir, Lûtfi'de tekrarlanır, cilt XI, s.176-9; Düstur, 1. basım, cilt I, s.703-6; ve *Takvim-i Vekayi*, no. 963 (2 Muharrem 1285/25 Nisan 1868); çeviriler: G. Aristarchi, *Législation Ottomane* (yedi cilt, İstanbul, 1873-88), cilt II, s. 38-41); G. Young, *Corps de Droit Ottomane* (yedi cilt, Oxford, 1905-6), cilt I, s. 3-5; Baron de Testa, *Porte Ottomane* (Paris, 1892), cilt VII, s.518-21. Ayrıca, 8 Mayıs 1868 tarihli *Levant Herald*'da bir İngilizce çevirisi vardır.

[81] Lûtfi, cilt XII, s.5; BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 586 (15 Sefer 1285 / 9 Haziran 1868).

[82] Lûtfi, cilt XII, s.5; BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 586 (15 Sefer 1285/9 Haziran 1868); BA, *Teşkilât-ı Devair* 25/2, 25/7.

[83] BA, *Teşkilât-ı Devair* 26/4, 25/7.

[84] Bu analiz, Lûtfi, cilt XI, s.5-6'da verilen üye isimlerine dayanmaktadır; Davison, *Reform*, s.241'de FO 195/893, no.160'da bulunmuş bir listeye dayanarak, orijinal üye sayısının yalnızca otuz-yedi artı Başkan Midhat Paşa olduğunu, bunlardan dördünün Katolik Ermeni, üçünün Rum, ikisinin Musevi, birinin Ortodoks Bulgar ve birinin Ermeni Gregoryen, kalanın da Müslüman olduğunu söyler. Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, s. 148'de herhangi bir kaynak göstermeden, kırk-bir üye olduğunu -28 Müslüman, 13 gayri-Muslim ki bunlar dört Rum, bir Bulgar ve çeşitli mezheplerden sekiz Ermeni'dir- ileri sürer. Resmî mahkeme tarihçisi oluşu ve 8 Muharrem 1285/1 Mayıs 1868 (BA, *Teşkilât-ı Devair* 25/2) tarihli resmî yazı, Lûtfi'nin verdiği rakamları doğrulamaktadır. Bu resmi yazıda orijinal üye sayısının, Başkâtip dahil kırk-uç olduğu belirtilmektedir. Davison'un kullandığı İngilizce rapor, *The Times* (London)'da 13 Mayıs 1868'de (10b) yayınlanan bir rapordan alınmış olabilir ki, bunda Meclis'in otuz-altı üyesi (yedi Katolik, altı Katolik Ermeni, dört Gregoryen Ermeni, iki Bulgar ve üç Musevi dahil) olduğu belirtilmektedir. Şûrâ-yı Devlet'in açılış merasimini ayrıntılarıyla veren 26 Mayıs 1868 tarihli *The Times*, Başkâtip dahil üye sayısının 43'e çıktığını söyler, bunların yirmi-yedisi Musluman, onaltısı da gayri-Müslim'dir. Bu sonuncu rapor, Lûtfi'nin sayısına diğerlerinden daha yakındır. Bunu destekleyen bir başka belge de, 7 Mayıs 1868'de *Levant Herald*'da yayınlanan ve yirmi-yedisi Musluman, onüçu gayri-Muslim (dört Rum, dört Ermeni Katolik, bir Gregoryen Ermeni, bir Bulgar, bir Suriyeli Katolik ve iki Musevi dahil) olmak üzere kırk üye bulunduğunu belirten rapordur.

[85] Her Daire'deki üyeler dahil, Şûrâ-yı Devlet'in yıllık üyelik sayısı, resmî yıllıkta, *Salname-i Devlet-i Aliye*'de verilmiştir. 1285/1868-9'da 32, 1286/1869-70'de 40, 1287/1870-1'de 39 üye vardı.

[86] Lûtfi, cilt XI, s. 6-7.

[87] Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz: Hayatı-Hâlli-Ölümü* (İstanbul), s. 32-33 TKS arşivlerine dayanarak merasimin ayrıntılı bir tanımını verir, ayrıca bkz. *The Times* (London) 13 Mayıs ve 26 Mayıs 1868 tarihli, *Levant Herald*, 12 Mayıs 1868 tarihli haberler.

[88] Konuşmanın Türkçe metni, Lûtfi, cilt XI, s. 10-11'de, Fransızca çevirisi de Testa, cilt VII, s.521-3'de verilmiş, Davison ise *Reform*, s. 243'de özetini vermiştir.

[89] Lûtfi, cilt XI, s. 11; *Levant Herald*, 30 Mayıs 1868.

[90] *Levant Herald*, 8 Haziran 1868.

[91] Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha* (London, 1903), s.47; Midhat Paşa, *Tabsira-i İbret* (İstanbul, 1325), s.61-6; Engelhardt, *La Turquie*, cilt II, s. 23; Davison, *Reform*, s. 243-4; Sommerville Story (der.), *The Memoirs of İsmail Kemal Bey* (London, 1920), s. 41-2; Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller* (dört cilt, İstanbul, 1940-3), cilt I, s.207-8.

[92] Şûrâ-yı Devlet'in yasama dosyaları, BA, İrade koleksiyonu, *Şûrâ-yı Devlet* kısmında toplanmıştır. Bkz. Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi* (Ankara, 1955), s.52-3. İlk yıla ait çalışmalarının bir özeti, *Takvim-i Vekayi*, no. 988 (23 Rebi II 1258/15 Ağustos 1868)'de bulunur ve 1284-5/1867-8 yıllarını kapsar. 1286/1869 yıllık raporu için bkz. *Takvim-i Vekayi*, no. 1218 (28 Muharrem 1287/30 Nisan 1870), İngilizce çevirisi ise 7 Mayıs 1870 tarihli *Levant Herald*'da yayınlanmıştır, ayrıca bkz. Lûtfi, cilt XII, s. 113; 1288/1871-2 yılları için *Takvim-i Vekayi*, no. 1486, 8 Rebi I 1289/16 Mayıs 1872, İngilizce özeti için: *Levant Herald*, 18 Mayıs 1872.

[93] Orijinal emir, BA, *Teşkilât-ı Devair*, 10/10'dadır. Tam metin, *Takvim-i Vekayi*, no. 1065 (29 Zilhicce 1285/12 Nisan 1869) ve no. 1066 (2 Muharrem 1286/14 Nisan 1869); ayrıca *Düstur*, cilt V, s. 707-8, İngilizce tercümesi ise Young, cilt I, s. 7-11'dedir.

[94] Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII, s. 166-7; *Salname-i Devlet-i Aliye*, sene 1287.

[95] Yıllık raporlar s. 79 n.5'de aktarılmıştır. Şûrâ-yı Devlet'in çalışmalarına dair diğer yararlı açıklamalar için bkz. *Takvim-i Vekayi*, no. 963 (2 Muharrem 1285/25 Nisan 1868), no. 973 (22 Sefer 1285/15 Haziran 1868), no. 988 (23 Rebi II 1285/14 Ağustos 1868), no. 1455 (8 Zilhicce 1288/18 Şubat 1872), no. 1497 (11 Rebi II 1289/18 Haziran 1872), no. 1486 (8 Rebi I 1289/16 Mayıs 1872); ayrıca 9 Ocak, 14 Ocak, 19 Şubat ve 8 Mayıs 1869 tarihli *Levant Times*'da ve düzenli olarak da *Levant Herald*'da yayınlanmıştır ve bunların görece tamamlanmış dosyaları İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde ve Londra British Museum'da bulunmaktadır.

[96] *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, cilt VI, s. 3157-9, 3168-9; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 25; Pakalın, *Son Sadrazamlar*, s. 17-80; Story, *İsmail Kemal*, s. 46-7; Lûtfi, cilt XIII, s. 27-8; Davison, *Reform*, s. 244; A.D. Mordtmann, *Stambul und das Moderne Turkenthum* (iki cilt, Leipzig, 1877), cilt II, s. 171; *Levant Herald*, 18 Eylül, 19 Eylül ve 21 Eylul 1871.

[97] *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, cilt VI, s. 3169-71; Lûtfi, cilt XIII, s. 78; *Levant Herald*, 19 ve 21 Eylül 1871; Midhat, *Üss-i İnkılâb*, cilt I, s. 200.

[98] BA, *Teşkilât-ı Devair* 10/19 (27 Zilkade 1288/7 Şubat 1872), 10/20 (30 Zilkade 1288/10 Şubat 1872); Lûtfi, cilt XIII, s. 78; *La Turquie*, 19 Şubat 1872; *Levant Herald*, 18 Mayıs 1872.

[99] Lûtfi, cilt XIII, s. 7809; *La Turquie*, 19 Şubat 1872.

[100] *Takvim-i Vekayi*, no. 1497 (11 Rebi II 1289/18 Haziran 1872); BA, *Teşkilât-ı Devair* 10/22 (8 Rebi II 1289/15 Haziran 1872).

[101] Lûtfi, cilt XIV, fol. 24b-25a.

[102] BA, *Teşkilât-ı Devair*, 10/25 (4 Cemazi II 1289/9 Ağustos 1872), 10/60; *La Turquie*, 11 Ağustos, 5 Ağustos 1872; Pakalın, *Son Sadrazamlar*, S. 217; Pakalın, *Midhat Paşa* (İstanbul, 1940), s. 31; Lûtfi, cilt XIV, fol. 29a-b; *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, cilt VI, s. 3171; Ali Haydar Midhat, *Tabsira-i İbret*, s. 136.

[103] *La Turquie*, 11, 19, 23, 29 Ağustos, 2 Eylül, 6 Kasım 1872.

[104] BA, *Teşkilât-ı Devair* 10/26 (21 Rebi I 1290/19 Mayıs 1873); *Levant Herald* 4 Aralık 1873; *La Turquie*, 2 Mayıs 1874; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, cilt VI, s. 3172-3.

[105] *Levant Herald*, 27 Temmuz, 2 Ağustos 1875; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, cilt VI, s. 3174-5, 3180-2, 3197-206; BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 357.

[106] *Levant Herald* 20, 21, 23 Aralık 1875; *Stamboul*, 27 Aralık 1875.

[107] *Levant Herald*, 15 Ağustos 1876; *Stamboul*, 15 Ağustos 1876; *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 22-23 Ağustos 1876 (Davison, *Reform*, s. 350'de aktarılmıştır).

[108] Şûrâ-yı Devlet'in bu dönemdeki etkinlikleri için bkz. BA, *Teşkilât-ı Devair*, 10/42 (18 Cemazi I 1297/28 Nisan 1880), 10/39 (5 Cemazi I 1297/15 Nisan 1880); BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 3113 (1 Zilkade 1294/7 Kasım 1877).

İslâm Âleminde Çerkez Liderliği Dönemi (Mısır Çerkez Devleti 1250-1517)

KÂZIM BERZEG

GÜNÜMÜZ Türk toplumunun önemli bir unsuru, tarih boyunca da Türklerle daima ilişkili olmalarına rağmen, Çerkezler hakkında yeterli bilginin olmadığı, bilinenlerin de çoğunlukla yanlış olduğu yerler arasında Türkiye de vardır.

Çerkez, Karadeniz kıyılarından Hazar Denizine uzanan Kuzey Kafkasya'nın otokton veya 1500 yıl öncesinden günümüze otoktonlaşmış halkları için Araplar, Batılılar ve Türklerce kullanılan müşterek bir addır. Hiçbir halk kendi dilinde Çerkez adını kullanmaz.

Kafkasya eskiden beri çok sayıda dilin konuşulduğu bir bölge olarak bilinir. Çerkez grubunu oluşturan Kuzey Kafkasyalılar da, 10 ayrı lisan ve bunların çeşitli lehçelerini konuşurlar. Ayrı diller konuşan Çerkez toplumlarını güçlü biçimde birleştiren, onları önemli ölçüde üniform haline getiren unsur ortak gelenek ve töreleri, benzer sosyal yapıları, özgün ve köklü kültürleriyle, bunların oluşturduğu diğer toplumlardan ayırıcı özelliklerdir. Karadeniz kıyısındaki Abaza ile, yüzlerce kilometre kuzeydeki Karaçay, Adığe, doğudaki Asetin, Çeçen, Hazar kıyılarındaki Avar ve diğerleri, tamamen ayrı diller konuşur, ancak bin yıldan beri aynı elbiseyi giyer, aynı toplum kurallarına bağlıdır, çocuklarını benzer şekilde terbiye eder, eğitir, aynı şekilde ata biner, en ufak figür değişikliği olmadan aynı şekilde danseder. Çerkezler, dil ayrılığını aşan ortak sosyo-kültürel değerlerinin üstünlüğüne inanırlar. Bu inançlarının doğruluğunu, 19. yüzyılda Ruslar tarafından aralarına yerleştirilen Kazak ve Ermeni gruplarını da Çerkez geleneğine uydurmak suretiyle ispatlamışlardır. Batılılar tarafından, "değişik, ancak uygar bir toplum" olarak nitelendirilirler.

Çerkez gruplarından Adığe, Abaza, Vubıh, Lezgi, Çeçen, Avar ve başka bazı Dağıstanlı gruplar, bir görüşe göre, Kafkas dil grubunun kuzey bölümünü oluşturan, birbiriyle akraba ayrı diller konuşurlar. Daha yeni bir başka görüşe göre de, bu diller, günümüzden 14.000 yıl önce ortaya çıktığı varsayılan ve uzmanlarınca Dene-Kafkasça olarak adlandırılan bir proto-proto dilden türemişlerdir. Bağlantılı oldukları diğer diller, Kuzeybatı Amerika yerlilerinin, eski Sibiryalıların dilleriyle, eski Yenisey, Tibet-Çin dilleridir.[1]

Çerkez gruplarından Karaçay ve Balkarlar Türkik dil konuşurlar. Prof. N. Marr, Karaçayların Türkleşmiş Kafkasya Yafesîleri olduklarını iddia eder. Miller ise, Karaçay ve Balkarları Hun-Türk İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra meydana gelen Kafkasya Bulgarlarının temsilcileri olarak görür. Karaçay ve Balkarlar, Kuzey Kafkasyanın dağlık bölgesinin 1500 yıl öncesinden bu yana yerlileşmiş halkı olarak bilinir ve tarihî gelişimleri komşu Çerkez kabileleriyle birlikte düşünülmelidir.[2]

Çerkez gruplarından Osset-Asetin'ler ve Lak'lar, Hint-Avrupa grubundan diller konuşurlar. Asetin'lerin, tarihin ünlü, büyük kavmi Alanların temsilcileri oldukları kabul edilir. Kuzey Kafkasya'da, Çeçenler ile Adığe-Kabartaylar arasındaki varlıkları 1500 yıldan daha eski bir geçmişe uzanır.

Çerkezlerin sosyo-kültürel özellikleri, yalnızca dil ve menşe farklılıklarını değil, büyük ölçüde din farklılıklarını da aşabilmiştir. Kuzey Kafkasya'ya Hıristiyanlık ve Musevilik 4. yüzyılda, Müslümanlık ise Halife Hazreti Ömer zamanında 7. yüzyılda ulaşmış ve doğudan batıya yayılmaya başlamıştı. 16. yüzyılda Çerkezlerin büyük kısmı Müslüman, azınlık bölümüyse Hıristiyandı. Gerek Müslüman, gerekse Hıristiyan Çerkezler, din farklılığını aralarında ayrılma konusu haline getirmemişler, dinleri ortak sosyo-kültürel değerlerinde farklılaşmaya yolaçmadan kabullenmişlerdir. Bu hal Çerkezlerde din konusuna yüzeysel olarak bakanları bazan kararsızlığa da sevketmiştir.

İslâm Liderliğinin Mısır'a İntikali Ve Memlûk Devletinin Kurulması

İslâmiyetin yayılmasında siyasî-askerî yöntemlerden büyük ölçüde yararlanıldığı ve dört halife döneminden sonra, siyasî-askerî liderliğin sırasıyla Emevîlere, Abbasîlere, kısa bir dönem için Selçuklulara ve Abbasîlerin zayıflamasından sonra, Mısır'ı merkez yapan Eyyubîlere geçtiği malûmdur. Eyyubîlerin de kısa süren egemenliklerinden sonra, 1250 yılında, İslâmın merkezi haline gelmiş bulunan Mısır'da Memlûk Devletinin kurulduğu, Moğolların Abbasî Devletine son vermeleri üzerine, 1258 yılında Halifeliğin de Memlûk Devletinin himayesine girip Mısır'a taşındığı, tarihî gerçeklerdir.

Klâsik tarih bilgimize göre, Memlûk Devleti, 1250 yılından Osmanlılar tarafından ortadan kaldırıldığı 1517 yılına kadar, hilâfetin de koruyucusu olarak, Hicaz, Arabistan, Mısır, Suriye, Irak, Güneydoğu Anadolu'yu içine alan İslâm âleminin büyük kısmına egemen olmuş, İslâm âleminin lider devleti olarak varlığını sürdürmüş, 1517'de liderlik Osmanlılara geçmiştir.

Yine klâsik bilgilere göre, Memlûk Devleti 1250'den 1387'ye kadar Türkler tarafından, 1387'den 1517'ye kadar Çerkezler tarafından yönetilmiştir. Bu sebeple, Türk Memlûkları ve Çerkez Memlûkları olarak iki dönem yaşamıştır.

1250 yılında Devleti kuranlar ise, Eyyubîler tarafından devlet hizmetlerinde kullanılmak üzere Karadeniz kuzeyinden Kıpçak illerinden devşirilmiş Türk ve Çerkez kölelerdir.

Türk kaynaklarında devşirme sahası olarak Kıpçak illeri gösterildiği halde, Batı kaynaklarında Memlûk Devletini kuranların tamamen Kafkasyalı olduğu ifade edilmektedir. Meselâ, *Encyclopedia Americana*'daki ifade şudur: *"Mamelukes in Egypt, slaves from the Caucasian countries, who from menial offices were advanced to dignities of state".**

Öte taraftan, Memlûk devletini kuran Bahriye Memlûkları arasında Alanların da bulunduğu Türk ve Batı kaynaklarında kabul edilmektedir. Kuruluş tarihine göre, bunların, Kafkasya'da yerleşik Alanlardan (Oset-asetinler) başkası olması mümkün değildir. Bahriye Memlûklarından kısa bir süre sonra ortaya çıkan Burciye Memlûklarının Çerkez olduğu ve saltanatın onlara geç-

mesinden çok önce Mısır'da etkin olmaya başladıkları hususunda Türk ve Batı kaynakları beraberdir. Çerkezler Kafkasyalıdır.

Bu durumda, Memlûkların tamamının Kafkasyalı olduğu yolundaki Batı kaynaklarına daha çok güvenmek gerektiği açıktır.

Türk Memlûkları adı verilen grupta, Kıpçaklar değil, yukarıda açıklandığı üzere, Kafkasya'da 4. yüzyıldan itibaren yerleşik olan ve Çerkez halkları arasında yeralan, Türkik dil konuşan Karaçaylar ve Balkarlar olmak gerekir.

Batı kaynaklarına göre, Memlûkların ilk sultanı Kutuz, ikincisi Bibers'tir. Bibers adı Kafkasyalı Adığe'lerin bugün de kullanmakta oldukları bir addır.

Biz, Batı kaynaklarını esas almak suretiyle, Memlûk Devletini kuranların tamamen Kuzey Kafkasyalı ve Türkik, İndo-Eropean, Kafkas dillerini konuşan Çerkez gruplarından olmaları gerektiği sonucuna varmaktayız.

Memlûk Devletini Devşirmeler mi Yoksa, Moğal İstilâsı Yüzünden Kafkasya'dan Mısır'a Giden Göçmenler mi Kurdu?

Memlûk Devleti'nin 267 yıl süren varlığı boyunca, şaşırtıcı yönü, devşirme yoluyla Mısır'a getirildiği söylenen grupların tamamen kendi kültür, gelenek ve özeliklerini korumaları, devleti kendi menşelerine ait usullerle yönetmeleridir. Devşirme kadroların bunu gerçekleştirebilecekleri çok şüphelidir. Osmanlı Devleti de uzun süre devşirme kadrolarca yönetilmiş, ancak deşirmeler tamamen Osmanlılaşmışlar, kendi özelliklerini sürdürmemişlerdir.

Klâsik tarihin bu tezi, Çerkez menkıbeleriyle ters düşmektedir. Günümüze ulaşan ve yazılı tarihle de doğrulanan Çerkez menkıbelerine göre, Moğollar, 1223 yılında Kafkasya'ya ulaşmışlar, Çerkezlerle Moğol orduları çok çetin ve kanlı harpler yapmışlardır. Çerkezler yenilmiş, Kafkasya'dan ilk büyük toplu göç Moğol istilâsı üzerine gerçekleşmiştir. Hıristiyan olan Çerkezler Batı Avrupa yönünde göçerken, Müslüman Çerkezler de, toplu halde, Müslümanlığın merkezi haline gelmiş olan Mısır'a göçmüşlerdir.

Dönem, İslâm âlemi için karanlık, bir taraftan Moğolların tüm İslâm âlemini istilâ etmek üzere bulunduğu, diğer taraftan Haçlı seferleri sonuçlarının yaşandığı dönemdir. İslâmın varlığını sürdürmesi için yeni güce ihtiyaç vardır.

Eyyubîler muhtaç olunan yeni gücü, Kıpçak illerinden devşirme suretiyle değil, Moğol istilâsı üzerine toplu olarak Kafkasya'dan Mısır'a göçmüş, Türkçe dahil, değişik diller konuşan ve askerlik yetenekleri olan göçmen Çerkezleri kullanarak elde etmişlerdir.

Bu nedenle, göçmenlerin kurdukları devlete Memlûk Devleti denmesi de yanlıştır. Daha doğru ad "Mısır Çerkez Devleti" olmak gerekir. Devlet yönetiminde uygulanan, "sultanın seçimle tayini, Devletin merkeziyetçi usulle değil, bölgesel özerklikleri koruyan federatif sistem benzeri" bir usülle yönetilmesi, Kuzey Kafkasya'daki "bağımsız halklar bütünlüğü" olgusuna uygun düşmektedir.

Memlûk Devleti Dönemi, İslâm Aleminin Yönetiminde Başarılı Bir Dönemdir

Klâsik tarih kaynakları, Memlûk Devleti ordularının yakındoğu tarihinde en önemli rolü oynadığı ve tarihin gidişini değiştirdiğinde hemfikirdirler.

İslâm âleminin Moğol istilâsından kurtarılması Memlûkların eseridir. Haçlı seferleri sonunda Avrupalıların Doğu Akdeniz kıyılarındaki egemenliklerine ve kurdukları devletlere son verilmesi Memlûkların çabasıyla gerçekleşmiştir. Moğol-Avrupa ittifakına karşı İslâm âlemi başarıyla korunmuştur.

İslâm âleminde federatif ve oldukça demokratik bir yönetim, Memlûklar döneminde gerçekleşmiştir. Hilafet siyasî otoritenin dışında tutulmuştur.

Memlûk döneminde İslâm âlemi, refaha ulaşmış, İslâm uygarlığı son olarak gelişmesini sürdürmüştür. Edebiyat, mimari ve diğer sanatlar üstün bir gelişme göstermiştir.

Encyclopedia Americana'daki ifadeyle *"The mameluke sultans were, on the whole, able rulers, and raised Egypt to great prosperity. They were also patrons of literature, architecture and other arts."***

Sonuç:

Memlûk Devleti, İslâm tarihinin en zor döneminde, İslâm âleminin liderliğini yürütmüş, İslâm ülkelerini Moğol istilâsından korumak, Haçlı işgallerine son vermek ve Moğol-Avrupa ittifakını caydırmak suretiyle, tarihin gidişini değiştirmiş en önemli ve büyük İslâm Devletlerinden birisidir.

Memlûklar dönemi, ayrıca, İslâm âleminin en müreffeh ve olduğunca demokratik şartlarla yönetildiği dönemidir.

Memlûk devletinin Kıpçak illerinden toplanan köleler tarafından değil, 1223'te Kuzey Kafkasya'daki Moğol istilâsı üzerine Kafkasya'dan topluca Mısır'a göç etmiş Çerkez halkları tarafından kurulmuş olduğu, Batılı kaynaklar yanında Çerkez menkıbeleriyle de doğrulanan ve mantığa, idrake daha uygun olan bir diğer görüştür.

Memlûklar, Mısır'da 267 yıl süren egemenlik dönemlerinin sonuna doğru da Çerkezliklerini öylesine sürdürmüşlerdir ki, Mısır'da yerleşmiş olanlar arasında Sultan seçemedikleri zaman, Kafkasya'dan uygun gördükleri ve o zamana kadar Mısır'a hiç gelmemiş bir Çerkezi Sultan seçmişlerdir. Sultan Muhammet'ten sonra 1498'de tahta geçen dayısı Kansav-I, Mısır'a Kafkasya'dan, ilk defa sultan seçilmesi üzerine gelmiştir.

Memlûklar döneminde, devlet yönetiminde tamamen Çerkez gelenekleri hâkim olmuştur. Devşirme kadroların böyle bir şahsiyet göstermeleri mümkün değildir.

Ridaniye'de 1517 de yapılan Osmanlı-Memlûk harbi, Tanrı'nın İslâm liderliğine, Çerkezlerin yerine Osmanlıları tensip ettiği bir tarih noktasında cereyan etmiş, Osmanlı ordusu, Sina çölünü emsali 40 yılda bir görülen yağmur nedeniyle kolaylıkla geçmiş, büyük harp ustası Yavuz Selim Çerkezlerin komutasındaki bütün Arap kumandan ve askerlerini önceden Osmanlı tarafına çekmiş, Arapların cepheden toplu olarak çekilmesi üzerine, 150.000 kişilik Osmanlı gücü karşısında 8.000 Çerkez süvarisi kalmıştır. Cephede yalnız kalan Çerkezler, Osmanlı ordusuna hücum edip yarmışlar ve karargâhı işgal etmişlerdir. O sırada Yavuz karargâhtan geri çekilmiş ve yerine sadrazam Sinan Paşayı bırakmıştır. Çerkezler Yavuz zannettikleri Sinan Paşayı ve karargâhta bulunan diğer komutanları öldürdükten sonra, geldikleri gibi geri çekilmişlerdir. Geriden kuvvetlerini tekrar toplayan Yavuz da, harbi kazandıklarını sanan ve tedbirsiz halde dinlenmekte olan Çerkez kuvvetlerini kolayca imha etmiştir.

Yavuz'un "Mısır'ı aldık, ama Sinan'ı kaybettik" sözü, Sinan Paşanın bu şekilde öldürülmüş olmasındandır.

Ridaniye savaşı, İslâm âleminde 267 yıl süren Çerkez liderliği dönemine son vermiş, İslâm liderliğinin ve hilâfetin Osmanlılar'a geçmesini sağlamıştır. □

* Kafkas ülkelerinden gelme köleler olan, Mısır'daki Memlûklar ayak hizmetlerinden devletin *saygın makamlarına yükselmişlerdir.*

** Memlûk sultanları, genelde, yetenekli hükümdarlardı ve Mısır'ı büyük bir zenginliğe eriştirmişlerdi. Aynı zamanda, edebiyatın, mimarinin ve diğer sanatların koruyucuları olmuşlardı.

Bilinmeyen Bir Felsefe Dergisi Ceride-i Felsefiye ve Bir Yahudi Sosyalist Bohor İsrael

MEHMET Ö. ALKAN

*Bu yazıda, iki eski unutulmuşun yeniden keşfi var: hem ilk felsefe dergilerimizden biri, hem de solcu bir Osmanlı Yahudi aydını. **Kapital**'in dilimizdeki ilk (özet) çevirisi de, o dergide o zat tarafından yayımlanmaya başlamış, ama arkası gelmemiş.*

Kavramsal Anlam Değişmeleri

OSMANLI Döneminin son yüzyılı 'ilim'den 'bilim'e geçiş süreci olarak da düşünülebilir. 19. yüzyıl boyunca yalnızca toplumsal-ekonomik-siyasal değişimlere değil, bizzat bu değişimler sonucu ulaşılan yeni durumu karşılayacak kavramsal anlam değişimlerine de tanık oluyoruz. 'İlim' kavramı buna iyi bir örnektir. Önceleri dinsel-geleneksel bir anlam ve içerik (ve işlev) taşıyan 'ilim'den, dünyevî-laik bir içerik, anlam (ve dahi işlev) taşıyan 'bilim' (ilim ve fen)e geçiş süreci, kavramsal değişimin ardında yatan sosyo-ekonomik değişimi de simgelemektedir. Siyasal açıdan 'cemaat' anlamındaki 'millet'den, 'ulus' anlamındaki 'millet'e geçiş de böylesi bir değişimi simgeler. Konumuz ile ilgili bir örnek de 'hikmet'ten 'felsefe'ye geçiş sürecidir.

Felsefenin Serencâmı

Osmanlı[1] döneminde, felsefenin -pek de bilinmeyen- ilginç bir öyküsü var. Bu yüzyılın başında yayınlanan, Fatma Aliye Hanımın *Terâcim-i Ahvâl-i Felasife* adlı yapıtının ilk sayfasında "Bir zamanlar feylesof denildi mi bundan dinsiz, derbeder, serseri bir takım insanlar anlayanlarımız pek çok idi..."[2] diye yazarken, bize, o dönemde felsefenin nasıl algılandığı konusunda da ipuçları vermektedir. Gerçekte, geleneksel toplumların çağdaşlaşmaya başladığı ilk evrelerde, bilim ve felsefe ile uğraşanlar benzer suçlamalarla karşı karşıya kalmışlardır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nin dağıtılma nedenlerinin başında da bu dinsizlik suçlaması gelmektedir. Ahmet Mithat Efendi de birara 'hikmet' yerine 'felsefe' terimini kullanır ama, aldığı tepki sonucu yeniden (daha fazla dinsel anlam yüklü) 'hikmet' sözcüğünü kullanmaya başlar.

Türkiye'de çağdaş felsefenin tarihini, Münif Paşa'nın *Muhaverat-ı Hikemiye*[3] (1859) adlı çevirisi ile başlatmak yanlış olmaz. Felsefeye ilişkin ilk telif çalışma ise Ahmet Vefik Paşa'nın Darülfünun'da verdiği felsefe tarihi isimli dersinin notlarının -büyük olasılıkla öğrencileri tarafından-, *Tarih-i Hikmet* adıyla yayınlanması sonucu ortaya çıkan yapıttır.[4] Bu kitapta yeralan felsefe (hikmet) tanımı gerçek anlamda dinsel-geleneksel düşünüşden kopuşu simgelemekte, insan 'aklı'na olan güven ve önceliği vermektedir.

"Alem-i şühûdda serzede-i zuhur olup geçen eyyamın haberâtıyla öğrenilen hadiselerin bilinmesine fenn-i tarih ıtlak olunur. *Akl-ı insanın* (a.b.ç.) cevelânından husûle gelen ameliyât-ı zihniyenin semeresi olan ilme hasseten hikmet denir. İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyas ile bulduğu işbu hikmet haricden kesb edeceği tarih malûmâtına mâ'tuf ve masrûf olarak vukûâtın esbab ve neticesi ve teselsül ve telâhukî ve nev'i-i beşerin safvet kabiliyeti hatve hatve terakki ile istikmâlini mülâhazadan hasıl olacak ilm hikmet-i tarihdir..." (s.2)

Bilim ve felsefe, Abdülhamit istibdadının son bulduğu tarihe kadar (siyaset dışı olarak yorumlandığından) göreli bir rahatlık içinde gelişme olanağı bulmuştur. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde çeşitli felsefe akımlarının -üretildiği değil ama- yoğun bir biçimde tanıtılıp, tartışılmağa başlandığı renkli bir dönem açılmıştır. İlk felsefe dergilerinin çıkması için de yine II. Meşrutiyet'i beklemek gerekecektir.

İlk Felsefe Dergileri ve *Ceride-i Felsefiye*

Şimdiye dek Osmanlı dönemi düşünce tarihinde iki felsefe dergisinin çıktığı bilinirdi. Bunlardan zamansal olarak ilki 1327 (1911) yılında, Selanik'te, M. Zekeriya (Sertel)'in çıkardığı ve 17 sayı yayınlanan *Yeni Felsefe Mecmuası*'dır.[5] Diğeri ise 1329 (1913) yılında İstanbul'da, Baha Tevfik'in çıkardığı ve 10 sayı yayınlanabilen *Felsefe Mecmuası*'dır.[6] Yeni bulunan dergi, bu iki derginin çıkış tarihleri arasında 1328 (1912) yılında yine İstanbul'da *Ceride-i Felsefiye* adı ile Bohor İsrael, adlı bir yahudi tarafından -görebildiğimiz kadarıyla- tek sayı yayınlanmıştır. (Ancak Bana öyle geliyor ki gerek içerik ve amaç gerekse nitelik açısından Baha Tevfik'in[7] çıkardığı *Felsefe Mecmuası* ilk felsefe dergisi olarak anılmak gerekir.)

Bu üç farklı felsefe dergisinin ortak yanı, genel felsefelerinin materyalist-dünyevî bir nitelikte oluşudur. Ama bu

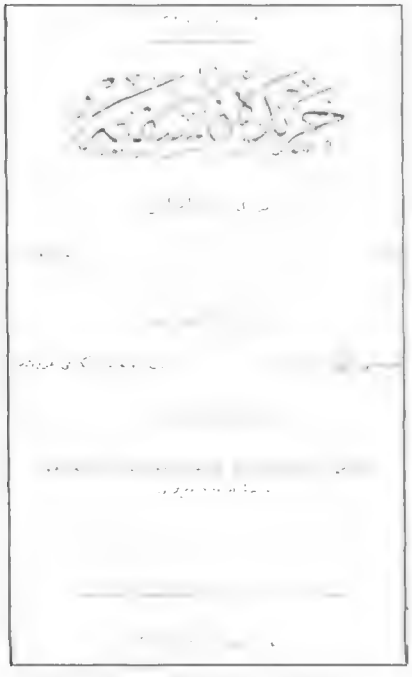

Ceride-i Felsefiye'nin önyüzü.

dergileri birbirinden ayıran ilginç bir özellik var: Her birinin farklı siyasal akımların temsilcileri olmaları. M. Zekeriya'nın *Yeni Felsefe Mecmuası*[8] siyasal açıdan Türklük Cereyanının (Türkçülüğün) savunusunu yapmaktadır. Derginin başındaki "Yeni" sözcüğü, toplumun geleneklerden kopması ve "Yeni Hayat"a ulaşması isteğini simgeleyen genel bir değişim düşüncesinin -ideolojisinin- anlatımı olarak kullanılmaktadır. Baha Tevfik'in *Felsefe Mecmuası* batıcı-liberal Osmanlıcılığın savunucusu olarak değerlendirilebilir. Bohor İsrael'in *Ceride-i Felsefiye*'si ise bir tahmin ile sosyalist siyasal akımın savunusunu üstlen-ecek-miş gibi gözükmektedir. Bu tahminimizin nedenlerine biraz aşağıda değinmeye çalışacağız.

Bir Yahudi Sosyalist: Bohor İsrael

Bohor İsrael'in yaşamına ilişkin elimizde çok az bilgi bulunmaktadır.[9] Bilebildiğimiz kadarıyla II. Meşrutiyet döneminde *Alliance İsraélite Mektebi*'nin müdürlüğünde bulunmuştur.[10] Bu arada Bu dönemde *İçtihad, İştirak* gibi gazetelere de yazılar yazmış ve sosyalizmin yayılmasına çalışmıştır. "Sosyalizmin Mürevvic-i Efkârı" olan Hüseyin Hilmi'nin çıkardığı *İştirak* dergisinde yazdığı konuların başında Marxist iktisadın popülarize yorumları yeralmaktadır. Bohor İsrael'in, *İştirak*'te yeralan makalelerinin başlıkları ve kısa içerikleri şöyledir: "Serbest'i Sa'y ü Amel"[11], "Sermaye ve Sa'y ü Amel",[12] "Hasta Fikr"[13] ve "Nasıl Çalışmalıyız?"[14]

İlk iki makalenin ana teması, emek ile sermaye ve emekçi ücreti ile sermayedarın kârı arasındaki ilişki ve çelişkiyi vurgulayarak, bunun toplumdaki 'sefalet' ve 'zenginlik' biçimindeki görünümüne ilişkin anlatımları içermektedir. "Serbesti-i Sa'y ü amel" başlıklı yazıda (buradaki sa'y ü amel, "emek" olarak düşünülmelidir.) İktisatçıların yapıtlarında esaret-i mutlaka (esclavage), esaret-i arziye (servage) için sayfalar dolusu yazı yazılırken esaret-i ecriye'ye (ücret tutsaklığına) ilişkin hiçbir şey yazılmadığına dikkati çekerek, eski ve orta çağlardaki köleliğin facialarını yazıp da "... gün gibi aşikâr en acı hakikât-i içtimaîye: ecirlik usûl-ü iktisadisinin ..." adalete uygun ve yararlı olduğunun nasıl savunulduğunu sorar. Serbestî'nin iyi anlaşılması gerektiğini; serbest mukavele için serbest rekabetin bulunması zorunluluğunu anımsatarak, 'sa'y ü amel' ismindeki 'mal'ın makinalaşma ile rekabet edemediğini belirtir. Sermayedârın ameleyi 'kadid' bir hale getirdiğine değinir ve yazı şu cümlelerle son bulur: "... artık silsile-i esaretten devr-i iştirake dahil olacağız... cemiyyet-i iştirakiyeyi biz i'cad etmiyoruz, hakâyık-ı maddiyeden istinbat ediyor, anlıyoruz. Muhit, mevcudât-ı umûmiye, hadisât-ı tabîyye ahvâl-i içtimaiye bizim iştirak diye icmâl ettiğimiz tarih-i mustakbel-i beşeri kemâl-i telâketle ta'rif ve tasfir ediyor."[15]

İkinci makalede ücret ve kârın nasıl oluştuğunu açıklama çabası görülmektedir. Sermayenin 'ulvî' bir meziyyet olarak algılanan yeri ile emeğin bulunduğu sefalet durumu arasındaki karşıtlığa değindikten sonra, 'ürünü' oluşturanın amele ve müstahdemin çabası olduğunu belirterek "... kâr nâmı altında sermayedarın istihsâl ettiği meblağ bir igtisâb (zorla alma)'dan, meşru addolunan sirketten başka bir şey değildir..." İsrael, daha sonra bu konuda derinleşmek isteyenlere Karl Marx'ın yapıtlarını salık vermektedir. Makale İştirak'in hükümran olacağı belirtilerek bitirilir.[16]

Üçüncü makalede ise daha önceki yazılarında ileri sürdüğü fikirlerinden dolayı bir arkadaşı tarafından "uslûbunuz güzel ama fikriniz hasta" biçiminde eleştirilmesi üzerine kaleme alınmıştır. İsrael, 'sosyal demokrasiden' sözeden eserleri okumayanların, "Avrupa terakkiyât-ı medeniyesinin meşvar-ı felsefîsinden bihaber olanların..." böyle düşünebileceklerini ve aynı kişilerin sosyalizmin Avrupa'ya özgü bir öğreti (meslek) olduğunu; Doğuya uygun ol-

Fatma Aliye Hanım'ın* Teracim-i Ahvâl-i Felasife*'nin kapağı.

madığını da belirteceklerini yazar. Ardından bu görüşlerin yanlışlığını açıklar. Daha sonra sosyalistlerin emeği, sermayenin 'istibdâdına' karşı savunduklarını; toplumun çalışma ile varolduğunu; her türlü maddenin insan emeği ile oluştuğunu vurgular. İsrael, Osmanlı Toplumunun çoğunluğunu "alnının teriyle iktisab-ı maişet eden" insanlardan oluştuğunu; işçinin sermayedar tarafından 'insan' sıfatıyla değil çalışıcı bir kuvvet diye istihdam edildiğini belirterek makaleyi şöyle bitirir: "...

hey'et-i içtimaiyeyi böyle iki sınıf-ı iktisadîye tefrik ile beynlerinde bir ayrılık meydana getiren hayattır. Sosyalistler bu ayrılığı müşahede ve idrak ederek lağvını arzu ediyorlar; istiyorlar ki mümtazân ile mekhurandan mürekkeb olan cemiyyet "sosyal demokrasi" nâmı altında musavat-ı hukuk ve musavat-ı vezâif esâsı üzerine bir "insaniyet" te'sis edilsin..."[17]

Bir Sosyalist Siyasal Program: "Nasıl Çalışmalıyız?"

İştirâk'in 20. sayısında yayınlanan bu son makale hem konumuz hem de II. Meşrutiyet'teki sosyalist siyasal düşünce açısından önem taşımaktadır. Bu ilginç makalenin çevrim yazısını da verdiğimizden, yalnızca birkaç noktaya işaret etmekle yetineceğiz.[18]

İlkin, *İştirak* dergisi bir bütün olarak ele alındıkta, yazarlar arasında Bohor İsrael'in sosyalizmi daha düzeyli ve genel felsefesi içinde anlamış olduğu hemen göze çarpmaktadır. Bohor İsrael'in sosyalizmin ekonomik yanını ve Batı Kapitalizmini iyi anlamasına karşın dikkat çeken bir nokta -ki Osmanlı sosyalistlerinin de başarısızlıklarından biridir- Osmanlı Ekonomik ve toplumsal yapısını çözümlemekte ve anlamakta yetersiz kalışlarıdır. Çoğucası bu nedenledir ki makalelerde işlenen konular bir aşamadan sonra "fukara edebiyatına" yönelmektedir.

İkinci olarak "Nasıl Çalışmalıyız?" adlı makalenin yayınlandığı sayıda [No: 20 (2 Eylül 1326)] *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın da Beyanname ve Programı yayınlanmıştır.

Son olarak da makalede konu edilen bir Çeviri Kurulu'nun oluşturulması; sosyalizmin yanlış anlaşılmasını önlemek ve Parti'nin "fen ve felsefî" temelini oturtmak için en önce Karl Marx'ın *"Sermaye"* adlı yapıtını çevirerek işe başlanmalı önerisini bu tarihten iki yıl sonra kısmî olarak da olsa *Ceride-i Felsefîye* adlı dergi ile somutlaştırılmaya çalışılacaktır.

Sözkonusu makalede açıkça sosyalist olmakla övündüğünü yazan Bohor İsrael'in, ne *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın üyesi olduğuna, ne fırka üyeleri ile tanıştığına, ne de fırka için çalıştığına ilişkin elimizde herhangi bir bilgi yoktur.

Bilinmeyen Bir Felsefe Dergisi: *Ceride-i Felsefiye*[19]

Ceride-i Felsefîye'nin bir özelliği -bilebildiğimiz kadarıyla- bugüne dek bilinmeyen bir felsefe dergisi oluşudur.

Fatma Aliye Hanım.

Bir diğer özelliği ise Karl Marx'ın ünlü yapıtı *Kapital*'in çevirisinin Osmanlı tarihinde ilk kez -özet biçiminde de olsa- bu dergide yayınlanmaya başlanmış olmasıdır. Görebildiğimiz kadarıyla bu derginin ilk ve belki de tek sayısı 9 Ağustos 1328 (24 Ağustos 1912) yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Aylık olarak çıkması düşünülmüştür. Derginin müdürü Bohor İsrael'dir ve derginin tüm yazılarını bir çeviri dışında kendisi yazmıştır. Dergide yeralan yazılar ve kısa içerikleri şöyledir:

s. 3-6 Muhterem Karî'lerime Bohor İsrael
s. 7-10 Şe'y ve Sebeb B.(ohor) İ.(srael)
s. 11-15 Menşe-i Arz B.(ohor) İ.(srael)
s. 16-18 Usûl-ü Hazır-ı İktisad (Ahmet İbrahim Bey tarafından Fransızca'dan müktebestir.)
s. 19-25 İktisad-ı İçtimaî (Kapital'in çevirisi M.A.)
s. 26-31 İki Nev'i İlm-i İktisad B.(ohor) İ.(srael)
s. 32 Dağınık Fikirler (Bohor İsrael)

İlk yazıda derginin çıkış amacı da açıklanır. "Felsefe ilm-i tefekkür demektir..." diyen B. İsrael, gerçek devrimi (inkılâb-ı hakikiyi) meydana getirmek zorunluluğundan sözederek "...milletin seviye-i idrakiyesi yükselmedikçe âlelhusus efkâr ve itikadât-ı bâtılası zâ'il olmadıkça o inkılâb neticesinde yeni yeni renkler, yeni yeni şekillerle te'sis eden hayat safha-yı evveliyedeki hayatın tekrarında ibâret kalır..." Halkın boş inançlarla, dinsel ve metafizik nedenlerle açıkladığı doğa olaylarının bilimsel açıklamaları yapılmalıdır. Bunun için de "...mütemeddin ve müteşebbüs Avrupa'nın altında, Amerika'nın sağında ve Japonya'nın solunda kurun-u vustayı idâme ile vakit geçiren, her şeyi devlet babasından bekleyen ve asar-ı tecedddüte el uzatmaktan aciz ve haif bir halde bulunan kitlelere en evvel fikr-i şahsiyeti telkin etmek i'câb eder..."

Ceride-i Felsefiye'nin çıkış amacı bir yandan materyalist-bilimsel bir dünya görüşünün zeminini hazırlamak, diğer yandan "birey" olmanın erdemini anlatmak olarak özetlenebilir.

Materyalist Felsefe:

İkinci makale (Şe'y ve Sebeb) "âlem ne biz neyiz?" sorusuna anlamlı bir yanıt aramak ile başlar. Bu soruya ilkin dinsel yaratılış inancıyla verilen yanıt (Yehova'nın Ruznâme-i Hilkâtı- Yaratılış Günlüğü) anlatılır. Bu yanıtın doğru olmadığı, konunun bilimsel olarak ele alınması gerektiği vurgulanarak materyalist bir dünya görüşü sunulur:

"... her müşahede ve tecrübe bize ısbat ediyor ki mevcud, maddeden başka bir şey olamaz. Zekâ-yı beşer asla maddenin haricinde feverân etmez... fikrin menbaı muhit-i maddî, mevzuu yine madde olan dimağ... Hayat; zaman ve mekanda şerait-i mahsusa dahilinde imtizac eden bazı anasır-ı basitenin mahsüle-i hevası... manevîyât; maddîyâtın bir nev'i tezahüründen ibaret(tir)... maddesiz şekl ve hareket imkân-ı tasavvurattan haricdir. Şe'y sebebi ihtiva eder..."

Bu alıntı materyalist felsefenin nasıl savunulduğunu kuşkuya yer bırakmayacak biçimde göstermektedir. Ancak daha sonraki yıllarda -ileride de değineceğimiz üzere- İsrael, bu görüşlerini kısmen terkederek "Metafizik"in olabileceğini ve felsefe için yararlı olacağını kabul edecektir.

Bilimin Üstünlüğü

Üçüncü makalede (Menşe-i Arz) "dünya" tamamen bilimsel bir biçimde ele alınıp, tartışılır. Dünyanın evren içindeki yeriğ konumu biçimi, düzenliliği diğer gezegen ve yıldızların durumu hep bu yolla anlatılacaktır.

Ekonomik Determinizm:

Dördüncü yazı Ahmet İbrahim Beyin Fransızcadan çevirdiği bir iktisat makalesidir. Bu çeviride "Toplumsal gelişme" ekonomik determinizm ile açıklanmaktadır. Ama bu marxist bir iktisadi gelişme anlayışı değildir. Şu kısa alıntı bu yorumumuza ilişkindir: "...

esbab-ı tekâmül, doğrudan doğruya cemiyetin teşekkül-ü iktisadiyesine aid olub istihsâl ve taksim-i servete, sunuf un teşekkülüne ve işbu sınıflar arasında bir tarz-ı faaliyet ve mübadele tayinine hadm ve hakm olur..." yani sınıflar vardır ama sınıf mücadelesi yoktur.

Karl Marx, *Kapital* ve Türkiye'de Kapital Çevirileri

Derginin içinde "İktisat-ı İçtimai" başlığı ile yeralan bölümde Karl Marx'ın *Kapital* adlı eserinin -ilk yayınlanışından yaklaşık elli yıl kadar sonra- özetin özeti biçiminde Osmanlıca çevirisinin yapılmağa başlandığı görülmektedir. Bu çeviri Osmanlı Döneminde *Kapital*'i ilk çevirme girişimidir. Daha önce çeşitli çeşitli yayınlarda -iktisat kitaplarında ve makalelerde- değinilmiş, sözedilmiştir ama, ilk kez çevrilmeye başlanmıştır. İnceleyebildiğimiz kadarıyla Cumhuriyet Döneminde yine özetin özeti biçiminde ve bu kez tamamlanmış olarak *Kapital*'in ilk çevirisi *Sermaye* adı ile Haydar Rıfat (Yorulmaz) tarafından yapılmıştır.[20] Bu özet çeviriden başka yine aynı kişinin *Kapital*'i tam olarak çevirme girişimi başarısız kalmıştır. O yıllarda bu çeviriyi eleştirenlerin başında Kerim Sadi (Nevzat Cerrahlar) gelmektedir. Bu amaçla, *Bir Mütercimin Hataları* başlıklı bir risale kaleme almıştır.[21] Aynı yıllarda (1937) Hikmet Kıvılcımlı'nın da *Kapital*'i çevirme girişimi tamamlanamamış bir çalışma olarak kalmıştır.[21a] Türk Solu 1960'lara kadar Haydar Rıfat'ın yukarıda andığımız çevirisini kullanacaktır. 1960 yılında sonra *Kapital*'in birinci cildinin bir özet çevirisi daha yayınladıktan başka ilk tam çevirisi, *Kapital*'in ilk yayınlanışından yaklaşık yüzyıl sonra, 1966'da Mehmet Selik tarafından yapılarak yayınlanmıştır.[22]

Ceride-i Felsefiye'de yeralan *Kapital* çevirisinin alt başlıkları şunlardır: "Birinci Kısm: Mal, Kıymet-i İstihlâkiye ve Kıymet-i Ticariye, Kıymet-i Ticariyenin Mikyası, İki Nokta-i Nazardan Sa'y ü Amel, Mesaî-i Hususîye'nin Mükerrer Mahiyet-i İçtimaîyesi, Mesaî-yi aliyenin Mesaî-yi Basiteye Tahvili"

Bu çevirinin ardında yeralan "İki Nev'i İlm-i İktisat" başlıklı yazıda *Kapital*'in çevrilip yayınlanma amacı şu cümlelerle açıklanır:

"... *Ceridemizin* ilk nüshasından itibaren 'iktisad-ı içtimai' nâmı altında bir ilm-i iktisad eseri neşr etmeğe başlıyoruz. Bu terceme değil, telif değil, fakat büyük Karl Marx'ın *'Le Capital'* ismindeki kitab-ı cesiminden hülâsat-ülhülâsa olarak iktibas edilerek tefrika suretiyle enzâr-ı kari'ne vâz olunur..."

Makalenin sonunda ise *Kapital*'in önemi ve özelliği şu biçimde anlatılır:

"... müşahede, tahlil ve terkib usûlüne tevfikan ve Karl Marx'ın eserinden iktibasen kaleme aldığımız İktisad-ı İçtimaîde indî târifler yoktur. Evvela bütün muamelât-ı iktisâdiyenin esâsı olan madde yani "mal" mevkii, havass-ı içtimaiyesi vaziyyetleri nokta-i nazarından tedkik ediliyor, ve ondan teşa'ub eden hatvet-i tahliye ta'kib olunarak saha-yı istihsâl ve istihlâkede husule gelen bilumum hadisât nazar-ı müşahededen geçiriliyor... bu gibi neşriyât ile muhitimizde bir inkılâb-ı fikrî husule ge-

NASIL ÇALIŞMALIYIZ?*

Sosyalist vasfıyla ortaya atılan mücahidleri tanımam. İntisabıyla müftehir olduğum bu meslek-i içtimainin hakayık ve nazariyâtına derece-i vukuflarını da bilmem. Bab-ı içtihadlarını ne cihete doğru küşad ettiler; nasıl ve ne yolda çalışacaklar, doğrudan doğruya sınıf-ı sâinin hukuk-u magzûbesini, sınıf-ı mümtaz ve sermayedarların i'tisâfına karşı bir lisân-ı ateş-feşânla müdafaa mı edecekler?

Yoksa ibre-i mesailerini mahdud bir daire dahilinde dolaştırarak "Sosyalizm"e Türkiye'de dahi bir mevcudiyet, bir uzviyet vermeğe mi gayret edecekler? Bütün bunlar tabii ileride göreceğimiz asâr ve semerâtla malumumuz olacaktır. Ve fakat eserlerini mütalaa ettiğim ancak meslektaş sıfatıyla bu bilmediğim görüşmediğim arkadaşlara arz etmek isterim ki efkâr-ı adilanemin neşr-i tamiminde gayet (sistematik) muntazam bir hatt-ı hareket almamız hem felsefe-i iştirakiyemiz hem de muhitimizin şerait-i mukteziyasıdır.

Meslekimiz, ulvi ve mukaddes olduğu kadar büyük ve müdhiştir! Bütün cemiyet-i beşeriyenin inkılabı maksadına mübteni olduğundan eksam-ı fenniyesine vakıf olmayan cühelâ, bazı ma'lûmât-füruş kimselerin, yahud hakikât düşmanı menfaatperestlerin yalan yanlış tefehhümatına kapıldıkları için yalnız (s.284) "Sosyalizm" kelimesini işitmekten tedehhüş ediyorlar.

Bir de o kimseler yalnız Meşrutiyet-i Osmaniye'yi meydana getiren fırka-ı muhteremeyi tanıdıklarından o fırkanın programından hariç bir takım fikirler beslediğimizi görerek adeta meşrutiyet aleyhtarlığı irtica taraftarlığıyla itham edenler de yok değildir!? Hem bunların böyle düşünmeğe hakları var. Zira kendilerinde değil "Sosyalizm" gibi medeniyet-i hazıranın en terakki felsefe-i içtimaiyeyi fikr-i fenni ve siyasî namına âdi bir şey idrak etmek kabiliyeti büsbütün mefkud... Muhitimizdeki avam-ı nâsa bugün okuyup yazmanın faidesini ifhâm edebilirsek Avamın amele kısmı vâkıâ irşadatımıza muhtaçtır. Fakat hiçbir zaman unutmamalıyız ki işçiler hukuk-u sarihalarının hin-müdafaalarında malumatlı, zeki, faal, müteşebbis, tecrübe-dide mücahidlerin muavenetine daha ziyade arz-ı ihtiyaç eder ve bu muktedir vatan piş-dârları sergerdeleri meydana getirmeyince amele ordusuna her ne suretle olursa olsun hareket emri vermek afv olunamaz bir hata olur! Zulme, gadre, diktatörlüğe karşı klüb-ü amelede bir hiss-i ihtilâl bir hiss-i mukavemet uyandırmak kadar adaletli, muhikk bir şey tasavvur edilemez!? Evet, fakat bu hususta bir (metod) usul, muvaffakıyyete sa'ik bir (prensib) bir kaide takib etmek de şart-ı azimdir. Meslekimizin ihtiva ettiği hakayık-ı aliyeyi henüz hazm etmek kabiliyet ve istidadına maelteessüf malik olmayanlara âmâl ve efkarımızı telkine uğraşmayalım zira bundan menfaat yerine muzırrat hasıl olur? İşte bunun için en evvel milletin dimağı olan mütefekkir gençlerimizden sınıf-ı münevver-i millet olan mekteblilerimizden Sosyalizm havâ-yi nesimisiyle mali bir muhit-i fenni ve felsefî vucuda getirmeğe gayret edelim elimizden geldiği kadar (Burjuva) nazariyatını inhafa davet edecek kavaid-i esasiye-i içtimaiye veya iktisadiyemizi mütemadiyen neşr ile cümle makalatımızın hukukî içtimaî veya siyasî birer mahsul-ü tetebbu olması cihetine hasr-ı mesâî edelim. Hatta (Karl Marx, Lasalle, Lafargue, Bebel, Jaurès) gibi ekabirimizin asar-ı ber-güzidelerini Türkçeye tercüme etmek üzere muktedir ve Fransızcaya vakıf arkadaşlarımızdan bir hey'et-i mütercime teşkili mes'elesi bence propagandamızın esaslı ve sağlam olması için en birinci bir ihtiyaç suretinde tezahür eder. Çünkü

* *İştirak* No:20 (2 Eylül 1326) s.284-286

tirmeğe muvaffak olursak kendimizi bahtiyâr addederiz..."

Böylelikle İsrael, *İştirak* dergisine yazdığı son yazıdaki sosyalist siyasal programın bir parçası olan *Kapital*'i çevirip yayınlamak düşüncesini gerçekleştirmeye başlamış olmaktadır. Çeviri, belirtilmemekle beraber Bohor İsrael tarafından yapılmış olmak gerekir. Böylece İsrael, bu yapıtı ilk kez Osmanlıca'ya çeviren kişi olarak anılabilir. Ama çevirinin tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda bilgi sahibi değiliz. İsrael, *Kapital*'i Fransızcadan çevirmeye başlamıştır. Ancak *Kapital*'in Fransızca çevirisini mi kullandığı, yoksa onu özetleyen bir Fransızca kitaptan mı yararlandığı açık değildir.

İki Nev'i İlm- İktisat

Osmanlı dönemi iktisadi düşünce tarihçileri açısından -çok önemli olmasa da varolduğunun bilinmesi yönündendikkat çekmekte yarar gördüğüm, İsrael'in iktisat konusundaki görüşlerini kısaca özetlemek istiyorum. Bohor İsrael'e göre iki çeşit iktisat vardır. Birincisi klasik-geleneksel-iktisadın denge yaklaşımı olarak yorumlanabilecek olan[23] "... müessesât-ı iktisadiyeyi hâzırayı lâyetegayyer ve edebî addeder ve yalnız müessesâtın faidelerinden bahseder." biçimindeki yaklaşımdır. İkincisi ise değişmeci iktisat yaklaşımı olarak yorumlanabilecek olandır ki "... hiçbir müesseseyi eliltizam etmeyerek kanunu tekâmül iktizası olarak hepsinin tagayyüre mahkum olduğunu beyân ve hadisat-ı iktisadiyenin bu esas üzerinde ne suretle cereyân ettiğini i'zâh eder..." İlk yaklaşımın "ricâl" tarafından savunulduğunu ve ancak gözlem aşamasında kaldıklarını, oysa ikinci yaklaşımı kuran ve savunanların, yani bilimadamlarının çözümleme aşamasına geçebildiklerini vurgulayarak "tahlil" ile "ta'rif" arasında bir fark olmak gerektiğini vurgular.

M. Cavid Bey ve *İlm-i İktisad* adlı kitabının eleştirisi

Bir bilim olarak iktisattan yana olan yeğlemesini açıkladıktan sonra M. Cavid Beyin kitabının eleştirisi yapılır. Öncelikle bu kitapta konuların çok sıradan işlendiğini belirterek "emvâl-i emriye, tekâlif, bütçe ve duyûn-u umumîyeyi taalluk eden kavaid ve nizamât tagayyüra mahkum ve binaenaleyh muvakkat olan kavanin-i mevzu'âya tâbi olduğundan fen mahiyetini haiz olamaz" diyecekti.

Cavid Beyin kitabında yer alan özellikle "özel/mülkiyetin" kökeni konusuna itiraz ederek, bu mülkiyetin kanunen de verilmiş olduğuna dikkat çeker. Bu nedenle de değiştirilebilir olduğunu vurgular.

İkinci olarak "ihraz ve istilâ' nazariyesinin eski ve orta çağlara ait bir uygulama olduğu görüşüne karşı çıkarak; tarihte ve günümüzde aynı olayın yaşandığını belirterek" ... hâl-i hazırda tezebzüb-ü idarî, hercümercî içinde bulunan memleketlerde zuafânın emvâl ve emlâkini gasb ve müsadere eden adamların, memalik-i saireyi işgâl ile müstemleke haline getiren hükümetlerin bir hakk-ı mülkiyeti ihraz etmek için tâ-

Türkiyemizde sosyalizmin ancak ismi vardır. Bir de zenginin malını fukaraya vermek diye yanlış bir telakki... Fenden ahlaktan, teşkilat-ı içtimaîyeden, tekevvünât-ı felekiyeden, hadisât-ı tarihiyeden, hesabat-ı riyaziyeden, kavanin-i tabiiyyeden hissesi neden ibaret olduğu umumen mechûl! (Partimizin) fırkamızın ruhunu teşkil edecek bu bina-yı fen ve felsefeyi evvel be evvel meydana getirmek sonra o âf-tâb-ı asâ merkezinden kalb-i avama eşi'a-yı adl ve hakkaniyet i'sal etmek lâzım gelir... Neşriyatımızda asla ilm ve mantık dairesinden çıkmamak hemfikrimizden olmayanlara karşı bir lisân-ı (s.285) tahakküm ve tehdit istimâl etmemek alel-husus istihsâline çalıştığımız muvaffakıyyetin iktiza ettiği ahvaldendir. Bu kaideden hariç olarak intişar edecek şeyler meslekimizi anlamaksızın sarf-ı hebb-i nefslerine vurulan derbelerle bir takım kimselerin aleyhdarlarımız kesilmeğe ve menafi-i amele uğrunda sarf etmek isteyeceğimiz ikdamat ve ihtimamatımızı hiç olmazsa bir müddet-i muvakkate için akim bırakmağa sebep olur.

Bir takım gençler vardır ki mağdurin-i cemiyete bivayelere karşı hissettikleri merhametten dolayı "Biz Sosyalistiz!" derler. Fakat kendilerine mücadele-i sınıfdan, mülkiyet-i iştirakiyeden, sermayedeki şekl-i hazırinin lağvından, kanun-u ücret ile netaic-i müellimesinden... bahs olununca "Ha! biz öyle sosyalistliği kabul etmeyiz!" diyerek evvelki iddialarının hissiyat-ı sıddıkeden kuru bir laftan başka bir şey olmadığını ikrar ederler...

Sefahat-ı hayatiyenin cümlesine şumulü olan büyük, vasi mezhebimizin ismini işitir işitmez yalnız muhakeme-i zihniyeleri ile mahiyetini anlamak iddiasında bulunanların ekseriya mekatib-i aliye müdavimin ve mezuninden zeki ve malumatlı efendiler olduğu düşünülürse içtihatımızda ef'al ve harekâtımızda ne kadar ihtiyatkar olmamız lazım olduğu suhuletle anlaşılır.

"Sosyalizm nedir?" diye sual edenlere birkaç cümle veya musahabe ile cevap vermekten ihtiraz etmeliyiz; Ve demelidir ki "Sosyalizm" evvelâ; bir ilimdir. Zira mütalaa sayesinde elde edilebilir, ve bir meslek-i içtimaîdir, müntesiblerinin arasında yaşamak, her gün fikirlerinden tarz-ı hayatlarından bir nebze istifade etmekle anlaşılabilir. Esna-yı musahabede veya bir konferansda suret-i umumiyede "Sosyalizm"den bahsetmek yine faideden hallidir. Yahud sarfedilen gayret hasıl olacağı semere ile mütenasib olmaz. Binaenaleyh "Propaganda" esnasında sosyalizmin ancak bir noktasını bütün delail-i mükni ve katiyesi ile mevzu-i bahs ederek o noktada muhattablarımızı iknâya çalışmalıyız?!...

Yukarıdan beri beyân ettiğim gibi muktedir refiklerimizden bir "hey'et-i mütercimin" teşkil edilmek gibi hakiki bir sa'y ve hidmetin husulüne teşebbüs olunursa en evvel "Karl Marx"ın *"Sermaye"* ismindeki eserinden başlamak i'cab eder. Sosyalist refiklerin külletinden ve cümlesinin de İstanbul'da bulunmamasından dolayı mezkur hey'etin mutlaka bir yerde bulunması lazım değil muhabere ile taksim-i i'mâl edilerek tercümeye mübaşeret edilebilir. Henüz mübtedi bulunduğumuz bütün tercümelerimizin böyle muavenet-i mütekabile ile icra olunması elzemdir. Aziz meslektaşlarımın bu hususdaki fikirlerini bilmek arzusundayım.

Alliancé Mektebi Müdürü
İSRAEL

***Baha Tevfik'in çıkardığı* Felsefe Mecmuası.**

kib ettikleri usûl hangi usûldür?..'' diye yazar.

Son olarak kişisel yarar ile genel yarar arasında varsayılan ilişkiye katılmadığını belirterek ''... menafi-i şahsiyenin kaffesi menâfi-i umûmîye muvafık olamaz. Zarar-ı âm tevellüd eden nef'i-i hâlis merduddur. Menafi-i şahsiyeyi muvafık olan her şey umûmen şâyân'-ı kabûl olabilir mi?'' diyerek bu faydacı anlayışı eleştirecektir.

B. İsrael'in mülkiyet ve kökeni konusundaki görüşlerini açarken mülkiyeti menkûl ve gayr-ı menkûl olarak ikiye ayırdıktan sonra:

''... bir kimsenin semere-i sa'y olan şey umumen o kimsenin malı addolunduğu gibi fennen de böyle olmak iktiza eder. Zira efrad-ı cemiyetin emel-i müştereki idâme-i hayat olduğundan ve sa'y ü amel kuvve-i beşeriye sarfıyla vukua geldiğinden semere-i sa'y olan şey üzerinde hakk-ı mülkiyete sahip olmakla o kuvvetin iâdesine bir meyl-i umumî mevcud olması tabiîdir. Emlâk kısmen semere-i sa'y ise de arz üzerine mebni bulunduğundan arazi üzerindeki hakk-ı mülkiyetin suret-i te'sisini araştırmak lâzım gelir... arazi üzerindeki hakk-ı tasarruf işgâl ve istilâ suretiyle meydana geldi. Eğer bu hususda te'min edilen menafi-i hususîye neticesinde bir faide-i içtimaiye hasıl olsaydı ekseriyet-i nâs bugün mahkum-u sefalet bulunmazdı...''

Bohor İsrael'in gerek *Kapital*'i çevirmeye başlaması ve gerekse son makalesinde M. Cavid beyi eleştirdiği konular ve getirdiği yorumlar gözönüne alındıkta *Ceride-i Felsefiye*'nin sosyalist bir felsefe dergisi olma amacını taşıdığı söylenebilir.

Tarih-i Felsefe Adlı Çevirisi ve Felsefe İle İlgisi

En azından II. Meşrutiyet'in ilk beş yılı materyalist felsefeyi ve sosyalist siyasal akımı savunduğu anlaşılan B. İsrael'in, daha sonraları liberalist bir çizgiye yaklaştığı ileri sürülebilir. Dönemin ünlü simâsı Filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı) ile olan dostluklarının da bir sonucu olarak, onun kitaplığında rastladığı Abbé Barbe'ın Felsefe Tarihi adlı yapıtını *Tarih-i Felsefe*[24] adı ile çevirir. Osmanlı döneminde yayınlanmış birkaç felsefe tarihi çevirisinden olan bu yapıt 1916'da basılmıştır.

B. İsrael, bu çeviriye yazdığı önsözde felsefe için *metafiziğin* gerekliliğinden ve yararından sözederek şöyle yazar: ''... bazılarının yaptığı gibi mâba'd-et-tabîiyyâtın adem-i lûzumuna kâil olmak büyük bir hatadır...''[25] oysa çok değil birkaç sene önce kendisi aynı ''hata''yı yapmaktadır. B. İsrael, bu önsözde felsefenin diğer disiplinlerden olan farkını vurguladıktan sonra ''... felsefe ise gerek hadiselerin esbâb-ı aslîsini, gerek bilzat mevcudâtın mebadi-i evvelâsını tedkik eyler; binaenaleyh hadisât ve mevcudât-ı mer'iyyenin fevkindeki kanunlar sahasında cevelân eder. Ulûm-u sâire tabîi, felsefe ise mâ-ba'd-et-tabîidir. Ve bil netice riyâzi fenlerden daha yüksek ve daha mücerreddir...''[26]

Bohor İsrael'in çevirdiği ve aynı çevirinin başına eklediği bir yazı ile Rıza Tevfik'in övdüğü[27] bu yapıt yayınlanışından kısa bir süre sonra eleştirilere konu olmuştur.[28] Ayrıca B. İsrael çevirdiği bu yapıta kimi katkı ve eklemelerde bulunmuştur.[29] İsrael'in bu tarihten sonraki yaşamı ve etkinlikleri konusunda bilgi edinemedik.

Sonuçca

Görünen o ki ülkemizdeki kitaplıkların perişanlığı ve sistemsizliği sürdükçe daha birçok sürpriz ile karşılaşmamız olasıdır. ''Kıssadan hisseye'' gelince: bu konuda söylenebilecek ilk sonuç ''Kaydetme'' yeteneğimizin geliştirilmesi olarak karşımızda durmaktadır. Bir başkası ise, Türkiye'de Felsefenin tarihi konusunda yapılmış tek bir çalışma ile yetinmeyerek bu alanda araştırmaların çoğalması isteği biçiminde belirtilebilir.□

* Bu dergiyi (*Ceride-i Felsefiye*'yi) *Kafiye Abdık*, Hakkı Tarık US Kitaplığı'ndaki yorucu kartoteks taramalarımız sırasında buldu. Üstelik gerçekten heyecanlandırıcı bu belgeyi benimle paylaşmak alçakgönüllülüğünü de gösterdi. Bu konuda bir *inceleme* yazısı yazmak ise, kendisinin önerisi ile bana düştü. Bu yazının hazırlanmasında da dostumun büyük yardımını gördüm. Kısaca, bu yazının bu haliyle de olsa ortaya çıkmasını ve varsa katkılarını kendisine borçluyum. Ona teşekkür ediyorum. Ama belirtmeliyim ki, bu araştırmadaki yorum ve hatalar tamamen bana aittir.

محمد جاوید
– دارالمعلمین عالم ثروت معلمی –

علم اقتصاد

معارف نظارت جلیله‌سنك ۲۷ مایس ۳۱۵ تاریخ و ۲۰۳ نومرولی رخصتنامه‌سیله طبع ایدلمشدر .

استانبول

(قرمیت) مطبعه‌سی – باب عالی جاده‌سنده

۱۳۱۵

Cavid Bey'in* İlm-i İktisad *kitabının kapağı.

[1] Burada ''Osmanlı Devleti'' dediğimiz vakit bugünkü ulusal sınırlarımıza yakın bir coğrafyaya işaret ediyoruz. Oysa, en azından metodolojik olarak Osmanlı Devleti -İmparatorluğu- dendiği zaman Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı içeren sınırlar düşünülmek gerekir. Ancak bu incelemenin yazarı sözkonusu yerlerdeki düşünce akım ve etkinlikleri konusunda bilgisizdir.

[2] Bkz. Fatma Aliye; *Teracim-i Ahvâl-i Felâsife* (Istanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1316) s.2

[3] Münif Paşa'nın bu yapıtını en azından varsa bir yenisini bulana dek ilk saymak durumundayız.

[4] Ahmet Vefik Paşa, *Tarih-i Hikmet* adlı bu yapıtında aydınlanmacı *akıl*dan etkilenmekle beraber dinsel görüşlerini de korumaktadır. Aslında bu eklektizim Yeni Osmanlılar'ın olduğu kadar genelde Tanzimat aydınının ortak düşünüş özelliğidir.

[5] Araştırmacılar -ki birara ben de içlerinde olmak üzere- derginin başındaki ''Yeni'' lâfzına kanarak Baha Tevfik'in çıkardığı *Felsefe Mecmuası*'ndan sonra çıkmış olmak gerekir gibi bir yanılgıya düşmüşlerdir. *Yeni Felsefe Mecmuası* 1911 (1327)'de çıktığına göre, bu yanılgı ile Baha Tevfik'in *Felsefe Mecmuası*'nın olsa olsa 1910 yılında çıkmış olması gerekir gibi tarihleme yanlışları da yapılmıştır. Oysa, bu ikinci dergi 1911 yılında yayınlanmıştır.

[6] Bu dergi için bkz. Mehmet Ö. Alkan; ''Türkiye'nin Ilk Felsefe Dergisi: *Felsefe Mecmuası*'', *Tarih ve Toplum* No: 65 (Haziran 1989) s.49-56

[7] Baha Tevfik yaşamı, düşünceleri ve etkinlikleri konusunda bkz. Mehmet Ö. Alkan; ''Türk Düşünce Tarihinde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik'' *Tarih ve Toplum* No: 52 (Nisan 1988) s.41-49. Siyasal görüşleri için de Mehmet Ö. Alkan; ''Baha Tevfik ve Siyasal Düşünüşü'' *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* Cilt 5 No: 53 (4 Aralık 1989) s. 1814-1815.

[8] M. Zekeriya'nın çıkardığı *Yeni Felsefe Mecmuası* adlı dergi konusunda da bir çalışma yapmaktayız ve yakında yayınlamayı düşünüyoruz.

[9] Musevî basını üzerine yapılmış bir çalışmada Bohor İsrael'in yalnızca adı ve çıkardığı derginin ismi geçmektedir. Bkz. Nesim Benbanaste; *Örneklerle Türk Musevî Basının Tarihçesi* (İstanbul: Sümbül Basımevi, 1988) s.61 "Milaslı BOHOR İSRAİL; (1912) *Ceride-i Felsefe*" (Felsefiye olacak M.A.) bilgisi vardır. Başkaca bir bilgi bulamadık. Kendi alanında yapılmış tek çalışma olan Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul; Ülken yayınları, 1979)'da s.295 Bohor İsrael'in adı yalnızca Abbé Barb adlı felsefecinin *Tarih-i Felsefe* kitabının çevirmeni olarak geçmektedir.

[10] *İştirak* Dergisinin içinde yeralan makalelerinin altında bu bilgi yeralmaktadır. Ayrıca bkz. Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. Basım (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978) s.40 dn/44

[11] *İştirak* No: 11 (24 Nisan 1326) s.173-174. Tunçay'ın belirttiğine göre bu yazı dilce sadeleştirilerek *Katkı* No: 26 (Ağustos 1976) s.26-27'de aktarılmıştır. Bkz. a.g.e. s.40 dn/44

[12] *İştirak* No: 13 (8 Mayıs 1326) s.201-204

[13] *İştirak* No: 18 (18 Ağustos 1326) s.267-270

[14] *İştirak* No: 20 (2 Eylül 1326) s. 284-286

[15] Bkz. *İştirak* No: 11 (2 Nisan 1326) s. 173-174

[16] Bkz. *İştirak* No: 13 (8 Mayıs 1326) s.201-204

[17] Bkz. *İştirak* No: 18 (18 Ağustos 1326) s.267-270

[18] Bkz. *İştirak* No: 20 (2 Eylül 1326) s.284-286 ve Bkz. bu yazıda EK I.

[19] *Ceride-i Felsefiye* No: 1 (9 Ağustos 1328) Sene: 1 Ayda bir kere intişar eder. Müdürü Bohor İsrael (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1328) 32 s.

[20] Gabriel Deville; *Sermaye-* [Karl Marx'tan hülasa] (Çev: Haydar Rıfat) (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1933) bu yapıtın ilginç çevriliş öyküsü için aynı kitabın "Önsöz" bölümüne bakınız.

[21] *Kerim Sadi Bir Mütercimin Hataları (B. Haydar Rıfat'ın G. Deville'den tercüme ettiği "SERMAYE" ünvanlı eserinin hatalarına dair)* (İstanbul: Bozkurt Matbaası, 1935) İnsaniyet Kütüphanesi No: 17 cüz:2

[21a] *Kapital, Birinci Cilt Kıtap I: Kapıtalin İstihsâl Prosesi* (Almanca aslından çeviren: Hikmet Kıvılcımlı) (İstanbul: Emekçi Kütüphanesi, 1937) Forma 1-7. Bu bilgiyi çalışmamı teslim etme aşamasında veren Zafer Toprak'a teşekkür ederim.

[22] Karl Marx *Kapital* (Çev. Mehmet Selik) (Ankara: Sol Yayınları, 1966) Birinci kitap. Bu çeviri beş kitaptan oluşmaktadır. Kapital konusunda son yayınlanan bir kitap ve tartışma için bkz. Ömür Sezgin; *Marx, Kapital ve Diyalektik Materyalizm* (Ankara: Verso Yayınları, 1989) Gerek Sezgin'in değindiği gibi Türkiye'de solun Kapitali yeterince anlayamamış olması ve gerekse Şerif Mardin'in bu konudaki bir yorumu gerçekten üzerinde düşünülmeğe değer konulardır. Şerif Mardin; *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983) s.7

[23] Bu konuda görüşlerinden yararlandığım Burhan Şenatalar'a teşekkür ederim.

[24] Bkz. Hilmi Ziya Ülken; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul Ülken Yayınları, 1978) s.295 Ülken, İsrael'den yalnızca bu çeviri nedeniyle sözetmektedir.

[25] Abbé Barbe; *Tarih-i Felsefe* (Mütercimi: Bohor İsrael) (İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1331) "Sevgili Mütealimlere" s.9

[26] Bkz. *a.g.e.* s.8

[27] Bkz. *a.g.e.* Rıza Tevfik; "Bazı İzâhât-ı Lâzıme" s.3-7

[28] Kitabın yayınlanışı ardından, özellikle iki konuda odaklaşan eleştirilere rastlıyoruz. Bunlardan ilki, Rıza Tevfik'in de övdüğü Barbe'ın yapıtının "ilmî kıymeti" dir. Eleştiriciler bu kitabın övüldüğü kadar da iyi bir yapıt olmadığını vurgulamaktadırlar. İkinci eleştiri konusu da B. İsrael'in yaptığı çevirinin yeterli olmadığı konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu eleştiriler için bkz. Mehmed Emin; "Kitabiyât Tahlilleri: *Tarih-i Felsefe*" *Darülfünun Edebıyat Fakultesi Mecmuası* No: 5 (Teşrin-i Sani 1332) s.535-536 ve Mehmet Ali Aynî; "Kitabiyat Tahlilleri: *Tarih-i Felsefe-* Darülfünun Müderris muavinlerinden Mehmed Emin Beye" *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* No: 6 (Kanun-u Sâni 1332) s. 608-620

[29] Bohor İsrael, çevirdiği bu yapıta kimi eklemelerde bulunmuştur. Bunlardan biri "Felsefe-i İbranîye" bölümüdür; s.133-167. Diğeri ise "Arab Âlem-i Medeniyetinde Felsefe" başlıklı bölümdür: s.205-293. Ayrıca İsrael, bu çeviriye açıklayıcı dipnotlar da eklemiştir.

İletişim'den

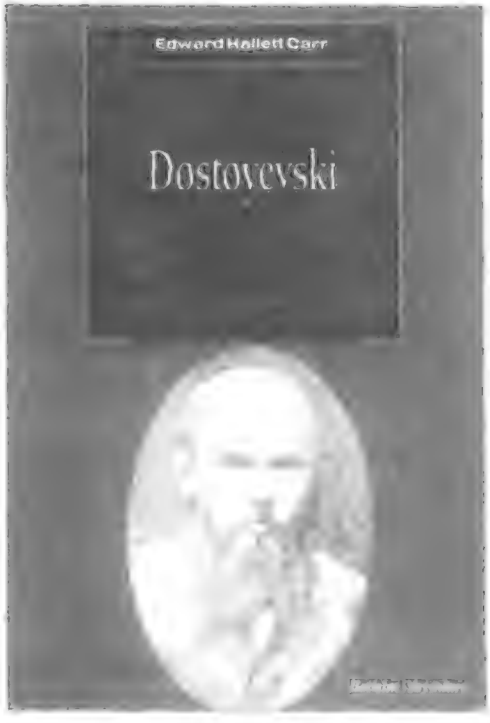

Dostoyevski

Edward Hallett Carr

E.H. Carr'ın Dostoyevski üzerine yazdığı bu kitap hem ilginç bir biyografi, hem de çok başarılı bir edebiyat incelemesi, roman çözümlemesi. Çocukluğundan başlayarak, ailesinin, çevresinin, yaşantısının eserlerine etkisini; karşılaştığı insanların hangi karakterleri esinlediğini; çağın olaylarının, düşünce akımlarının etkilerini titizlikle incelemiş E.H. Carr. Geniş tarih bilgisi (özellikle Rusya üzerine) ve araştırmacı kişiliği bu başarının anahtarı. E.H. Carr zor olanı, edebi eleştiri ile hayat hikâyesini hem dengelemeyi hem de karşılıklı etkilerini göstermeyi başarmış.

İletişim Yayınları

DAĞITIM: İLETİŞİM PAZARLAMA A.Ş.
İSTANBUL: Klodfarer Caddesi, İletişim Han No: 7, Kat 2, Cağaloğlu, 34400 Tel: 516 22 63 • 64
ANKARA: Selanik Cad. No: 72/A Kızılay, 06640 Tel: 125 06 82
İZMİR: 859. Sokak No: 1/8, Zemin Kat Konak, 35250 Tel: 13 10 40

İstanbul Adaları

Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları -I-*, Cem Yayınları, İstanbul 1989, Büyük Boy 576 s.

TÜRKÜLERDE *Adalardan bir yar gelir bizlere - Adalar sahilinde bekliyorum* şarkılarda: *Biz Heybeli'de her gece mehtaba çıkardık - Yine bu yıl ada sensiz içime hiç sinmedi - Ada'nın yeşil çamları aşkımıza yer olsun - Mavi gözlü sarışın kız gel gidelim Ada'ya biz.* Şiirlerde: *Adalardan gelen bu mektupta/Oradan, bir sihirli rayiha var/İşveler sezdiren bir üslûpta/Bir güzel şarkı söylüyor rüzgâr/Adalardan gelen bu mektupta.* Yahya Kemal Beyatlı - *Yüreğim sızlayarak gözlerim âfâka dalar/Yâdâ geldikçe çiçeklerle dolu şen adalar.* A. Refik Altınay- *Bırakıp gidiyorum adayı ilkteşrinde/Sen yeşil bir kıyısın, ben dalgayım enginde.* H.Siret Özsever dilden dile dolaşan, bu İstanbul'un gümüş tenli gerdanına birer yakut damlası gibi dizilmiş adaların tarih boyunca yaşadığı renkli serüven; ünlü araştırmacı Pars Tuğlacı'nın titiz kalemiyle eşsiz bir eser olarak yayınlandı.

Hem biçim, hem içerik bakımından bu büyük ansiklopedik eser; Tuğlacı'nın duyarlı diliyle şöyle sunuluyor: *Özellikle yaz aylarında çeşitli ırk, din ve milletten insanların toplaşıp kaynaştığı, çeşitli dillerin serbestçe konuşulduğu örnek bir yerleşim bölgesidir Adalar. Hür toplum hayatını simgeleyen bu cennetin bir adı da "sevgi veya dostluk Adaları" olmalıdır.*

Bu gerçekten büyük emek ürünü eseri ana çizgileriyle de olsa tanıtmayı zevkli bir görev sayıyorum.

Eserin ilk bölümlerinde Adalar'ın fizikî, beşerî ve iktisadî coğrafyası, mülkî ve idarî teşkilâtı, belediye teşkilâtı, tarihçesi, kültürel durumu, mimarlık eserleri üzerinde genel bilgiler verilmekte ve okulları tanıtılmaktadır.

Onbeş yıllık araştırma ve incelemeler sonucu ortaya konulan bu gerçekten görkemli eser; kâğıdı, baskısı, sayfa düzeni, fotoğraf ve resimlerinin kalitesiyle bundan önce yazarın yayınlanan *Mehterhaneden Bandoya* ve *Çağdaş Türkiye* kitapları gibi gurur ve övünç vericidir.

İkiyüz elli yıllık bir İstanbul'lu ve Ada tutkunu bir aileden gelen yazar; bize Adalar'ı en küçük ayrıntılarına kadar tanıtmayı hem Türk kültürüne önemli bir katkıda bulunmak, hem de çocukluğunun geçtiği ve çok güzel ve heyecanlı anılar yaşadığı bir yerleşim bölgesine, sevgi ve bilgi dolu bir güzelleme sunmak amacıyla yazmış gibidir.

Yabancı kaynaklarda *Prens Adaları* diye anılan İstanbul Adaları'nın tarih serüveni, yarı gerçek yarı masal havası içinde hep Bizans dönemini kapsayacak biçimde eksik ve hayal ürünü bilgilere dayanır. Osmanlı dönemine ait ise elimizde çok az belge bulunmaktadır. Pars Tuğlacı, büyük bir sabır ve çalışma azmi göstererek Hazine-i Evrak'ı ve Adalar Kaymakamlığı Tapu Sicil Muhafızlığı'ndaki belge ve kayıtları incelemiş, her eserinde olduğu gibi bilimsellikten ayrılmamıştır.

Bizans döneminde çoğu zaman sürgün, hapis, işkence ve idam; sonraları da bir dinlenme ve eğlence yeri olan Adalar; önceleri, manastırlarının ve keşişlerinin çokluğundan dolayı *Papaz Adaları* sonra bu topraklarının kızıllığı nedeniyle *Kızıl Adalar* diye anılmıştır.

Eserin giriş bölümünde Adalar'ın jeolojik yapısı ve yüzey şekilleri, toprak ve bitki örtüsünün niteliği, iklimi hakkında bilgiler verildikten sonra ekonomik yapısı ele alınarak arıcılık, avcılık, balıkçılık, tarım ve çiçekçilik alanında yapılan çalışmalar anlatılmaktadır.

Mülkî ve idarî Teşkilât bölümünde Osmanlı döneminde ilk kez 1867'de ilçe haline getirildiği, ilk kaymakamın da Mustafa Bey adında biri olduğu, merkez ilçesinin Büyükada olarak günümüze kadar durumunu koruduğu anlatılmakta; kaymakamlık ve belediye teşkilâtı hakkında ayrıntılı bilgiler verilmekte, Adalar'da kaymakamlık, belediye şube müdürlüğü yapan idarecilerin adları ve görev süreleri belirtilmekte, belediye hizmetleri "su, elektrik, temizlik, itfaiye" ayrı ayrı ele alınarak yangınlar ve bıraktıkları hasarlar anlatılmaktadır.

Eserde en geniş ve ayrıntılı bilgi, Adalar'ın tarihini anlatan bölümde verilmiştir. Gerek Bizans gerekse Osmanlı dönemi, belgelere dayalı olarak harita ve şemalarla tanıtılmaktadır. Türklerin eline geçen ilk ada, Fatih Sultan Mehmed'in amirallerinden Baltaoğlu Süleyman Bey tarafından alınan Büyükada olmuştur. Bu bölümde gerek Türk gerekse yabancı gezginlerin Adalar'la özellikle Büyükada ile ilgili izlenimlerinden de söz edilmektedir: (Fransız gezgini Piérre Gilles, III. Ahmed devrinde ingiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Edward Barton, Evliya Çelebi, Eremya Çelebi Kömürcüyan, Gustave

Schlumberger vb.)

Kültür genel başlığı altında özellikle mimarî eserlerden geniş ve ayrıntılı bilgiler; Adalar'da çalışan bütün mimar ve kalfaların adları, çalıştıkları yerler de belirtilerek aktarılmakta; ayrıca İslâmî yapılar ile Adalar'da müftülük yapan din adamları ve Adalar Kutsal Metropolitlerinin adları ve görev süreleri belirtilmektedir. Eğitim ve kültür çalışmaları arasında ilkokulların kız ve erkek öğrenci sayıları ile Adalar'da çıkan gazete ve dergilerden de sözedilmektedir.

Eserin en ilginç değerlendirmelerinden biri de "Türk edebiyatında ve Türk müziğinde Adalar" başlığı altında verilen örneklerdir.

Türk edebiyatında Adalar'ın değeri ve güzelliği, yirminci yüzyıl, özellikle Cumhuriyet döneminde anlaşılmış; şair ve yazarlarımız gerek eserleri gerekse yaşantılarıyla Adalar'ın sosyal yaşamına renk katmışlardır. Bu yazarların başında Heybeliada'da oturan ünlü romancı Hüseyin Rahmi Gürpınar ve Burgazada tutkunu Sait Faik Abasıyanık gelir. Adalar'ı seven, orada yaşayan birçok yazarın mezarları da oradadır. "H. Rahmi Gürpınar, Tahsin Nahid, Ahmed Rasim, Ahmed Refik Altınay, dilci İbrahim Necmi Dilmen" gibi.

Adalar, Türk ve yabancı ressamlara da en anlamlı konulardan biri olmuştur. Tuğlacı, Adalar'ı tuvallerine yansıtan ressamları, doğum ve ölüm tarihleriyle bir liste halinde sıraladığı gibi hayat hikâyeleri ile birlikte her birine ait renkli tablolarını da sergilemektedir. (Mıgırdiç Civanyan'ın, "Marmara Denizi ve Adalar", Hoca Ali Rıza'nın "Büyükada'dan Marmara'ya Bakış", İbrahim Çallı'nın "Büyükada'dan Heybeli'ye Bakış", Nazmi Ziya'nın "Büyükada", Ali Avni Çelebi'nin "Dalgalı Denizde Büyükada İskeleleri", Zeki Faik İzer'in "Büyükada", Ayetullah Sümer'in "Büyükada Dil'den Heybeli'ye Bakış", Hamit Görele'nin "Adalar'dan", Azra İnal'ın "Eski Yörükali İskelesi", Pindaros Platonidis'in "Büyükada, Luna Park", Hasan Kavruk'un "Kışın Kınalıada İskele Yöresinde Fırtına"sı gibi.)

Spor bölümünde Adalar'ın özellikle deniz sporlarında önemli yerine işaret edilerek bunda Deniz Harb Okulu'nun Heybeliada'da bulunmasının başlıca etkenlerden biri olduğu belirtilmektedir. Adalar'da yetişen ünlü sporcular arasında Aslan Nihat "Bekdik", Tevfik Böke, Haydar Olcaynoyan sayılabilir. Büyükada özellikle futbolda yetiştirdiği ordinaryüs lakabıyla anılan Fenerbahçeli Lefter Küçükandoniyadis ve İstanbulsporlu ünlü penaltıcı Kasapoğlu ile dikkati çekmektedir. Tuğlacı, Lefter'in spor hayatını ayrıntılı biçimde vererek spor tarihimize de önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Adalar'ın su sporlarında da hatırı sayılır başarıları olmuştur. 14 Şubat 1963'te Burgazada'da kurulan kulüp ile Büyükada Deniz Kulübü, Kınalıada Su Sporları Kulübü; yüzme, yelken, kürek, su topu, kule ve tramplen dallarında dikkati çeken sporcular yetiştirmiştir.

Eserin "BÜYÜKADA"ya ayrılan bölümünde ise Adalar zincirinin en büyük halkası ve idare merkezi olan Büyükada; coğrafî konumu, tarihçesi, "Türk ve yabancı yazarların görüşlerine de yer verilerek" iklimi, yüzey şekilleri, mülkî ve idarî teşkilâtı, Nizam ve Maden mahalleleri-sokak adları ve muhtarlık yapanların adları ve hayat hikâyeleriyle birlikte en küçük ayrıntılarına kadar anlatılmaktadır.

Tarihçe bölümünde Büyükada'ya Romalı tarihçi Plinius'un "Megale = büyük" adını verdiği, Osmanlı döneminde "Ada-i Kebir = Büyükada" dendiği belirtildikten sonra IX. yüzyıldan itibaren kaynaklara girdiği, ilk kez Bizans İmparatoru II. Iustinianus Kuropalatis'in Büyükada'ya saray ve manastır yaptırdığı bu nedenle "Prens Adaları" diye anıldığına işaret edilerek Büyükada'nın tarih içindeki ilginç serüveni belgelere dayalı olarak dile getirilmektedir.

"Kültür" başlığı altında verilen bilgiler arasında arkeoloji, iskân, nüfus, mimarî eserler, Müslüman mezarlığı, gayr-i İslâmî yapılar "Kilise ve manastırlar, ayazmalar", önemli köşkler ve yalılar teker teker ve kendine özgü nitelikleriyle tanıtılmaktadır. Örneğin: Agopyan Köşkü, Akil Muhtar Bey Evi, Abdullah Paşa Köşkleri, Bahçıvanoğlu köşkü, Bedirhan Paşa Köşkleri gibi.

Büyükada'da ikamet eden tanınmış isimler arasında Nurullah Ataç'ın Lonca Sokağında altında dört dükkânı bulunan kârgîr evi; Yılmaz Türk caddesinde Reşat Nuri Güntekin'in yalısı, Yahşi Bey sokağındaki Recaizâde M. Ekrem Bey yalısı ile Mehmed Şakir Paşa'nın Rosolato köşkü sayılabilir. Burada teker teker adlarını veremeyeceğimiz yüzlerce ünlü ev ve köşkler, renkli fotoğraflarıyla göz ve gönül zevkimizi okşamaktadır. Eserin bu bölümünde İliasko yalı köşkü tanıtılırken ünlü bolşevik ihtilâlci Troçki'nin heyecanlı hayat serüveni de bir roman akıcılığıyla anlatılmaktadır.

Tuğlacı, evleri, köşkleri ve yalıları teker teker tanıtırken onların başından geçen acı ve tatlı olaylara da değinmekte ve yapıların da insanlar gibi acı çekebileceğini veya mutlu olabileceklerini duyarlı bir dille sergilemekte ve bu arada yönetmenliğini Ziya Öztan'ın yaptığı, baş rollerini Hale Soygazi ile Rutkay Aziz'in paylaştığı, "Cahide" adlı dizi filmine ait bazı sahnelerin Kuyumcuyanlar'ın Büyükada'daki yalı köşkünde çekildiğini hatırlatmaktadır.

Gerçekten Büyükada yalnız Adalar zincirinin en büyüğü olduğu için değil; doğa güzelliğinin eşsizliği, koynunda barındırdığı büyük insanların tarih olan hayatı ile de her Türk aydınının ilgi ve heyecanla izlediği bir film şeridi gibi gözlerinde canlanmaktadır. Yüzlerce renkli, siyah beyaz resim arasında Türk ve yabancı pekçok ünlüye rastlıyoruz. Tuğlacı'nın bu denli ayrıntılara girişini belki yadırgayanlar olabilir. Ama o her şeyden önce kökü ikiyüz elli yıl eskiye dayanan bir İstanbul'lu ve Büyükada'lıdır. Büyükada'nın yaşamını dile getirirken birçok dostunun da sevgi dolu özlemini dile getirmiş olmaktadır.

Eserin "Sosyal Hayat" bölümünde İstanbul'un en ünlü sayfiye yerlerinden biri olan Büyükada'nın ilk kez ünlü Fransız yazarı André Chenier'nin Yunan asıllı annesinin 1773 yılında yazdığı ve Adalarda kutlanan 1 Mayıs şenliklerinde tepeden tırnağa çiçeklerle donanmış genç kızların yaptığı danslardan sözeden mektubunda geçiyordu.

Osmanlı döneminde olsun Cumhuriyet döneminde olsun Büyükada özellikle soylu ve zengin ailelerin çoğu zaman yaz aylarını geçirdikleri bir sayfiye yeri kimliğini günümüzde de sürdürmektedir. Büyükada'yı ziyaret eden yabancılar arasında Romanya Kralı Karol ile eşi Madam Lupesku ile İran Şahı Rıza Pehlevi dikkati çekmektedir.

Büyükada'nın en önemli sosyal tesislerinin başında Yacht Kulübü gelmektedir. Sonradan Anadolu Kulübü'nün bir şubesi olarak faaliyetini sürdüren kulüp üyeleri arasında I. No'lu üye olarak İsmet İnönü, Meclis başkanlığı yapmış Abdülhalik Renda, Ahmet Ağaoğlu, Ali Çetinkaya, Celâl Bayar, Falih Rıfkı Atay, Fevzi Çakmak, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Hasan Saka, Kâzım Özalp, Mahmut Esat Bozkurt, Mustafa Necati "Millî Eğt. Bak.", Recep Peker, Refik Koraltan, Dr. Refik Saydam, Ruşen Eşref Ünaydın, Saffet Arıkan, Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras, Hikmet Bayur, H.Âli Yücel, Memduh Şevket Esendal, Reşat Nuri Güntekin, Behçet Kemal Çağlar, Nihat Erim gibi siyaset adamları ve ünlü yazar ve şairler bulunmaktadır.

Özetle diyebiliriz ki *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*'nın bu I. cildi, alışılmışın dışında büyük boyutlu oluşu, beyaz

kûşé kâğıdının nefaseti, yedi rengin cümbüşüyle parıldayan sayfaları ile biçim ve içerik bakımından kusursuz denecek mükemmeliyette bir büyük eserdir. En önemli özelliği de bundan önce tanıtmaya çalıştığımız diğer eserleri gibi Tuğlacı'nın bilimsellikten ve tarafsızlıktan ayrılmamış olmasıdır.

Tuğlacı'yı bu gerçekten övgüye değer eseri için de yürekten kutlarım. □

ÂRİF HİKMET PAR

Tesalya Meydan Harbinde

(1897 Türk-Yunan savaşına yabancı müşahit olarak katılan İngiltere Avam-Kamarası âzasından Sir Ashmit (Smith?) Barlett'in gözlem ve değerlendirmelerini kapsayan ve Malûmat gazetesinde tefrika edilen Mehmet Ekrem ve F. İskender'in Türkçe çevirisinin sadeleştirilmiş özeti)

SİR Bartlett kitabının baş tarafına aynen: (Bu kitabı şeci, intizamperver, sabırlı, galip ve vatanını hücum-u düşmandan defeatla kurtarmış olan Osmanlı Ordusuna takdim ederim.) ithafını koymuş ve önsözünde yine aynen: (Mükerreren edindiğimiz tecrübelerden Osmanlı askerinin yalnız şecaat ve metanetini değil, Ordunun şayan-ı hayret bir derecede olan intizamını, hüsn-ü harekâtını, efradın ahlâk-ı hasenesini anladık) demek suretile, Ordumuzun değeri konusunda bir de genel görüş belirtmiştir. Yazar daha sonra savaşın bölümleri hakkında verdiği tafsilât sırasında da bu kanısını çeşitli örneklerle tekrardan ve güçlendirmekten geri kalmamıştır.

Önsözden sonra, Tesalya Harbini hazırlayan nedenler ve özellikle İngiltere'nin o esnadaki yakın Doğu politikasının büyük ve ısrarlı hataları üzerinde duran ve bu arada Rusya, Almanya ve Avusturya'nın tutumlarına da değinen üç bölümün ardından Sir Bartlett, savaş alanlarına nasıl gittiğini Ordu Kumandanı Müşir Ethem Paşa ile nasıl tanıştığını etraflıca anlatmakta ve kitabın 7. bölümünde savaşın bir genel görünümünü çizmektedir. 8. bölüm muharebenin ikinci dönemine, 9. bölüm (birinci Velestin muharebesine), 10. bölüm ise (Velestin, Çatalca, Dömeke) başlığı altında, üçüncü ve son döneme ilişkin müşahedeleri kapsamaktadır. II. bap, muharebenin batı cephesinde, Yanya havalisindeki safhalarının anlatımına ayrılmıştır. Bundan sonraki bölümde, geri dönmek üzere Yenişehir'den ayrılan yazarın, oğlu ile birlikte, Rum asıllı gemicilerin ihanetine uğrayarak Yunanlılar tarafından nasıl tutuklanıp Volos üzerinden Atina'ya götürüldüklerini ve İngiliz hanedanından olan Yunan kralı ile ne suretle görüştürüldüğünü anlatıyor. Yazar, 16. bölümde, İstanbul'a gidişini hikâye etmekte, sonraki bölümü Padişahın anlatımına ayırarak 18. baptaki çok enteresan (netice) ile müşahedelerine son vermektedir.

Tesalya savaşını hazırlayan ve tarihçe saptanmış bulunan klâsik tahrik, müdahale ve taraf tutma oyunlarını şiddetle eleştiren yazar, kıskaca alınmaktan endişe duyan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Yunan'ın sözde kuvvet gösterilerini engellemek üzere öne sürdüğü abluka teklifinin, özellikle İngiltere'nin menfi tutumu ile suya düşmesini de çok isabetsiz bulmuştur. Nitekim Yunanlıların, Girit'e savaş gemileri göndermesi üzerine Osmanlı Devleti, daha fazla tahammül edememiş ve onun, mert bir meydan okumadan ziyade yeni bir kışkırtma ve kargaşa manevrası niteliği taşıyan bu gösterisine savaş ilân etmekle mukabelede bulunmak zorunda kalmıştır. Tarihe daha ziyade (Tesalya Meydan Muharebesi) diye geçen ve Tesalya'dan başka, kuzeyde Epir ve Yanya bölgelerinde de bâzı harekâta meydan veren bu savaş işte böyle başlamıştır (18.4.1897).

Sir Bartlett kitabında, Girit adasının Osmanlı Devletinden koparılması hareketini el altından başlatan Büyük Devletlerden bir kısmının sonradan, güya Yakın Şarkta yeni buhranların doğmasını önlemek amacı ile tedbirler almaya kalkışmalarını ve daha samimî görünen Avusturya'nın, Girit'i abluka altına almak suretile Yunanlıların buraya silâh sokmasının önlenmesi yolundaki teklifini önce kabul eder gibi görünüp sonra aradan sıyrılmak suretile durumun daha da ağırlaşmasına âdeta önayak oluşunu çok iyi anlatmaktadır. Ona göre bu abluka, gerçekten, içtenlik ve ciddiyetle uygulansa, hatta belki Tesalya savaşı bile önlenebilecekti. İkiyüzlülük dolu bu tutum konusunda muharririn verdiği tafsilât ve ileri sürdüğü fikirler çok enteresan ve tarih açısından pek değerlidir. Muharrir ayrıca, ablukanın oyalama ve entrika neticesinde etkisiz kalmasının özellikle Girit eşkiyasına yaradığını, nitekim, 1896 senesi sonbaharında (Etniki Eteriya) tarafından adaya, istilâ amacı ile, 300 âsi, 15000 tüfek, bir de, sergerde olarak miralay (Vaso)nun gönderilmesine bu suretle imkân sağlanarak Girit'in felâketine âdeta öncülük edildiğini esefle anlatıyor.

Yazar bu müşahedelerinin hemen ardından, İngiltere'nin o tarihteki Viyanaelçisi Monson'un, Salisbury'ye 11 Ağustos 1986'da gönderdiği tahrirattan parçalar da aktarmaktadır. Sefir bu yazıda, Avusturya Dışişleri Bakanının kendisine, İngiltere'nin, güneydoğu Avrupa'yı genel bir ateşe atmaya müsteit görünen beliyenin henüz başında iken, bunu önlemeye yönelik teklife, (mahza Parlamento entrikalarının etkisi ile), katılmamasını hayretle karşıladığını ve, (neticeyi arayan vasıtasını sağlar) şeklindeki Fransız atasözünü hatırlatarak, iç politika düşüncesinin genel nitelikteki çatışmaların vahim sonuçları ile denk ağırlıkta olamayacağını belirttiğini de söylemektedir.

Sir Bartlett ayrıca, bir İngiliz gazete yazarının beyanlarına dayanarak, Yunan Kralı ile Başvekili Deliyani'nin, Büyük Devletlerin abluka teşebbüsünü bile bile gösterişli savaş hazırlıklarına başladıklarını, bununla kendi halklarına savaştan çekinmeyen kahramanlar gibi görünmek, bir taraftan da ablukanın gerçekleşmesi halinde savaşın suya düşmesi suretile Yunanistan'ın, âkibeti meçhul bir vartadan dolaylı şekilde kurtulmasını sağlamak şeklinde çifte oyun oynadıklarını ileri sürmektedir.

Müşahit, kitabının yine aynı bölümünde, İngiliz basının gerçek teşhis ve tutum tâyininde, kasıtlı bir bilmezlikten gelme içinde olduğunu ve bunun da, (İngiliz menafiini zedeleyen müessif ahvalden) bulunduğunu belirttikten sonra, İngiltere'nin diğer Devletlere oranla gösterdiği zaafları şöyle anlatıyor: (Diğer Avrupa Devletleri dış ilişkilerin

önemini bizden daha iyi ve daha tecrübeli olarak kavramaktadırlar. Bu ülkelerin bize nispetle daha insaniyetkârane, daha insaflıca hareket etmelerinin sebebi işte budur. Almanlar'ın, Avusturyalılar'ın, Fransızlar'ın hissiyatı kendi millî ve siyasî menfaatlarına uygun olarak yöneltildiği halde, İngilizlerin duyguları genellikle bu yararlara ters düşecek taraflara sevk olunmaktadır.)[1]

Sir Bartlett, savaşta Ordusunu yöneten ve başarıları nedenile (Dömeke Kahramanı) ünvanını kazanan Müşir Ethem Paşa ile nasıl karşılaştığını ve Paşa'nın kendisinde bıraktığı etkiyi anılarının 5. babında anlatmaktadır. Paşa ile karşılaşma Milôna'da olmuştur. Osmanlı ordusu burada, 2. savaş hattında başarı sağlamış, ancak bundan yararlanarak düşmanın tâkibine gidilecek yerde, bâzılarınca lüzumsuz bir tedbirlilik gösterilmiştir. Yazar, Müşir'le uzun ve samimî görüşmesinde, bunun eleştirisini yapmaktan çekinmekle beraber, henüz bir hareket göstermeyen Bulgaristan ve Sırbistan'ın, en küçük bir teşvik ile, aleyhte faaliyete kalkışmaları tehlikesine işaretten geri kalmamış, ayrıca, düşmanı aralıksız ve sür'atli tâkibin, işi çabuk sonuçlandırmak suretile her iki taraf askerinin ve ahalisinin de bir an evvel huzura kavuşmalarını sağlayacağını dahi görüşüne eklemiştir.

Bu mütalâalarının Müşir Paşa tarafından da paylaşıldığını söyleyen Sir Bartlett, Dömeke kahramanını şöyle anlatmaktadır:

(Ethem Paşa eski mekteb-i askeriye mensup, muktedir, kırk iki yaşlarında kadar bir kumandandır. Usul-i harbe âşina, müdebbir, insaniyetkâr, lütufperverdir. Gözleri parlak ve etkileyici olup yüzü tebessüm ettiği zamandan gayri daima sert ve ciddidir... Paşa, insanseverlik ve intizamlılık gibi yüksek vasıflarını yalnız Tesalya'da göstermekle kalmamış, yüzlerce kişiyi öldüren Ermenilerin tenkilinde dahi çok merhametli davranmıştır.)

Yazar, Ethem Paşa'nın aynı yumuşaklığı, bize Tesalya ovasını kazandıran, Yenişehir'in ve daha ilerisinin yollarını açan Milôna geçidi savaşlarındaki Yunan hezimetinde de gösterdiğini, kaçan düşmanı kovalayıp yoketmek varken, ılımlı davranmayı burada datercih eylediğini belirtmektedir. Ayrıca yazar, Osmanlı askerinin Yenişehir'e girdiğinde gösterdiği düzenliliği, feragatı ve âlicenaplığı anlatmaktan da geri kalmamıştır.

Sir Bartlett, Tesalya muharebesini, coğrafî durum ve zaman açısından 3 devreye ayırmaktadır:

1. devre: Savaşın ilânı ile hudut tepelerinin zaptı için girişilen çatışmalar. Bu dönem Nisanın 16. Cuma gününden 22. gününe kadar sürmüş ve Osmanlı birliklerinin Yunanlıları buralardan kovalayarak Tesalya'ya hâkim yamaçları ele geçirmesile sona ermiştir.

2. devre: Mati ve Deliler savaşlarını, Raveni geçidinin tutulmasını ve sonunda Tırnava ve Yenişehir'in zaptını kapsayan dönem olup 23 Nisan'dan Mayıs'ın 14'üne kadar uzanır. Bu dönemde Ethem Paşa Yunan ordusunun savaş gücünü kırmış ve bütün kuzey Tesalya'yı ve buranın yönetim merkezini ele geçirmiştir. Yunan ordusu, büyük bir perişanlık ve korku içinde, Velestin-Çatalca-Tırhala hattına firar ederek orada yeniden toparlanmak imkânını bulabilmiştir.

3. devre: Savaşın geri kalan bu bölümünde, Velestin-Çatalca-Dömeke muharebeleri cereyan ederek sonuca, yâni Yunanlı'nın kat'î hezimetine ulaşılmıştır. Bu safhaları anlatırken yazar, iki ordunun güç ve değerini karşılaştırıyor ve, diğer yabancı müşahitlerin hemen de tümü ile aynı sonuca, Osmanlı askerinin her bakımdan üstünlüğü inancına bir kez daha varıyor. Hele (Etniki Eteriya)'nın devşirip savaşa yolladığı, çok mağrur ve şımarık, fakat tamamile düzensiz va zaaf kaynağı palikaryalar hakkında verdiği hüküm pek ağırdır. Osmanlı askerinin, şehadet mertebesine erişmek imanı ile pervasızca, ölümden korkmayarak dövüşmesini de her vesilede belirten Sir Bartlett, buna en güzel bir örnek olarak ihtiyar Mirliva Hafız Abdülezel Paşayı gösteriyor. Yazar diğer bir kahramanlık örneğinden, 13 yaşındaki gönüllü Abdullah'tan da söz etmeden geçemiyor.

Savaşın batı bölümünde, Epir ve Yanya'daki safhalarına da kısaca değinen Sir Bartlett, buralarda Yunanlılar'ın başta bâzı mevzii başarıları görülmekle beraber, sonunda yine hezimete uğrayıp Narda'ya ric'at ettiklerini ve bir daha taarruza kalkışamadıklarını anlatıyor ve denizden yapılan saldırıların da neticesiz kaldığına işaret ediyor.

Sir Bartlett, diğer bir bölümde, Rusya'nın Tesalya savaşı başlayana kadar Osmanlı Devleti'ne karşı dost göründüğünü ileri sürüyor ve Rus Çarı'nın savaşı durdurma hususunda Padişah'a çektiği meşhur telgrafın metnini veriyor. Kapsadığı aşırı pöhpöhlemeler bakımından Lafontaine'in kurnaz tilki masalını hatırlatan bu telgraf tesirini gösterdiği gibi, Sir Bartlett'e göre, İngiltere'nin nufuzuna da büyük darbe indirmiştir.[2]

Bu telgrafın ve benzeri telkin ve baskıların etkisi ile durdurduğumuz başarılı savaş sonunda varılan anlaşmayı Sir Bartlett anlatmıyor. Sâdece Osmanlı Devleti'nin barış görüşmelerini geciktirme, yokuşa sürme yoluna gitmediğini belirterek bu konuda yapılan aleyhte yayınların iftiradan ibaret olduğunu söylemekle yetiniyor.[3]

Anlaşma, bilindiği gibi, Yunan'ın ezelî koruyucu melekleri Büyük Devletler tarafından dikte edilmiş ve Osmanlı Devleti'ne bir şey kazandırmak şöyle dursun, Girit adasının âkibetini de Yunanistan lehine çözümlemiştir. Türkler savaş gücü ile aldıkları Tesalya'yı yeniden Yunan'a iade etmek zorunda bırakılmışlar, Girit'teki askeri ve idarecileri tamamen çekmeye, başına bir Yunan Prensi getirilen ada ile ilişki kesmeye mecbur tutulmuşlardır.

Sir Bartlett, savaş müşahedelerinin sonunda şöyle demektedir:

(Elyevm Devlet-i Aliye-i Osmaniye Avrupa ile Asya siyasetine hâkimdir. Almanya'nın hakkında beslediği dostluk Devlet için bir başarıdır. Eğer Rusya da Osmanlılar'la birleşir ve Hindistan'a saldırırsa, buranın İngiltere'nin elinden çıkacağı şüphesizdir. Bâzı Avrupa'lı siyasetçilerin Osmanlı Devleti aleyhine hücumları İslâm âlemini tehyic edip aralarındaki birliği daha da kuvvetlendirmiştir. Hıristiyan âleminde de benzer bir birleşme görülmektedir.

Bence en ziyade arzu edilecek şey, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kuvvetlendirmesidir. Bu, her iki Devlet için de zorunlu ve önemlidir. İngiltere böyle güçlü bir dostla dünya yüzünde artık hiç bir şeyden korkmaz duruma gelir. William Pitt, Lord Palmerston ve Disraeli gibi İngiliz büyükleri bu dostluğu daima öngörmüşlerdir. Hindistan İngiltere'nin elinde durdukça Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler ehem ve elzemdir.)

Sir Bartlett'in bu isabetli görüşlerine son vermeden önce, onun bunları önerdiği günlerden bu yana, İngiltere'nin ve peşinden sürüklediği Devletlerin, tam aksi bir politika güderek, aleyhimize çalışmaya devam ettiklerini bir kez daha belirtmekte yarar vardır sanırım. Ve, ne gariptir bu çarpık inatçı politikanın en büyük zararı da, bizden çok onu eşeleyip duranlara yüklenmekten ileri gidememektedir. □

REŞAT D. TESAL

[1] Birinci Cihan Savaşı sonunda Ülkemizi paylaşarak Yunanlı'yı Anadolu'ya saldırırken de aynı psikoz hâkim olmamış mıdır?

[2] Aynı darbeyi İngiltere, Kurtuluş Zaferimizden sonra da yemiştir.

[3] Tesalya Savaşı Yunanlılar yararına gelişseydi, Büyük Devletler acaba yine aynı son verme telâşını gösterirler miydi?

Evliya Çelebi'nin Diyarbekir Seyahatnamesi

Hazırlayanlar: Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, Brill-Leiden 1988, 270 s.XVIs. fotoğraf ve yazmanın fotokopisi, 2 harita.

EVLİYA Çelebi Seyahatnamesi'ni bölümler halinde Klaus Kreiser'in editörlüğünde yayınlamayı plânlayan Brill yayınevi, bu işe ilk olarak Evliya'nın Diyarbekir Seyahatnamesiyle başlamış görünüyor. Diyarbekir Seyahatnamesi Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten editörlüğü ve müşterek mesâisi ile işlenmiş, tahlil edilmiş, başka yazarlardan da konuyla ilgili makaleler alınmış ve yayına hazırlanmış. Bu yazarlar H. Lamers ve M. Kiel... Seyahatnamenin çevrilip emandasyonunun yapıldığı yazma nüsha konusunda bir münakaşa var. Fahir İz bunun bir istinsah, R. Kreutel Evliya'nın kendi orijinal yazı ve telifi olduğunu ileri sürüyorlar. Yazarlar çalışmayı ithaf ettikleri Kreutel'in benimsemişler. Yalnız Kreutel'in bu nüshanın *archetype* (sahibinin kendi elinden çıkan) olduğu konusundaki görüşleriyle İz ve MacKay'in görüşleri eşit ağırlıkta tartışılıp, ikinci tez bütün delilleriyle verilmiyor. Bu nedenle, meraklısı Fahir İz'in "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi" *Boğaziçi Üniv. Dergisi* VII/1979 makalesi, ile MacKay'in, *Der Islam* 52/1975'deki makalelerini kendileri okusunlar. Yayının son bölümü metnin inşası ve translitere metnin karşılıklı olarak İngilizceye çevirisidir (s. 107'den itibaren). Bu son bölüm üzerinde, yazımızda uzun boylu duracak değiliz.

Evliya Çelebi dönemi Diyarbekiri için başka arşiv kaynakları da kullanılmış. Bunlardan biri Tapu Kadastro Arşivindeki 155 no.lu *Mufassal defter*, yeni Diyarbekir Tahrir defteri, Bruinessen'in makalelerinde kullandığı kaynaklardan. İlk üç bölüm, daha doğrusu ilk üç makale Bruinessen'e ait. İlk makale "Evliya Çelebi and his Seyahatname" başlığını taşıyor. Bruinessen kitabın yazarlarından Hanneke Lamers'e söz bırakmamacasına bir Evliya Çelebi portresi çizmek ister. Ancak edebiyat tarihçiliğinin ve metin tahlilinin kendine özgü anahtarlarını Evliya Çelebi'nin metni için kullanmadığı veya aşina olmadığı görülüyor. Meselâ "an extensive wordlist, that shows, him to have been a competent linguist..." gibi bir ifade, eğer Evliya üzerinde biraz daha durulur ve değişik bölgelerle ilgili seyahatnamelerine bakılırsa, acaba geçerliliğini korur mu diye düşünülebilir. İkinci bölüm; Bruinessen; Diyarbekir'in nüfusu, demografik yapısı üzerinde duruyor. 17. yüzyıl Diyarbekir'inin dil ve etnisite yönünden ele aldığı bu bölümde Bruinessen'in öne sürdüğü bazı filolojik mülâhazalara değinelim: 29. sahifede Diyarbekir'de konuşulan özgün bir Azerî diyalektinden ve Evliya'nın dışında bu konuda hiçbir yerde bir kayıt olmadığından sözediyor. Galiba konu üzerinde Londra Üniversitesinden Turhan Gandjei'nin bazı bilgisi ve eski gözlemcilerin kayıtları üzerinde tebliğleri vardı. Ayrıca daha modern devir için Sadettin Buluç'un "Mendeli Ağzının Özellikleri" *TDKur. Bilimsel Bildiriler 1972. s. 182 ve devamı,* bir tetkiki var. Burada s.32, 33'deki nüfus hesaplamaları üzerinde belirsizlikler var. Mevcut kaynaklardan (ki bunlar 19. yüzyılın salnameleridir) bu gibi hesaplamaların yapılamayacağı açık. Doğrusu 19. yüzyıl için başka bazı kaynakları zorlama-

Evliya'nın zamanındaki başlıca yapıları gösteren Diyarbekir planı (Gabriel'den)

Diyarbekir'in Osmanlılarca fethi ve 16. ve 17. yüzyıllarda eyaletin idarî örgütlenmesi üzerinde duruyor. Bu makalede Osmanlı fethi ve bölgenin entegrasyonu gibi bir sorunun işlenmesinde, kaynakların ustaca kullanıldığı görülüyor. Olayın aydınlık bir betimlemeyle, literatürde kalıcı; uzun zaman yararlanılacak bir makale olarak kaleme alındığını belirtmek gerekir. Hatta bu makale bir Osmanlı sancağının zaman içinde idarî düzenindeki değişmeler gibi bir problemi açıklamaya yardımcı olacak niteliktedir. Konu için genel kaynaklar arasında yeralabilir. 3. bölümde gene sı ve bulması gerekirdi. Bruinessen 4. bölümde Diyarbekir'deki ekonomik hayat üzerinde gene kayda değer başarıda bir betimleme yapmıştır; kervan ticaretine rağmen bölgenin temel kaynağı tarımdır. Her ne kadar kaynakları daha çok ikinci elden ise de (belki daha çok seyahatname literatürüne başvurabilirdi), durumu Evliya'nın verdiği bilgiler açısından değerlendirip, süzmesi önemlidir. 5. bölümde Bruinessen, Diyarbekir'deki dinî hayat, İslâmî eğitim ve tarikatlar konusunu yetkiyle ele alıyor: Kusursuz ve aydınlatıcı bir makale. Yazarın bölgedeki dinî örgütlenme,

şeyh ailelerinin jeneolojisi üzerindeki geniş bilgisi bu alanda çalışanların yakından malûmudur (Yazarın 1978'de çıkan *Agha-Shaikh and State*, kitabı tavsiye olunur).

Çalışmanın 6. bölümü Machiel Kiel tarafından kaleme alınmış. Şehrin mimarîsi üzerinde duruyor. Daha önce Doğan Kuban'ın değindiği bir gerçek, Kiel tarafından Evliya ve Diyarbekir ilintisinde etraflıca veriliyor. Evliya fizik çevreyi tanımlarken bazı unsurları ihmal etmekte ve yanılmaktadır. Bu bölüm, bence metodoloji açısından zevkle okunacak bir makale. İzleyen bölüm, Hanneke Lamers tarafından Evliya'nın üslûbu üzerinde kaleme alınmış. "Sebq-i Hindi" dediğimiz İslâm Hindistanına özgü bir üslûb Evliyada nasıl bir biçim ve mahiyet arzediyor; doğrusu Evliya Çelebi'nin değerlendirilmesi zor üslûb ve garib dili için ilginç bir yaklaşım gibi göründü bize, ve yazar işini bilen biri. Hendrik Boeschoten'in seyahatnamenin lingüistik niteliği ve yazma üzerindeki filolojik analizi Lamers'le birbirini tamamlayan bir çalışma. Özellikle bu bölümde mahalli Türkçenin etkileri ve kalıntıları da araştırılmış, herhalde az incelenen bir ağzın tarihi için önemli bir kaynak çalışma oluyor. Doğru dürüst yayınlanmamış, işlenmemiş bir metin; emandasyonu ve çevirisi yapılarak tarihçilere, dilcilere sunuluyor ve 17. yüzyıl Diyarbekiri üzerinde yabana atılmayacak bir monografi ortaya çıkmış. Diğer Osmanlı ülkeleri için de aynı yöntemle başka çalışmaların yapılması bir kazanç olacaktır.□

İLBER ORTAYLI

"Yol Kavşağındaki Ülke"

Turquie, la croisée des chemins (sous la responsabilité de D. Panzac), Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée, n° 50 (1988-4), Marseille juin 1989, éditions Edisud, 197 sayfa (44 resimle birlikte).

TURQUİE, *LA croisée des chemins* (Yol kavşağı Türkiye) isimli bu derlemeyi tanıtmaya başlamadan önce, onu bizlere armağan eden, esaslı bir dergiden, la *Reveu du Monde Musulman et de la Méditerranée*'den kısaca sözetmemiz gerekiyor. Nedeni Türkiye'de yeterince tanınmamış, pek çok kütüphanenin kapısını henüz aralayamamış olmasıdır.

Yayınlanmaya başladığından, birkaç sene öncesine kadar (n° 1-1966'dan n° 47-1988'e kadar) ismi *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* olan bu dergi, "Yakındoğu ve Kuzey Afrika'da Beşeri Bilimler Derneği"nin (Association pour l'Edute des Sciences Humaines en Afrique du Nord et au Proche-Orient) bir yayınıdır. Paris "Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi" (Centre National de la Recherche Scientifique/Paris), *Provence* Üniversitesi ve nihayet "institut de Recherches et d'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman) desteği ile, 1987 yılından itibâren, üç aylık bir dergi olarak, yayınlanmaktadır.

1987 yılında *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*'nin, Kent/ülke'ye (Ville/pays) ayrılmış, yıllık özel sayılar çıkarmaya başladığını görüyoruz. İlk sayı İskenderiye şehrine ayrılmış idi *(Alexandrie entre deux monde)*. İşte elimizdeki, Daniel Panzac'ın sorumluluğu altında hazırlanmış kollektif bir eser olan, *Yol kavşağı Türkiye* de, derginin böyle özel sayılarından biridir.

Ünlü Türkolog Robert Mantran'dan sonra ve onu izleyerek, Aix en Provence çalışma grubunun sesini bizlere düzenli olarak duyuran Daniel Panzac, nasıl Osmanlı İmparatorluğu'nu kasıp kavuran "veba"yı gözünden kaçırmamış ise (yazarın mükemmel eserini hatırlatmadan geçemeyeceğim: *La Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1789*, Leuven 1985), Editions Peeters) bu kez, anma etkinliklerinin yoğun olduğu 1988/89 yıllarının, Türk tarihi açısından taşıdığı önemi de gözünden kaçırmamıştır. Aslında "Yol kavşağı Türkiye"nin, dünyada çeşitli anma etkinliklerinin düzenlenmiş olduğu 1988/89 yılında yayınlanması rastlantı değildir. Bu dönemde, Türkiye'nin de anılmasını kaçınılmaz bir görev olarak gören Daniel Panzac, "sunuş" yazısında (s.11) bunun nedenlerini şöyle sıralamaktadır: 1) Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk reform girişimlerini başlatan III. Sultan Selim'in tahta çıkışının (1789) yüzüncü yıldönümüdür. 2) 1838 Türk-İngiliz Ticaret Anlaşması; Tanzimat'ı, reformlar dönemini açan 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u gibi çok önemli iki olayın ikiyüzüncü yıldönümüdür 3) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu 1889 yılına rastlamaktadır. 4) Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden (1938) bu yana (1988) elli yıl geçmiştir.

İki asırlık Türk tarihinde (XIX ve XX. yüzyıllar), dönemin temel elemanı, yani Türkiye ile Batı arasındaki ilişkiler üzerine ne söylenebilir? Daniel Panzac'a göre belirsiz bir ilişkidir, bu. Ancak kaçış da mümkün değil. Bir çeşit çekme-itme. Yazara göre her ne olursa olsun, 1908 yılından 1988 yılına (kitabın hazırlanış tarihi) kadar, türlü biçimlerde kendini ifade eden Batı, az veya çok, Türkiye'de varolmuştur. D. Panzac Türkiye'nin artık yeni bir seçim yapmış olabileceğini düşünmektedir. Bu seçim Avrupa ile gerçekten entegre olmaya girişmektir.(s.11).

Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée'nin yayın müdürü, Pierre Robert Baduel, "Mustafa Kemal'den Turgut Özal'a veya Parçalanan bir İmparatorluktan Millî bir Devlete" başlığı altındaki "başyazı"sında, Türkiye'nin, Jön Türkler'den başlayıp 1983 seçimlerine kadar gelen, siyasal profilini çizdikten sonra, derginin "Yol kavşağı Türkiye"yi takdim etmekteki amacını şöyle belirlemektedir: Mustafa Kemal'in Devriminden bugüne, Türkiye'nin geçirdiği değişikliklerin iyice kavranmasına ve konya ilişkin olarak, ulusal veya uluslararası girişimlerin ortaya konmasına, katkıda bulunmak (s.7).

İstenilen amaca ulaşılmış olduğunu hemen belirtmeliyiz. Eserin başarısında belirleyici olan, kuşkusuz, içerdiği on bir araştırmanın niteliğidir. Bu değerli çalışmaların, "Yol kavşağı Türkiye"de, gerçek bir bütünlük oluşturacak şekilde toplanmış olması da küçümsenmeyecek bir ustalık. Kitapta, fikirleri desteklemek, hatta kimi zaman kanıtlamak üzere kullanılmış olan, anlamlı (aralarından bazılarının üstelik çok güzel) olduğu kırktan fazla resmin se-

çimi de aynı şekilde isabetlidir.

Kitabın plânına yakından bakacak olursak, P.R. Baduel'in "başyazı" (s.5-7) ve D. Panzac'ın "sunuş" yazısından (s.11-13) sonra, derlemeyi oluşturan on bir araştırmanın üç grupta toplanmış olduğunu görüyoruz. Bir başka deyişle kitapta üç bölüm vardır: 1) *Les Racines de Présent, 2) Les Paramètres de l'Actualité, 3) Entre Orient et Occident.*

"Les Racines de Présent" başlığı altındaki birinci bölümde yeralan dört araştırma şunlardır:

Jacques Thobie: L'agonie de "l'homme malade" et la fin des médecines occidentales.

(S. 17-29)

François Georgeon: La montée du nationalisme turc dans l'Etat ottoman (1908-1914)

(s.30-44)

Daniel Panzac: L'enjeu du nombre. La population de la Turquie de 1914 à 1927. (s.45-67)

Nicolas Vatin: De l'osmanlı au turc de Turquie, les aventures d'une langue (s.68-84)

Bugünün Türkiye'sini anlamak için bağlı bulunduğu tarihi kökenlerin bilinmesi tartışmasız gereklidir. Birinci bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı, milliyetçilik, nüfus ve dil gibi önemli konulara yerverilerek çağdaş Türkiye'nin temelindeki esas elemanlar mümkün olduğunda yakalanmaya çalışılmıştır.

Jacque Thobie araştırmasına şu soruyu sorarak başlıyor: Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine, "hasta adam"a bir kez daha eğilmek gerekli midir?, İmparatorluğun ölümünün, doğal bir ölüm mü, yoksa intihar mı olduğuna cevap verilebilir mi?, "hasta adam"ın sonunun ve bu sonda Batının oynadığı rolün iyi anlaşılması kuşkusuz gereklidir. Yazar bu konuyu işlerken Avrupa'nın güçlü devletlerinin birbirleriyle rekabetinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamını bir müddet daha sürdürmesine izin verdiğini belirtmektedir. (s.24-25). Esas sorunun cevabına gelince, İmparotorluğu'n yıkılışı ne doğal bir ölümdür ne de bir kâtilin kurbanı olmak. J. Thobie'ye göre, bu daha çok, etki altında bir intihardır (s.28).

François Georgeon'un araştırması sözkonusu olduğunda, bilindiği gibi yazar önce, Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Tatarlardan Yusuf Akçura'yı ele alan ve 1979 yılında sunulan doktora teziyle, Türk tarih araştırmalarında büyük bir boşluğu doldurmuştu. Tezin 1980 yılında yeniden düzenlenerek yayınlandığını ve bir müddet sonra da Türkçeye çevrilerek okuyuculara sunulduğunu hatırlatalım *(Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri,* Yusuf Akçura (1876-1935), çev. Alev Er, Ankara 1986). Yazar elimizdeki araştırmasında yine daha önce işlenmemiş bir konuyu, Türk milliyetçiliğinin tırmanışını, ele almaktadır. Bu nedenle, çalışma ayrı bir önem taşımaktadır. Jön Türk Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı arasında geçen altı yıllık dönem (1908-1914) François Georgeon'a göre Türk milliyetçiliğinin en belirleyici zaman dilimidir (s.32). Türk milliyetçiliğinin gelişme nedenlerini "kültür ve ideoloji", "politika ve toplum" ana başlıkları altında sürdüren yazara göre Türk milliyetçiliğinin kolay yol katettiği söylenemez. Milliyetçiliğin doğuşu, Osmanlı entellektüel çevresinde muhalefet ve dirençle karşılanmış, sonunda milliyetçiler bu altı yıllık süre içinde iki cepheye karşı mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bunların biri din (İslâm) diğeri devlettir (Osmanlı). Milliyetçilik İslâmcılar için bir "kanser", Osmanlılığı sürdürmek isteyen ve destekleyenler için devleti zayıflatan bir unsurdur. (s.37). Sonuç olarak bugünkü Türkiye'nin belkemiğini oluşturan milliyetçiliğin tam anlamıyla, bu dönemde (1908-1914) oluştuğunu belirten yazara göre, bu olguda, panislavizm tehdidine karşı mücadele nedeniyle, iyice deneyim kazanmış olan, Rus İmparatorluğu'nun Türk entellektüellerinin (Tatarlar ve Azerîler) büyük rolü vardır (s.38).

Son aylarda Rusya'da (Azerbaycan ve Ortaasya'da) yaşanmakta olan olayları, burada anımsamamak mümkün değil. Anlaşılan François Georgeon tarafından ustaca yazılmış daha pek çok araştırma okuyacağız.

Jön Türkler'den 1914 yılına kadar getirilen Türk milliyetçiliği üzerindeki bu çalışmayı, 1914-1927 yılları arasında Türkiye'nin nüfusunu ele alan *Daniel Panzac*'ın araştırması izlemektedir. Pek çok harita ve tablonun dışında, resimler, özellikle de Paul Wesseyre'nin fotoğraf sanatını kanıtlayan son derece güzel bir fotoğraf ile (s.50). zenginleştirilmiş bu çalışmada, doğal olarak rakamlar konuşturulmaktadır. Konuyla ilgilenenler için, araştırmanın, özellikle 1912 yılında, vaftiz ve ölüm kayıtlarına göre gerçekleştirilen bir çalışma sonucu, Ermeni Patrikhanesi tarafından oluşturulan istatistik verileri açısından çok ilginç olduğu kesindir. Bu sözü edilen veriler yalnız Ermeni nüusuna ait olmayıp, Doğu Anadolu'da (özellikle altı vilayette) yaşayan Müslüman veya diğer grupların nüfuslarını da içermektedir (s.59). Çalışmasının odak noktasını etnik ve konfesyonel bileşimin oluşturduğunu belirten D. Panzac, "sunuş" yazısında, araştırmasını bizzat şöyle değerlendirmektedir: 1914 yılında Türkiye çok değişik öğelerden oluşan bir halka sahip olmakla beraber nüfusun % 80'i Müslüman, böyle değilse bile, Türktür. 1911-1922 tarihleri arasında geçen on iki yıllık savaş, üç milyondan fazlası ölü olmak üzere toplam beş milyon (nüfusun % 28'i) kurban vermiştir. Savaş yılları Rum ve Ermeni toplumunun trajik bir şekilde "kökünden kazınmasına" neden olmuştur. 1927 yılında, Türkiye, gücünü yitirmiş bir halde, yenik düşen başkent İstanbul hariç, halkının hemen hemen tamamının Müslüman olduğu lâik bir cumhuriyet haline gelir. (s.12). Diğer taraftan "kâtil on yıl" ana başlığı altında, 1914-1923 yılları arasındaki dönemi değerlendirirken, amacının dönemin diplomatik ve askerî gelişimini anlatmak olmadığını belirten yazar, bu hüzünlü dönemin sadece nüfus açısından değerlendirmesini yapmakta, daha sonra kısa ve öz bir şekilde, henüz doğan Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan nüfusun özelliklerini saptamaktadır. D. Panzac'a göre, bu dönemin savaşlarının, Ermeni, Rum ve Müslüman olmak üzere, başlıca üç grup halk üzerinde, yıkıcı etkileri olmuştur (s.60).

Kitabın birinci bölümün son çalışmasında, *Nikolas Vatin*, Türk dilinin geçirdiği evrimi incelemektedir. Burada, tanı olarak, Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine geçişte, dilde yaşanan evreler işlenir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, ülkede kullanılan Türk dilinin durumu incelendikten sonra, Atatürk'ün latin alfabesini nasıl kabul ettirdiği ve bunun sonuçlarının gösterildiği çalışma, 1930'dan günümüze dil devrimi üzerinde yoğunlaştırılır. Yazara göre, latin alfabesinin, Azerbaycan tarafından (23 Temmuz 1922) kabulünden sonra, ülkede latin alfabesine geçişi destekleyenlerin sayısı artmıştır. Ancak muhalefet edenler de aynı şekilde güçlüdür. İzmir Millî İktisat Kongresi'nde (Şubat 1923) latin alfabesinin kullanımı sözkonusu olduğunda, derhal reddedilmiş, Kongre Başkanı Kâzım Karabekir'in muhalefeti çetin olmuştur.

Sonuçta latin alfabesinin kullanılma kararı, Türk Milliyetçiliğini güçlendirmiş, İslâm dünyası ile bağları koparak lâikliği desteklemiş ve nihayet halkın okur yazar olmasını kolaylaştırmıştır (s.71). Bu politika, mükemmel bir şekilde sürdürülen dil devrimi ile tamamlanacaktır. Bunun nasıl gerçekleştirildiğini yazardan kısaca aktaralım: 19. yüzyılda edebiyat alanındaki eğilim-

ler ve yöneticilerin izlediği politika sonucu, dil, birkaç yılda, herhangi bir bozuntuya uğramadan, arıtılır. Farsça ve Arapçadan alınan sentakslar yavaş yavaş yok olur. Yazarlar bağ-fiillerin (jerondif) aşırı kullanılmasıyla karmaşık hale gelen uzun cümlelerden vazgeçer. Fransız ve İngilizceden etkilenen, serbest bir stilin kullanımı, ayrıca diyaloglara daha sık başvurulması ile, yazı ve konuşma dili birbirine yaklaşır. Türkçeleştirme dili sadeleştirmiş, basitleştirmiştir (s.75-76). Dili geliştirmek için, mevcut yazı ve konuşma dilinden Türkçe kelimeler ile Türkiye sınırları dışındaki Türkçe idyomlardan kelimeler alınır ve nihayet ilk sırada Türkiye Türkçesine ait köklerden olmak üzere, yeni kelimeler oluşturulur (s.78).

Kitabın ikinci bölümü "Les Paramètres de l'Actualité" de, birinci bölümde olduğu gibi yine dört araştırma bulunmaktadır:

Semih Vaner: Etat, société et partis politiques en Turquie depuis 1902 (s. 87-108).

Stefan Yérasimos: La planifications de l'espace en Turquie (s. 109-123)

Jean-Marie Le Lan et: La politique agricole de la Républigue turque (1923-1987)

François Lerin (s.124-151).

Salgur Kançal: La place de la Turqie dans la division internationale du travail (s.152-170).

Semih Vaner, yüzyılın başlarından (1902) itibaren Türkiye'de devlet, toplum ve politik partileri ele aldığı araştırmasının ilk satırlarında, Türkiye'de Kemalizm'e (devrimler, lâiklik ve bunun gibi ilkelerine) bağlı parti veya partilerin, 1946'da çok partili sisteme geçişten bugüne, sistematik olarak, seçimlerden yenik çıkmasının, birçok Türk gözlemci ve entellektüeli için, düş kırıcı ve şaşırtıcı bir sonuç olduğuna değinip, kısa bir analizden sonra, partileri ve birbirinden farklarını anlamak için, anahtar saydığı bir konuyu, Türk siyasal partilerinin, devlet ve toplum ile aralarındaki ilişkileri işlemektedir (s.88). Göreceli olarak uzun zaman dilimini oluşturan bu dönemde Türkiye, esas olarak, İttihat ve Terakki diktatörlüğü, Mustafa Kemal'in tek parti rejimi ve askerî rejimler altında yaşamıştır. Bu farklı otoriter rejimler yaşanırken, kısa süreli düzelmelerde, tamamen feshedilen ve farklı isimler altında kurulmuş siyasal partilerin doğduğu olmuştur. Ancak bu dönemlerde bile, sistem, tam olarak söylemek gerekirse devlet, gerçekten farklı politik ideolojilerin doğmasına izin vermemiştir. Sosyal çoğulculuk, uygulamada, asla politik ifadesini bulamamış, hatta, yaklaşılıyor sanılan dönemlerde, tam olarak 1961-1970 ve 1973-1976 yıllarında bile, bu ifade gerçekleşememiştir. Sonuçta politik mücadele, esas olarak, iki politik çizgi arasında yaşanmıştır (s.105).

Çalışmasını, şehirleşme planı (Ankara, İstanbul ve taşra şehirleri) ve bölgesel plan gibi iki ana başlık altında yönlendiren *Stefan Yerasimos*'a göre, şehirleşme cumhuriyetle başlamakta olup, daha önceki çalışmalar, öngörülmüş ama gerçekleştirilmemiş birkaç proje dışında, onarım planları ve birkaç, sınırlı güzelleştirme planından öteye gitmemiştir (s.109). Güncel önemi tartışmasız büyük olan, bu çalışmada, planlamada devletin oynadığı rolün altını çizerek (s.110), Ankara'nın şehirleşme evrelerini inceleyen yazardan, bölgesel planlama için 1940'lı yılların beklenmesi gerektiğini öğreniyor, "Planification Régionale, Développement National" isimli bir eserin, Türkiye'de planlama çalışmalarına uzun süre kaynaklık ettiğini görüyoruz (s.117). Ancak bölgesel planlamada, asıl önemli adımların 1960'lardan sonra atıldığı da kesindir (s.119). S. Yerasimos'a göre, büyük şehirleri düzenlemeye ve bazı tarım bölgelerinin yararına yönelik, bu çabalardan alınan sonuçlar, çok hızlı gelişen nüfus, olanakların yetersizliği ve spekülasyon nedeniyle, düş kırıcı olmuştur (s.120).

Jean-Marie le Lan ve *François Lerin* ortak çalışmalarında, 1923-1987 yılları arasında, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarım politikasını ele alırlar. Bu altmış beş yıllık sürede, tarım sektörünün yıllık büyüme hızı, ekonominin geneli gibidir: % 3.4 tarımda, % 4.9 genel ekonomide. Bununla birlikte, Türk tarımı 13 milyondan (1923) 52 milyona (1987) yükselen nüfusu beslemeğe yetecek bir gelişme göstermiştir (s.124). Çalışmada, Cumhuriyet Türkiyesi'nin tarım politikasının tarihsel analizi tamamlandıktan sonra, Türkiye'nin farklılığı dile getirilip, konu ile ilgili olarak, karşılaştırma yapmanın güçlülüğü sergilenmektedir (s.140).

Salgur Kançal, "uluslararası iş bölümünde Türkiye" konulu çalışmasına Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan mirası hatırlatmakla başlıyor. Ticarete ilişkin tablolar açısından hayli zengin olan bu çalışmada, Türk dış ticaretinde tarımın uzun süreli üstünlüğünün görüldüğü, ancak 1980 yılından sonra önemli bir değişimin sözkonusu olduğu belirtilmektedir: Bir taraftan sanayi ürünlerinin ihracattaki payı tarım ürünlerini aşmış, diğer taraftan Ortadoğu'da, ticarî ilişkilerde spektaküler bir gelişme yaşanmıştır. Yazara göre bugün Türkiye'nin yeri, çok gelişmiş endüstri ülkeleri ile gelişmekte olan ülkeler arasında bulunmaktadır (s.168).

Kitabın "Entre Orient et Occident" başlığı altındaki üçüncü ve son bölümünde iki araştırma bulunmaktadır:

Jean Philippe von Gastrow: Turquie, pays musulmans et Islam (s.171-182)

Gérard Groc: La Turquie et l'option atlantique (s.183-197)

Jean-Philippe von Gastrow'ın incelemesi, Türkiye'nin Ortadoğu ilişkileriyle başlıyor. Yazar (gazeteci, Paris'ten) bu bölgedeki komşu ülkelerle yakınlaşmaya dikkati çektikten sonra, Cumhurbaşkanı Turgut Özal - Başbakanlığı ve daha öncesi için- ve Türkiye'nin dış ticaret politikasını değerlendirip, 1980'den 1981'e kadar Türkiye'nin İslâm ülkelerine (Ortadoğu ve Kuzey Afrika) yaptığı ihracat yüzdesinin iki kat arttığına işaret ediyor: % 22'den % 41.1'e çıkmıştır. (s.174). Suudi Arabistan ile İran arasındaki rekabeti inceleyerek tamamladığı çalışmasında, J. P. von Gastrow, Türkiye'de İslâmın güçlenişi, ülkenin "köprü" rolü, aynı zamanda Batı Avrupa'ya yöneliş gibi konulardaki yorumlarıyla, günümüz Türkiye'sini daha iyi anlamaya ve anlatmaya çalışıyor (s.177-182).

Üçüncü bölümün, aynı zamanda kitabın, son incelemesi *Gérard Groc*'a aittir. Yazar "Türkiye ve Atlantik seçimi" başlığıyla, tarihî perspektif içinde, Türkiye'nin Nato ilişkilerini değerlendiriyor ve yeni arayışlarına (Kore, Japonya ve Çin'e açılma) dikkati çekiyor (s.118). Yeniden yönlendirilen Türk politikası, son on-onbeş yıldır Ortadoğu ile ilişkiler, Türkiye'nin İslâm ülkesi konumu ve benzeri ilginç ve güncel konuları ele alarak, 1988 yılına kadar, sözü edilen alanlarda önemli pek çok saptamalar yapıyor (s.181, 195, 196).

Yol kavşağı Türkiye'nin tüm araştırma ekibini, eserde kullanılan anlamlı ve güzel fotoğrafları nedeniyle Paul Wesseryre de dahil olmak üzere, kutluyorum. İnceleme yöntemi açısında iyi bir örnek oluşturacağını düşündüğüm bu kitabı, içinde yeralan farklı alanlardaki araştırmaların kritiği açısından, okuyuculara, özellikle çağdaş Türkiye tarihi ile ilgili olanlara duyurmak istedim. Bir bütün olarak ele alındığında, eser için, Avrupa topluluğuna doğru yola çıkan veya yerini bulmak isteyen Türkiye üzerinde yapılan bir "checkup"dır diyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında daha geniş bir çevrenin ilgisini çekeceği açıktır.□

SERAP YILMAZ

KASTAMONU VİLAYETİ

SAFRANBOLU KÖYLÜSÜ

Bir İspanyol delikanlısından ayırt edilmesi zor. Ceket formunda biçilmiş mintanı kara keçedendir. Kenarları ak, gök, kırmızı, yeşil kaytan ve simlerle özenle işlenmiş. Kırmızı ipek yelek, bu giyimin en değerli parçasıdır. Tunus işi kuşağı ise kırmızı sarı yolludur.

VİRANŞEHİRLİ KÜRT

Mâcera düşkünü olmayan bu kişi, silahı sevmiyor. Dağ bayır gezmeye heveslı. Zengin kesimli kırmızı kaputunun, geniş yenleri, sırma püsküllerı var. Ak yollu kan kırmızısı entarisi, fesinin çevresindeki çiçekli yemenisi, konçları geniş, burnu kalkık kırmızı çizmesi ile, hemşehrisi işçinin giysi giderine dört kat fark atıyor: Bu giyim o zamanın parasıyla 133 franktır.

MÜSLÜMAN İŞÇİ

Geçim koşullarının iyi olmadığı yörede, işçi en yoksul görünümü verir. Üzerinde zenginliğin, refahın hiçbir pırıltısı yoktur. Keçeden abasının içinde sâdece ısınmayı düşünür. Belini sımsıkı saran kemeri, böbreklerini, midesini, ciğerlerini, hatta yüreğini korur. Eskimiş aba parçalarından yapılma dolakları, kalın yün çorabı, çarıkları, başın daki yemeni de hep bedenin do ğaya yenik düşmemesi içindir.